

مسکویه

فصلنامه علمی - دوره هفده شماره سوم (پیاپی ۵۹) پاییز ۱۴۰۴

شماره - ۰۸۵۹ - ۲۰۰۸

کاربری کوشک‌های عصر غزنوی با تکیه بر تاریخ بیهقی

نهرزاد ساسانپور

اوضاع اجتماعی مردم فرودست گیلانی عصر مشروطه

عباس پناهی

مطالعه مقایسه‌ای مطبوعات زنانه در اصفهان و گیلان

الهه باقری

ساختار جامعه روستایی ایران بعد از اصلاحات ارضی

محمد کلهر و ابراهیم اکبری

بررسی ساختار و کارکرد موقوفات بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی

معصومه درسا

دولت رانتیر در دوره محمدرضا شاه پهلوی و تحول طبقات اجتماعی (۱۳۵۷-۱۳۵۳ش)

شقایق فتحعلی زاده

فصلنامه علمی مسکویه

دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، پاییز ۱۴۰۴

صاحب امتیاز: دانشگاه آزاد اسلامی - واحد یادگار امام (ره)، شهر ری

مدیر مسئول: دکتر مهدی انصاری

سر دبیر: دکتر محبوبه شرفی

هیئت تحریریه

- دکتر اللهیار خلعتبری
- دکتر محمدتقی امامی خویی
- دکتر سینا فروزش
- دکتر جواد هروی
- دکتر محمدتقی ایمان پور
- دکتر غلامحسین زرگری نژاد
- دکتر محبوبه شرفی
- دکتر رضا شعبانی

مدیر داخلی: دکتر خلیل نعمتی

ویراستاران ادبی: دکتر زهره ابراهیمی آتانی، ملیحه سرخی، زینب میرزایی

نشانی مجله:

تهران - دانشگاه آزاد اسلامی واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری

فهرست مطالب

۷	کاربری کوشک‌های عصر غزنوی با تکیه بر تاریخ بیهقی شهرزاد ساسان پور
۲۵	اوضاع اجتماعی مردم فرودست گیلانی عصر مشروطه عباس پناهی
۴۳	مطالعه مقایسه‌ای مطبوعات زنان در اصفهان و گیلان («زبان زنان» و «نامه نسوان شرق») الهه باقری
۶۳	ساختار جامعه روستایی ایران بعد از اصلاحات ارضی محمد کلهر، ابراهیم اکبری
۸۳	بررسی ساختار و کارکرد موقوفات بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی معصومه درسار
۹۹	دولت رانتیر در دوره محمدرضا شاه پهلوی و تحول طبقات اجتماعی (۱۳۵۷-۱۳۵۳ ش) شقایق فتحعلی زاده

The use of kooshk (pavilion) during the Ghaznavid era, based on Bayhaqi history

Shahrzad Sasanpur¹

Abstract

The buildings and structures of each historical period reflect the art, knowledge, technology, skills, and lifestyle of the people of that era. Among these, royal buildings such as palaces, pavilions, and citadels hold a special place, as rulers sought to use the latest technological, scientific, and artistic achievements to transform these structures into symbols of their greatness, splendor, and lasting legacy in history and memory. This article focuses on identifying the pavilions during the reigns of Sultan Mahmud (387–421 AH) and Sultan Masoud I of Ghaznavi (421–432 AH) and examines their various uses based on the book "History of Bayhaqi." The main question addressed is: What were the uses of the pavilions during the Ghaznavid era? This exploratory research does not propose a hypothesis and was conducted using a descriptive-analytical method. The most important findings indicate that these pavilions were not only symbols of the sultans' and the government's glory, but also served various administrative, political, military, socio-cultural, religious, sports, and recreational functions.

Keywords: Use, Kooshk (pavilion), Bayhaqi History, Sultan Mahmud of Ghaznavi, Sultan Masoud I of Ghaznavi

1- Assistant Professor, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: Sh.sasanpur@iau.ac.ir
Date received: 10.07.2025, Date of accepted: 18.11.2025

Introduction

The buildings and structures of each historical period reflect the art, knowledge, technology, skills, and lifestyle of the people of that era. Among these, royal buildings such as palaces, pavilions, and citadels hold a special place, as rulers sought to use the latest technological, scientific, and artistic achievements to transform these structures into symbols of their greatness, splendor, and lasting legacy in history and memory. This article focuses on identifying the pavilions during the reigns of Sultan Mahmud (387–421 AH) and Sultan Masoud I of Ghaznavi (421–432 AH) and examines their various uses based on the book "History of Baihaqi." The main question addressed is: What were the uses of the pavilions during the Ghaznavid era?

In this article, the use of pavilions during the Ghaznavid era refers to their various functions, including political, military, administrative, religious, and recreational purposes. Regarding the importance and necessity of the present research, such studies can assist in identifying the precise locations of historical events. By utilising these studies, the geography of historical events can be mapped, which in turn provides a foundation for new archaeological and historical research. Furthermore, in terms of research background, no independent book, article, thesis, or treatise has been compiled on the use of pavilions in the Ghaznavid era. This article has therefore been prepared based on the contents of the Baihaqi History. This work, written by Khwaja Abolfazl Muhammad bin Husayn Baihaqi (Secretary of the Divan of the Messengers for Sultan Masoud I and Sultan Abd al-Rashid of Ghaznavi), is considered one of the most renowned sources from the Ghaznavid era. It is not only a literary-historical book but also a form of social or sociological history (historical sociology). It should be noted that, as this article focuses on Baihaqi History, only the pavilions from the era of Sultan Mahmud and Sultan Masoud I of Ghaznavi have been considered.

Method and approach

This exploratory research does not aim to test a specific hypothesis; rather, it employs a descriptive–analytical approach to examine and interpret the subject in depth. The study seeks to provide a comprehensive understanding of the phenomenon through observation, description, and contextual analysis, rather than through experimental or inferential testing.

Findings and Results

The Ghaznavid dynasty (351–582 AH; 926–1186 AD) was established in the 4th century AH in the eastern regions of Iran and Greater Khorasan. Following his various conquests, especially in India, Sultan Mahmud not only transferred artisans and artists from these regions to Ghazni (the capital), but also used the rich spoils of these conquests to create a global image for himself and his successors by constructing magnificent buildings. This practice continued during the reigns of his successors, including Sultan Masoud I and Sultan Masoud III.

The type of urban space and building construction in the Ghaznavid era had roots in the recent past. With the formation of the Samanid state in Transoxiana, following a renaissance in literary and artistic fields and the creation of the "Khorasani style", a new form of urban planning began in Iran. Typically, a large square was first built for urban spaces, then a government palace, divans, a grand mosque, and a bazaar were constructed around it. This pattern was common not only in the Ghaznavid

era but also for centuries afterwards in Iran, and the same approach was followed in the construction of pavilions. Unlike the palace, which was considered a state, ceremonial, and official space, the pavilion provided informal and private spaces for the kings and other members of the royal family and had various uses.

The article is divided into two parts. The first part addresses the identification and introduction of the pavilions from the era of Sultan Mahmud and Sultan Masoud I of Ghaznavi, while the second part focuses on the functions of these pavilions. Pavilions (palaces) are regarded as some of the most significant ancient and artistic works of the Ghaznavid era, as the Ghaznavid sultans maintained palaces and gardens in the major cities of their realm. Although their construction involved considerable expense, the spoils acquired from the conquests of India enabled the sultans to build various structures, including pavilions. The principal common feature of Ghaznavid-era pavilions was their location in gardens with water sources, and they typically featured distinctive designs and decorations. The most important pavilions discussed in this article date from the reigns of Sultan Mahmud and Sultan Masoud I of Ghaznavi, and, considering the geographical and urban contexts in which they were constructed, are:

Pavilions of the city of Ghazneh: This city was the capital of the Ghaznavids; therefore, most pavilions from that period were built there. The most important included "Kooshk Mahmudi", which was also known by other names such as "Kooshk Kohan Mahmudi", "Kooshk Shah", "Kooshk Dolat", "Kooshk Kohan Mahmudi Zavali", and "Kooshk Kohan Pedar". "Kooshk Nomsaudi" belonged to Sultan Masoud I of Ghazni and featured a garden decorated with "Khanek Bahari" for dining, another house called "Khane Zarrin", a square, and a plain called "Shahbahar" or "Shah Bahar". In addition, "Kooshk Sepid" or "Sefid" was also located in the city of Ghazni, where the Ghaznavid sultans sometimes stayed.

Bost City Pavilions: One of the most important pavilions in this city was the "Lashgari Bazaar Pavilion" or "Asgari Bazaar", the initial construction of which began during the time of Sabuktigin Ghaznavi. The first Ghaznavid sultans built a large complex of palaces and other buildings at this site. The Lashgari Bazaar complex included a large square, a palace, a large central courtyard with several side courtyards, a mosque, gardens, smaller pavilions, and several private buildings. The "Dasht-e-Lagan Pavilion", located in the Bost area, was also known by various names such as Yakan, Negar, Bekan, Bakar, and Langan. It featured very pleasant buildings and spaces, including gardens, buildings, small houses, and a lawn that was used for the sultans' hunting ceremonies in its garden.

Kooshk of Balkh: The most important kooshk of Sultan Mahmud and Masoud I of Ghaznavi in Balkh was the "Kooshk of Der Abdul Ali", some of whose buildings were constructed by Sultan Mahmud of Ghaznavi. This complex even included a shop, a corridor, and a gate. Sultan Masoud I of Ghaznavi also added new buildings and made alterations to it.

Pavilions of the city of Nishapur: The most important pavilion in Nishapur was the pavilion (palace) of Shadikh, built during the reign of Abdullah ibn Tahir in Khorasan. This pavilion was originally a large garden, within which Abdullah ibn Tahir constructed a palace that remained in use during the reigns of the Saffarids, Samanids, Ghaznavids, and even the Seljuks. During the Ghaznavid period, Hasank Vazir also had a palace in this garden, which Bayhaqi referred to as the "Shadikh Hasanaki Garden". After killing Hasank Vazir, Sultan Masoud I confiscated this property for the

accommodation of official guests. In addition, Sultan Masoud added a pavilion in Shadikh with very beautiful buildings, small houses, a gate, a square, and aqueducts that had not existed before.

The second part of this article focuses on the use of pavilions during the Ghaznavid era. According to information from the book *Tarikh-e-Bayhaqi*, it is concluded that these pavilions were not only symbols of the sultans' and government's glory, but also served various other purposes. For example, the "Old Mahmudi" pavilion in Ghazni had administrative functions (establishing the court and holding public gatherings), religious functions (serving as the sultan's residence during the months of Sha'ban and Ramadan), socio-cultural functions (hosting the purification ceremony of the princes), and recreational functions (drinking alcohol). "Kooshk-e-No-Masudi", the main palace of Sultan Masoud I of Ghazni, also had political functions (enthronement ceremonies, holding bar ceremonies, organising banquets and meals), military functions (meeting soldiers in Dasht-e-Shah Bahar), socio-cultural functions (holding the Mehregan festival), religious functions (the sultan's residence during Sha'ban and Ramadan and hosting Eid al-Fitr and Eid al-Adha festivals), and recreational functions (such as drinking alcohol). "Kooshk-e-Dar-e-Abd al-Ali" in Balkh had political functions (receiving the envoy of the Caliph of Baghdad), administrative functions (forming the court), religious functions (the sultan's residence during the month of Muharram), and recreational functions (resting before hunting ceremonies). "Kooshk-e-Sepid" was used for sports such as archery and shooting, while "Dasht-e-Lagan" was used for sports and recreation, including hunting ceremonies. Consequently, the uses of the "Old Mahmoudi", "New Masoudi", and "Dar-e Abd al-Ali" pavilions were similar, but the "White" and "Dasht-e-Lagan" pavilions had distinct and specific functions.

Conclusion

The most important findings indicate that these pavilions were not only symbols of the sultans' and the government's glory, but also served various administrative, political, military, socio-cultural, religious, sports, and recreational functions.

Bibliography

- Ebn-e Hawqal (1366), *Safarname-ye Ebn-e Hawqal* (Iran dar Surat al-Arz), tarjome-ye Jafar Sha'rar, Tehran, Amir Kabir, chap-e dovom.
- Ebn-e Vazeh Ya'qubi, Ahmad ben Abi Ya'qub (1381), *al-Boldan*, tarjome-ye Ebrahim Ayati, Tehran, Elmi-Farhangi, chap-e chaharom.
- Bosworth, Cleford Edmond (1378), *Tarikh-e Ghaznavian*, tarjome-ye Hassan Anousheh, jeld-e aval va dovom, Tehran, Amir Kabir, chap-e dovom.
- Beyhaqi, Abolfazl Mohammad ben Hossein (1375), *Tarikh-e Beyhaqi*, be tashih-e Ali Akbar Fayyaz, ba moghadame va fehrest-e loghat-e Mohammad Jafar Yahaqqi, Mashhad, Daneshgah-e Ferdowsi, jeld-haye 5 ta 10, chap-e sevvom.
- Parviz, Abbas (1363), *Tarikh-e Deylameh va Ghaznavian*, Tehran, Elmi, chap-e dovom.
- Habibi, Seyyed Mohsen (1375), *Az Shar ta Shahr – Tahlili Tarikhi az Mafhoom-e Shahr va Simaye Kalbadi-ye an Tafakkor va Ta'assor*, Tehran, Daneshgah-e Tehran, chap-e aval.
- Zarrinkoob, Abdolhossein (1371), *Tarikh-e Mardom-e Iran az Payan-e Sasanian ta Payan-e Al-e Buyeh*, jeld-e dovom, Tehran, Amir Kabir, chap-e sevvom.

- Frye, R.N. (1363), "Dore-ye Avval-e Ghaznavi," Tarikh-e Iran az Eslam ta Saljuqian (Tarikh-e Iran-e Cambridge), tarjome-ye Hassan Anousheh, jeld-e chaharom, Tehran, Amir Kabir, chap-e aval.
- Gardizi, Abusa'id Abdolhay ben Zahak ben Mahmoud (1363), Tarikh-e Gardizi, be tashih-e Abdolhay Habibi, Tehran, Donyay-e Ketab, chap-e aval.
- Maqdisi, Abu Abdollah Mahmoud ben Ahmad (1363), Ahsan al-Ta'asim fi Ma'refat al-Aqalim, tarjome-ye Ali Naqi Monzavi, bakhsh-e dovom, Tehran, Sherkat-e Mo'alefan va Motarjeman-e Iran, chap-e aval.

کاربری کوشک‌های عصر غزنوی با تکیه بر تاریخ بیهقی^۱

شهرزاد ساسان پور^۲

چکیده

بناها و ساختمان‌های هر دوره تاریخی، بازتابی از هنر، دانش، فناوری، مهارت و سبک زندگی مردمان آن دوره به شمار می‌روند. در این میان بناهای سلطنتی از قبیل کاخ‌ها، کوشک‌ها و ارگ‌ها جایگاه ویژه‌ای دارند، زیرا صاحبان قدرت تلاش می‌کردند تا با بهره‌گیری از آخرین دستاوردهای فناوریانه، علمی و هنری، این بناها را به نمادهایی برای نمایش عظمت، شکوه و ماندگاری خود در تاریخ و ذهن‌ها تبدیل کنند. محور کلیدی و مسئله اصلی مقاله حاضر، شناسایی کوشک‌های دوران حکومت سلطان محمود (۴۲۱-۳۸۷ ه.ق) و سلطان مسعود اول غزنوی (۴۳۲-۴۲۱ ه.ق) است که با تکیه بر «تاریخ بیهقی»، به بررسی کاربری‌های مختلف آنها پرداخته شود. سؤال اصلی مقاله حاضر این است که کوشک‌های عصر غزنوی دارای چه کاربری‌هایی بودند؟ مقاله با استفاده از روش تاریخی مبتنی بر رویکرد توصیفی-تحلیلی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که کوشک‌های مورد نظر هم نمادی از شکوه سلاطین و دستگاه حکومتی و هم دارای کاربری‌های مختلف اداری (تشکیل دیوان)، سیاسی (همانند مراسم به تخت‌نشینی سلطان، بارعام و برپایی خوان)، نظامی (سان دیدن از سپاهیان)، اجتماعی-فرهنگی (برگزاری جشن‌ها)، مذهبی (اقامت سلطان در ماه‌های شعبان و رمضان، برگزاری مراسم اعیاد فطر و اضحی)، ورزشی (مراسم شکار) و تفریحی (باده‌نوشی) بودند.

واژه‌های کلیدی: کاربری، کوشک‌ها، تاریخ بیهقی، سلطان محمود غزنوی، سلطان مسعود اول غزنوی

۱- ساسان پور، شهرزاد (۱۴۰۴)، کاربری کوشک‌های عصر غزنوی با تکیه بر تاریخ بیهقی، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، ص ۱-۱۹.

۲- استادیار گروه تاریخ، واحد تهران مرکزی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: Sh.sasanpur@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۲۷

مقدمه

در قرن چهارم ه.ق، سلسله غزنویان (۳۵۱-۵۸۲ ه.ق ۹۲۶-۱۱۸۶ م) در نواحی شرقی ایران و خراسان بزرگ تأسیس شد. سلطان محمود در خلال فتوحات مختلف خود، به خصوص در هند، صنعتگران و هنرمندان این منطقه را به غزنه (پایتخت) منتقل کرد؛ همچنین با استفاده از غنائم سرشار از این فتوحات، به ساخت بناهای بسیار باشکوه اقدام نمود تا چهره‌ای جهانی به خود و جانشینانش ببخشد. این روند در دوران حکومت جانشینان وی از جمله سلطان مسعود اول و سلطان مسعود سوم، نیز تداوم یافت. نوع فضای شهری و ساخت ابنیه در عصر غزنویان ریشه در گذشته‌ای نه‌چندان دور داشت، زیرا با تشکیل دولت سامانیان در ماوراءالنهر، پس از ایجاد نوزایی در حوزه ادبی و هنری و شکل‌گیری «سبک خراسانی»، یک الگوی جدید از شهرسازی در ایران آغاز شد. در این الگو، ابتدا یک میدان بزرگ برای فضاهای شهری ساخته می‌شد و سپس در اطراف آن کاخ حکومتی، دیوان‌ها، مسجد جامع و بازار بر پا می‌گردید (حبیبی، ۱۳۷۵: ۶۶). این الگو نه‌تنها در دوران غزنوی بلکه قرن‌ها پس‌از آن نیز در ایران رایج بود. در ساخت کوشک‌ها نیز از همین الگو پیروی می‌شد. کوشک، برخلاف کاخ که فضای دولتی، تشریفاتی و رسمی داشت، فضایی غیررسمی و خصوصی برای شاهان و سایر اعضای خاندان سلطنتی فراهم می‌کرد و دارای کاربری‌های مختلفی بود. در مقاله حاضر، منظور از کاربری کوشک‌های عصر غزنوی، موارد استفاده‌ای است که این اماکن با توجه به شاخص‌های سیاسی، نظامی، اداری، مذهبی، تفریحی و غیره داشته‌اند. سوال محوری مقاله حاضر این است که کوشک‌های عصر غزنوی دارای چه کاربری‌هایی بودند؟ مطالعاتی از این دست می‌تواند به موقعیت‌یابی یا مکان‌یابی دقیق رخدادهای تاریخی کمک کند. همچنین با بهره‌گیری از این مطالعات می‌توان جغرافیای رخدادهای تاریخی را ترسیم کرد که به نوبه خود می‌تواند زمینه‌ای برای پژوهش‌های نوین باستان‌شناسی و تاریخی فراهم آورد. درباره کاربری کوشک‌های عصر غزنوی تا کنون کتاب، مقاله، پایان‌نامه و رساله مستقلی نوشته نشده و این مقاله با توجه به مطالب مندرج در تاریخ بیهقی تدوین شده است. این کتاب، اثر خواجه ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی (دبیر دیوان رسالت سلطان مسعود اول و سلطان عبدالرشید غزنوی) از مشهورترین منابع عصر غزنویان است که نه‌تنها یک کتاب ادبی-تاریخی، بلکه نوعی تاریخ اجتماعی یا تاریخ جامعه‌شناختی (جامعه‌شناسی تاریخی) نیز محسوب می‌شود. از آنجایی‌که تکیه این مقاله بر تاریخ بیهقی است، منحصراً کوشک‌های دوران سلطان محمود و سلطان مسعود اول غزنوی مورد توجه قرار گرفته‌اند.

۱. کوشک‌های عصر غزنوی

از مهم‌ترین آثار باستانی و هنری دوره غزنویان، کوشک‌های (کاخ‌های) آن است. سلاطین غزنوی «در هریک از شهرهای مهم قلمرو خود کاخ‌ها و باغ‌هایی داشتند» (باسورث، ۱۳۷۸: ۱/ ۱۳۹)؛ به‌خصوص آن‌که در این عصر، چهار ناحیه کشاورزی اطراف غزنه، نوغ، خمار، لمغان و شاه بهار، به‌عنوان اقطاعات ترکان و احفاد آنان اختصاص داشت (همان: ۴۰). این موضوع دست آنها را برای برپایی ابنیه مختلف بازمی‌گذاشت و به همین دلیل، بناهای بسیاری از سوی سلاطین غزنوی، از جمله کوشک‌های مختلف ساخته شدند. لازم به ذکر است که ساخت و نگهداری بناها و قصرهای سلطانی هزینه‌های سنگینی به بار می‌آورد «که برخی از آنها هزینه نگهداری‌شان هم به رعایا تحمیل می‌شد»، (زرین‌کوب ۱۳۷۱: ج ۲، ۲۷۲)، هرچند که غنائم ناشی از فتوحات سلطان محمود غزنوی در هند نیز بخش دیگری از این مخارج را تأمین می‌کرد. اساسی‌ترین ویژگی مشترک کوشک‌های عصر غزنوی این است که آن‌ها «را در باغ‌ها می‌ساختند و با جدول‌بندی‌های ظریف و زیبا، در آنها آب جاری می‌کردند، و به نظر می‌آید که

ساختمان‌های بزرگ یا کوشک‌های تنها بودند یا گروهی از خانه‌های مسکونی که مطابق طرح‌های معینی آرایش و ترتیب می‌یافتند... و تمام روایات پیکرتراشی و نگارگری را وسیله اصلی تزئین بنا ذکر می‌کنند» (فرای، ۱۳۶۳: ج ۴، ۲۹۸).
مهم‌ترین کوشک‌های عصر غزنوی که در مقاله حاضر مورد بحث قرار گرفته‌اند عبارتند از: کوشک لشکری بازار، کوشک کهن محمودی، کوشک نو مسعودی، کوشک سپید، کوشک دشت لگان، کوشک در عبدالاعلی و کوشک (کاخ) شادپاخ. در ادامه، کوشک‌های مزبور با توجه به شهری که در آن قرار داشتند، بررسی خواهند شد.

۱-۱. کوشک‌های شهر غزنین

درباره شهر غزنین در کتب جغرافیایی و تاریخی مطالب بسیاری به چشم می‌خورد، از جمله این‌که: «قصبه‌ای است نه‌چندان بزرگ، ولی دلباز و پر نعمت است... شهرک‌های مهم دارد... یکی از باراندازهای خراسان و انبارهای سند بشمار است... در دو بخش است، قلعه‌ای در میان شهر است و جای سلطان در آن است. جامع در سمت قبله با چند بازار در شهر است، بازارهای دیگر و خانه‌ها در ربض بیرون هستند... و مردم ثروتمند» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۴۳-۴۴۲). در دوران حکومت سامانیان منطقه غزنین در دست ترک‌ها (منظور غزنویان) قرار داشت (همان، ۴۹۳) و تا آن زمان آباد بود؛ به گونه‌ای که ابن حوقل در این خصوص چنین آورده است: «در سراسر این نواحی و نیز شهرهایی که در نواحی بلخ است، غزنه از حیث ثروت و تجارت برتر است زیرا در دهانه هند قرار دارد، اما این شهر به سال ۳۵۵ هـ. ق که آلبتکین حاجب بدانجا آمد و آنجا را لشکرگاه ساخت، دگرگون شد» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۳).
شهر غزنین در دوران غزنویان عنوان «دارالاماره» و پایتخت را به خود اختصاص داد؛ زیرا در عصر مزبور بیشترین کوشک‌های عصر غزنوی در غزنین ساخته می‌شدند که مهم‌ترین آن به قرار زیر است.

۱-۱-۱. کوشک محمودی

این کوشک که در عصر غزنوی به نام‌های دیگری از جمله «کوشک کهن محمودی» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۸/ ۵۳۰، ۵۲۷)، «کوشک شاه» (همان، ۷، ۳۲۴)، «کوشک دولت» (همان: ۷/ ۳۷۴-۳۳۵)، «کوشک کهن محمودی زاولی» (بیهقی ۱۳۷۵: ۷/ ۴۷۰)، «کوشک کهن پدر» (همان، ۸/ ۵۳۰) و «کوشک دولت» (همان، ۷/ ۳۳۵) مشهور بود، در درون شهر غزنین قرار داشت. با دقت در نوشته‌های بیهقی می‌توان این نکته را به خوبی دریافت که مکان این کوشک با مکان «باغ محمودی» که آن نیز در غزنین قرار داشت، متفاوت بود. برای روشن‌تر شدن این نکته، به دو نقل قول از بیهقی استناد می‌شود. در سال ۴۲۲ هـ. ق سلطان مسعود اول پس از زیارت مقابر (جدش) امیر سبکتگین و (پدرش) سلطان محمود غزنوی در افغان شال، «به کوشک دولت بازآمد... سپس به باغ محمودی رفت» (همان، ۱۳۷۵: ۷/ ۳۳۵). همچنین بار دیگر سلطان مسعود در ماه جمادی الاخر سال ۴۲۳ هـ. ق «در کوشک محمودی... مقام کرد و نیمه این ماه به باغ محمودی رفت» (همان، ۴۵۵). کوشک مزبور از چنان اهمیتی برخوردار بود که به قول بیهقی: «سرای امارت است به غزنین» (همان، ۴۵۵). کوشک کهن محمودی نیز براساس نوشته‌های بیهقی دارای، صفه‌ای بود که سلطان مسعود به ندیمان خود در آن بار می‌داد (همان، ۸/ ۵۲۷). از سوی دیگر، این کوشک دارای اتاق‌های بسیاری بود؛ به طوری که در سال ۴۲۸ هـ. ق پس از ورود غلامیان انوشته‌گین خاصه خادم از شهر مرو به همراه خمارتکین، سلطان مسعود دستور داد «تا غلامان وثاقتی را جدا در کوشک کهن محمودی فرود آورند و نیکو بداشتند» (همان، ۸/ ۶۸۹). سرانجام در سال ۴۲۹ هـ. ق در آستانه تکمیل ساخت «کوشک نو مسعودی»، سلطان مسعود «به کوشک کهن محمودی فرود آمد و یک هفته ببود چندان که کوشک نو را جامه افکندند و آذین‌ها بستند» (همان، ۸/ ۷۰۴).

۲-۱-۱. کوشک نو مسعودی

این کوشک که به دستور سلطان مسعود اول غزنوی ساخته شد نیز در شهر غزنین قرار داشت. مراحل ساخت این کوشک در سال ۴۲۹ ه.ق به پایان رسید و نقشه بنای آن را سلطان مسعود شخصاً طرح کرده بود، چنان‌که بیهقی در این باره آورده است: «و چنین کوشک نشان ندهند هیچ جای و هیچ پادشاه چنین بنا نفرمود و همه به دانش و هندسه خویش ساخت و خط‌های او کشید به دست عالی خویش که در چنین ادوات خصوصاً در هندسه آیتی بود و این کوشک به چهار سال برآوردند، عبدالملک نقاش مهندس به هندسه گفت: هفت بار هزارهزارنشته دارم که نفقات شده است» (همان، ۸/ ۶۵۲)، به عبارتی، هزینه ساخت این کوشک «بیش از هفت میلیون درهم» بود (زرین‌کوب، ۱۳۷۱: ۲/ ۲۷۳-۲۷۲).

بیهقی (۱۳۷۵: ۸/ ۶۵۲) در ادامه می‌نویسد: «و امروز این کوشک عالمی (عالی) است. هرچند بسیار خلل افتاده است». مهم‌ترین عامل ویرانی این کوشک با نوع مصالح به‌کاررفته در آن مرتبط بود؛ زیرا «قسمت عمده این بنا از خشت خام بود، تنها در پی این بنا سنگ به‌کاربردند و آجر تنها در دیوارهای کوتاه‌تر و تزئین و مرمر فقط برای کتیبه‌ها به کار می‌رفت؛ اما طلا و دیگر مصالح فاخری که از هند غارت می‌گردید در ساختمان این کاخ‌ها... نیز به کار می‌رفت. پیکره‌ها و تندیس‌های هندی که در سال‌های اخیر در غزنه یافته شد، شاید حاکی از آن است که غزنویان این تندیس‌ها را به یادگار پیروزی در جنگ در کاخ‌های خود نصب می‌کرده‌اند» (عتبی، ۲/ ۳۰۰-۲۹۰ به نقل از باسورث ۱۳۷۸: ۱/ ۱۴۰). با این وجود ساخت بناهای مختلف در این کوشک تداوم داشت، چنان‌که بیهقی در این خصوص چنین آورده است: «گواه بناها و باغ‌ها بسنده باشد و بیست سال است تا زیادت‌ها می‌کنند بر بناها و در بناهای آن نیز چند چیز نقص افتاده است» (بیهقی ۱۳۷۵: ۸/ ۶۵۳-۶۵۲).

به نظر می‌رسد این کوشک بسیار وسیع بوده، زیرا در سال ۴۲۷ ه.ق که ساختمان آن به اتمام رسید سلطان مسعود به آنجا رفت «و به استقصاء بدید و نامزد کرد خانه‌های کارداران را و وثاق‌های (اتاق‌ها) غلامان سرایی را و دیوان‌های وزیر و عارض و صاحب دیوان رسالت و وکیل را» (همان، ۸/ ۶۵۲). علاوه بر این از جمله بناهای درونی کوشک نو مسعودی، صَفّه آن بود (همان، ۸/ ۶۸۸) چنانکه در مراسم افتتاح «کوشک نو مسعودی»، به فرمان سلطان مسعود «تخت‌زرین و بساط مجلس خانه را در صَفّه بزرگ سرای نو بنهادند و کوشک را بیاراستند» (همان، ۹/ ۷۱۳). صَفّه مزبور دارای آرایه‌هایی بود، برای نمونه «این صَفّه را به قالی‌ها و دیبای‌های رومی بزرگ، بوقلمون بزرگ بیاراسته بودند و سیصد و هشتادپاره مجلس (خانه) زرینه نهاده هر پاره یک گز دراز و گزی (کمتر از یک گز) خشک‌تر پهن‌تر و بر آن شمامه‌های کافور و نافه‌های مشک و در پیش تخت اعلی پانزده پاره یاقوت رُمانی و بدخشی و زُمرّد و مروارید و پیروزه... و درون صَفّه بر دست راست و چپ تخت ده غلام بود...» (همان، ۹/ ۷۱۴). بیهقی (۹/ ۷۱۷) در ادامه ضمن اشاره به برپایی مجلس بار در «کوشک نو» می‌نویسد: «و اعیان ولایت‌داران و بزرگان را بدان صَفّه بزرگ نشاند». وی (همان، ۷۱۵). در جای دیگر آورده است: سلطان مسعود «تا نزدیک نماز پیشین نشسته بود در صَفّه بزرگ کوشک نو».

هم‌چنین این کوشک دارای سرایی بود، چنان‌که بیهقی (ج ۸، ۶۸۸) در خلال توصیف مراسم عید فطر سال ۴۲۸ ه.ق در این خصوص چنین آورده است: «و در آن سرای بزرگ چندین رده (غلامان سرایی) بایستادند». هم‌چنین وی ضمن شرح نشستن سلطان مسعود بر تخت نو، پس از توصیف تخت و تاج وی (۹/ ۷۱۶-۷۱۵) که در درون صَفّه قرار داشت، چنین نگاشته است: «و در میان سرای دو رسته غلام بود یک رسته نزدیک دیوار ایستاده و یک رسته در میان سرای فرو داشته... و مرتبه‌داران ایستاده و بیرون سرای پرده بسیار درگاهی ایستاده و حشر همه با سلاح». علاوه بر این، کوشک نو مسعودی دارای باغی بود که در درون آن یک «خانه بهاری» وجود داشت که برای صرف غذا و برپایی خوان از آن استفاده می‌شد. از سوی دیگر، این کوشک دارای بنای دیگری به نام «خانه زرین» بود (همان، ۸/ ۶۸۹). کوشک نو مسعودی دارای میدان و دشتی به نام «شاه‌بهار» و یا «شاه‌بهار» نیز بود.

شاه بهار به معنی معبد شاهی است و به این نام در افغانستان قدیم، معابد فراوان موجود بود، از آن جمله دشتی وسیع در نزدیکی های غزنه به این نام بود که شاید وقتی معبد شاهی هم در آن وجود داشته است. اکنون این نام به شکل «شیبا» در جنوب غربی غزنه بر دشتی باقی مانده است» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۰۳). دشت شاه بهار که در منابع به صفت «لاله ستا» توصیف شده، مکانی سرسبز در نیم فرسنگی شهر غزنین بود که در اطراف آن نوعی امرود (گلایه بسیار درشت) به عمل می آمد که شهرت زیادی داشت. احتمالاً این دشت از اعصار کهن مورد استفاده قرار می گرفته و سلطان مسعود، کاخ جدیدی به جای کاخ قدیمی پدرش در آنجا بنا کرده است (باسورث ۱۳۷۸: ۱/۱۲۲؛ همان: ۲/۳۴۹). به نظر می رسد پیش از آن که کوشک نومسعودی افتتاح شود، «دشت شابهار» که مکان ساخت این کوشک بوده برای برخی مراسم ها مورد استفاده قرار می گرفته است، چنان که در سال ۴۲۲ ه. ق «امیر (سلطان مسعود) برنشست و بدشت شابهار آمد با بسیار مردم» (بیهقی ۱۳۷۵: ۷/۳۵۴).

هم چنین این کوشک داری یک میدان بزرگ مزین به خضراء (چمن زار) نیز بود (همان، ۸/۶۸۹) چنان که سلطان مسعود در روز چهارم ماه رمضان سال ۴۲۹ ه. ق «تا نزدیک نماز پیشین نشسته بود در صفه بزرگ کوشک نو و هر کاری رانده و پس برخاسته بر خضراء شد» (همان، ۹/۷۱۷). علاوه بر آن کوشک مسعودی دارای باغ ها (همان، ۸/۶۵۳) و یک دکان (منظور سکو) نیز بود، چنان که بیهقی در این خصوص آورده است پس از آنکه سلطان مسعود در سال ۴۲۲ ه. ق به دشت شابهار آمد «بر آن دکان ایستاد ...» (همان، ۷/۳۵۴). علاوه بر بناهای ذکر شده، کوشک مزبور در اندرون وسایل و تزئیناتی داشت، از جمله «تخت زرین و بساط و مجلس خانه که امیر (سلطان مسعود) فرموده بود و سه سال بدان مشغول بودند و بیش از این» (همان، ۹/۷۱۲). همچنین کوشک مزبور دارای تخت مجللی نیز بود که: «همه از زر سرخ و تمثال ها و صورت ها چون شاخ نبات از وی برانگیخته و بسیار جوهر درو نشاند، همه قیمتی و دارافزین تا برکشیده همه مکمل به انواع گوهر و شاد روانکی دیبای رومی به روی تخت پوشیده و چهار بالش از شوسه زربافته و ابریشم آکنده، مصلی و بالشت، پس پشت و چهار بالش دوبرین دست و دو بر آن دست» (همان، ۸/۷۱۳). از سوی دیگر در این کوشک تاجی باشکوه را در بالای تخت برای سلطان مسعود تعبیه کرده بودند، به این صورت که: «زنجیری زرانود از آسمان خانه صفه آویخته تا نزدیک صفه تاج و تخت و تاج را در او بسته و چهار صورت رویین ساخته بر مثال مردم و ایشان را عمودهای انگیخته از تخت استوار کرده، چنان که دست تا ببازیده و تاج را نگاه می داشتند و از تاج برسر رنجی نبود که سلسله ها و عمودها آن را استوار می داشت» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۸/۷۱۴-۷۱۳). این تاج که از جنس طلا و مرصع به جواهرات قیمتی بود در حدود «هفتاد من» وزن داشت (پرویز، ۱۳۶۳: ۳۳۸). گفتنی است که پیش از آن که تخت زرین این کوشک آماده گردد «امیر به صفه بزرگ به سرای نو بنشست بر تختی از چوب که هنوز تخت زرین ساخته نشده بود» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۸/۶۸۸).

۱-۱-۳. کوشک سپید

کوشک سپید یا سفید در شهر غزنین قرار داشت و در پاره ای از مواقع سلاطین غزنوی در آن اقامت می کردند، برای نمونه در ماه رجب سال ۴۲۴ ه. ق سلطان مسعود «به کوشک سپید رفت با هفت تن از خداوندزادگان و مقدمان و حُجاب و اقربا، و یک هفته در آنجا ماند...» (همان، ۷/۴۶۰).

۱-۲. کوشک های شهر بُست

در برخی از منابع جغرافیایی و تاریخی، بُست را از نواحی ایالت سیستان محسوب کرده اند (یعقوبی، ۱۳۸۱: ۴۷). بُست در میان دونه ر قرار داشت و دارای آب و هوای ملایم، روستاهای بسیار، جامع و بازارها در ربض بیرونی بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/۴۴۳).

بُست همانند غزنین در دوران سامانیان تحت تسلط ترک‌ها (منظور غزنویان) بود (همان، ۲/ ۴۹۳). این منطقه «پس از زرنگ بزرگ‌ترین شهر سیستان (بود) و شهری و بایی... و مردم آن... جوانمرد و توانگر... و با هند تجارت (داشتند) و در آنجا خرما وانگور فراوان به دست (می‌آمد)» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۵۶). سلاطین غزنوی در این شهر کوشک‌هایی برپا نمودند که در ادامه به آن پرداخته شده است.

۱-۲-۱. کاخ لشکری بازار

کوشک بسیار مهمی که در آغاز قرن ۵ ه.ق ۱۱-م ساخته شد «کاخ لشکری بازار» بود که مقدسی در خصوص آن چنین نوشته است: بر هیرمید (هیرمند) پلی با قایق تا نزدیک جای در هم شدن دو نهر ساخته‌اند در نیم فرسنگی سمت غزنین «شهر ماندی» به نام عسکر هست که جایگاه سلطان است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۴۳). این مکان در نیم فرسنگی بُست به سمت غزنه و «بر کران رود هیرمند قرار داشت، همان است که ما امروزه آن را به نام «عسگری بازار» می‌شناسیم و سلاطین نخستین غزنوی مجموعه وسیعی از کاخ‌ها و ابنیه دیگر در آنجا برآورده بودند» (باسورث، ۱۳۷۸: ۱/ ۴۵۳). بدین ترتیب از یک‌سو این منطقه قبل از دوران غزنویان وجود داشته و از سوی دیگر به نظر می‌رسد کارهای ساختمانی کاخ لشکری بازار «در قلعت بُست کنونی از زمان سبکتگین آغاز شده بود. این لشکرگاه در (دشت چوگان) بُست را به محمود می‌پیوندد و مسعود (سلطان مسعود اول) بناهایی بر آن افزود» (همان: ۲/ ۱۳۹).

مجموعه لشکری بازار، دارای یک میدان بزرگ، کاخ، یک حیاط مرکزی بزرگ و مشتمل بر چند حیاط فرعی، یک مسجد، باغ‌ها، کوشک‌های کوچک‌تر، چند ابنیه شخصی و... بود. به عبارت دیگر «واحد بزرگ این مجموعه حیاط وسیعی است که چهار ایوان در اطراف آن برآورده‌اند... که شامل عناصر بدیعی است که از آن جمله راهروهای داخلی چلیپا وار» است (فرای، ۱۳۶۳: ۴/ ۲۹۹). در واقع، نقشه این کاخ عبارت است از: طرح یک حیاط با چهار سر در (چهار ایوانی) که هریک بر بالای یکی از دیوارهای آن قرار گرفته‌اند و دارای طاق‌نما، طاق‌های نوک‌تیز و گنبد‌هاست. به عبارت دیگر پلان این کاخ به صورت «دیوارهایی که حیاط مستطیل شکل را که هر ضلع آن دارای ایوانی است، احاطه می‌کردند» (باسورث، ۱۳۷۸: ۲/ ۳۸۷).

از مهم‌ترین تزیینات این کاخ علاوه بر گچ‌بری‌ها «تعداد قابل توجهی از نقاشی‌های روی دیوار تالار بارعام... (است) که چهل و پنج نفر از نگهبانان سلطان را به طور سه‌بعدی نمایش می‌دهد... که تاریخ این نقوش به دوره اول غزنوی مربوط است» (همان، ۱/ ۱۰۲). علاوه بر آن در دوران حکومت سلطان محمود و سلطان مسعود اول غزنوی نوعی سبک معماری که در آن مرمر و تزیینات منقوش به کار می‌رفت، توسعه یافت (همان، ۱/ ۱۳۴) که از این سبک در کاخ لشکری بازار نیز استفاده شده است. کاخ لشکری بازار همانند اغلب کاخ‌های عصر غزنوی از آجر پخته ساخته شده بود. سرانجام، مبارزات میان جانشینان سلطان مسعود غزنوی با سلاطین غوری و حملات آنان به بُست «موجب رها ساختن نهایی مجموعه ابنیه غزنوی در لشکری بازار... گردید» (باسورث، ۱۳۷۸: ۲/ ۴۲۰).

۱-۲-۲. کوشک دشت لگان

کوشک دشت لگان که به نام‌های مختلفی از جمله یکان، نگار، بکان، بکار و لنگان نیز مشهور بود (بیهقی ۱۳۷۵: ۸/ ۶۸۱) «از بُست بر یک فرسنگی» (همان، ۶۵۹) قرار داشت و به عبارتی در نزدیکی شهر بُست در خراسان بزرگ قرار گرفته بود. در پاره‌ای از مواقع که سلطان مسعود اول به نواحی تگیناباد و یا بُست می‌رفت، در این کوشک اقامت می‌نمود؛ چنان‌که وی در سال ۴۲۵ ه.ق

(همان، ۵۵۸) و بار دیگر در سال ۴۲۸ ه.ق (همان، ۶۸۱) مدتی در آن کوشک اقامت نمود. این کوشک بناها و فضای بسیار دلنشینی داشت؛ زیرا «آنجا زیادت کرده بودند از باغ‌ها و بناها و سراپچه‌ها» (همان، ۵۵۸). با توجه به این نوشته بیهقی که «باغ... که پیش کوشک است» (همان، ۶۵۹) مشخص می‌شود که کوشک درلگان در محوطه یک باغ قرار داشته که دارای خضرء (چمن زاری) نیز بوده که در مراسم شکار در باغ مزبور «امیر (سلطان مسعود) بر خضرء بنشست (نشسته) و تیر می‌انداخت» (همان، ۶۵۹).

۳-۱. کوشک در عبدالاعلی (واقع در بلخ)

از شهر بلخ در کتب جغرافیای تاریخی توصیفات بسیاری شده است، از جمله این که «بزرگ‌تر خراسان است... و وسط خراسان» (یعقوبی، ۱۳۸۱: ۵۲-۵۱). پاره‌ای از جغرافی دانان مسلمان آن را از «ناحیت‌های طخارستان» دانسته‌اند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۱). همچنین نام این شهر، «در کتاب‌های باستانی بلخ تابناک بوده است» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/۴۳۹). همچنین بلخ در دوران سامانیان «از زیبایی و ثروت در همه سرزمین عجمان بی‌مانند، دارای بارو و ربضی در بیرون و غلات آن همه ساله دارایی بسیار بر گنجینه سلطان اضافه بر هزینه‌هایش» (همان، ۴۳۸) می‌افزود. لازم به ذکر است که «دارالاماره خراسان تا زمان طاهریان در مرو و بلخ بود، ولی طاهریان آن را به نیشابور منتقل کردند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۸). بناهای شهر بلخ در دوران سامانیان «از گِل و دارای دروازه‌هایی (بود) و مسجد جامع در وسط شهر و بازارها در پیرامون مسجد (بود)» (همان: ۱۸۱).

یکی از کاخ‌های سلطان محمود غزنوی در شهر بلخ «کوشک در عبدالاعلی» بود که نه تنها سلطان محمود غزنوی بلکه سلطان مسعود اول نیز به هنگام ورود به بلخ در این کوشک اقامت می‌نمود. برای نمونه سلطان مسعود در نیمه ماه ذی‌الحجه سال ۴۲۱ ه. ق «به کوشک در عبدالاعلی فرود آمد» (بیهقی ۱۳۷۵: ج ۵، ۱۰۹). همچنین وی در سال ۴۲۲ ه. ق به مدت یک هفته در این کوشک اقامت نمود (بیهقی ۱۳۷۵: ج ۶، ۳۱۳). در سال ۴۲۴ ه. ق نیز سلطان مسعود در آستانه نبرد هندوستان بار دیگر به شهر بلخ رفت و به مدت یک هفته «در کوشک در عبدالاعلی مقام کرد» (همان، ۳۷۸/۷). در ماه محرم سال ۴۲۷ ه. ق نیز سلطان مسعود به بلخ رفت و «در کوشک در عبدالاعلی نزول کرد» (همان، ۶۴۵/۸).

به نظر می‌رسد این کوشک دارای بناهای درخور توجهی بوده که برخی از آنها را سلطان محمود غزنوی بنا کرده بود و پس از مرگ وی، سلطان مسعود اول بناهای دیگری به آن اضافه کرد. به عبارت دیگر، این کاخ در دوران سلطان محمود دارای اماکنی مانند دکان، دهلیز، درگاه و... بود که سلطان مسعود اول پس از رسیدن به حکومت در آنها تغییراتی ایجاد نمود. چنان‌که بیهقی (۱۳۷۵: ۱۸۱/۶) در خلال وقایع سال ۴۲۲ ه. ق در این باره آورده است: «و بسیار بناها زیادت کرده بودند آنجا، و یک سال که آنجا رفتیم دهلیز (و) درگاه و دکان‌ها همه دیگر بود که این پادشاه فرمود که چنان دانستی در بناها که هیچ مهندس را بکس نشمردی و اینک سرای نو که به غزنین می‌بینند مرا گواه بسنده است». از اقداماتی که در این کوشک به دستور سلطان مسعود اول انجام شد، این بود که «بر آن جمله که امیر مثال داده بود و خط برکشیده دهلیز و میدان‌ها و دیوان‌ها و جز آن وثاق‌های غلامان همه راست کرده بودند و آن تجوی بزرگ که در باغ می‌رود فواره ساخته» (همان، ۳۷۸/۷). کوشک مزبور ظرفیت بالایی برای جای دادن افراد داشت، چنان‌که به قول بیهقی دارای «دو سرای است، غلامان و مرتبه‌داران را به رسم بتوان ایستادن و نیز رسم تهیت و تعزیت را آنجا بسزاتر اقامت توان کرد» (همان، ۳۸۱/۷).

۴-۱. کوشک (کاخ) شادیاخ (واقع در نیشابور)

درباره شهر نیشابور نیز مطالب بسیاری در کتب جغرافیایی و تاریخی وجود دارد. اکثریت این منابع، نیشابور را از ایالات خراسان محسوب نموده و از آن تحت عنوان «ایران‌شهر» یاد کرده‌اند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۳۵-۴۳۴). نیشابور در دوران میانه اسلامی از موقعیت سیاسی مطلوبی برخوردار بود چنان‌که در این باره آورده‌اند «نیشابور را حاکم‌نشین دارالاماره‌ای (است) ساخته عمرولیث» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۶۷). «دارالاماره خراسان در روزگار گذشته تا زمان طاهریان در مرو و بلخ بود، ولی طاهریان آن را به نیشابور منتقل کردند» (همان، ۱۶۹). همچنین در زمان سامانیان «جایگاه فرمانده لشکر در نیشابور» بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/ ۴۹۲). از مهم‌ترین کوشک‌های نیشابور «کاخ شادیاخ» بود. کاخ شادیاخ یا شادیاخ، در دوران حکومت عبدالله بن طاهر در خراسان در ابتدا بستان وی بود. به عبارت دیگر، «این کوشک در درون باغی بزرگ قرار داشت و عبدالله چون به نیشابور آمد، در شهر منزل گزید و سپاهیان‌ش هم در منازل شهر فرود آمدند و چون از تعدی سپاهیان خود بر مردم خبر یافت، قصری در شادیاخ بنا کرد و در میان سپاه خود ندا در داد که هرکس در نیشابور بخوابد، مال و خونس حلال است و سپاهیان را فرمود تا پیرامون قصرش ساختمان کنند، پس معمور گشت و به شهر متصل شد و محله‌ای بزرگ از شهر به حساب آمد» (یعقوبی، ۱۳۸۱: ۴۵). در دوران صفاریان نیز شادیاخ از مهم‌ترین نواحی نیشابور بود، چنان‌که در سال ۲۵۷ ه.ق که یعقوب لیث قصد نیشابور کرد «به شادیاخ فرود آمد» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۳۱۰-۳۰۹). از آن پس، در دوران سامانیان و غزنویان که شهر نیشابور به مرکزیت سپاه‌سالاری خراسان انتخاب شد، شادیاخ به واسطه دور بودن از هوای ناسالم شهر (باسورث، ۱۳۷۸: ۱/ ۱۶۲) به کرسی دیوان خراسان و مرکز اصلی اداره امور خراسان و نیشابور تبدیل گردید.

حسنک وزیر در دوران غزنویان نیز کاخی در این باغ داشت که بیهقی از آن با عنوان «باغ شادیاخ حسنکی» نام برده است (بیهقی، ۱۳۷۵: ۵۰۸/۸) و سلطان مسعود اول پس از سقوط حسنک آن را ضبط کرد تا از آن، جهت اقامت مهمانان رسمی استفاده کند. در سال ۴۲۱ ه.ق. سلطان مسعود به نیشابور عزیمت نمود «و به سوی شادیاخ رفت و {...} در آن فرود آمد {...} و بناهای شادیاخ را به فرش‌های گوناگون بیاراسته بودند، همه از آن وزیر حسنک، از آن فرش‌ها که حسنک ساخته بود از جهت آن بناها که مانند آن کس یاد نداشت» (همان، ۴۱/۵). از این نکته چنین برمی‌آید که این کوشک در دوران حسنک وزیر از امکانات بسیار مطلوبی برخوردار بوده است. پس از آن سلطان مسعود در شادیاخ، کوشکی با عمارات و میدان‌های بسیار زیبا بنا نمود و در نتیجه، بناهای باغ کامل‌تر گردید چنان‌که «شادیاخ را درگاه و میدان نبود هم او (امیر مسعود) کشید به خط خویش، سرایی بدان نیکویی و چندین سراپچه‌ها و میدان‌ها تا چنان است که هست» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۱۸۱/۶). علاوه بر این، شادیاخ دارای یک قنات یا «کاریز» بود (مقدسی، ۱۳۶۱: ۴۸۱/۲).

سرانجام در سال ۴۲۹ ه.ق متعاقب شکست غزنویان در حملات سلجوقیان به خراسان، طغرل سلجوقی همراه با سردارش، ابراهیم ینال در نیشابور «به باغ شادیاخ فرود آمد» (همان، ۷۳۲/۹). در سال ۴۳۰ ه.ق، داوود سلجوقی به قصد دیدار طغرل (برادرش) به نیشابور رفت و «چهل روز آنجا مقام کرد، هم در شادیاخ در آن کوشک» (همان، ۷۵۱-۷۵۰/۹). همچنین در سال ۴۳۱ ه.ق سلطان مسعود در پی ترکمانان به نیشابور رفت؛ و در شادیاخ فرود آمد... و سوری مثال داده بود تا آن تخت مسعودی که طغرل بدان نشسته بود و فرش صدفه جمله پاره کرده بودند و به درویشان داده و نو ساخته و بسیار مرمت فرموده و آخورها که کرده بودند بکنده و امیر (مسعود) را این خوش آمد، وی را احما د کرد (بیهقی ۱۳۷۵: ج ۹، ۸۰۹).

۲. کاربری کوشک‌های عصر غزنوی

در بحث حاضر با توجه به شاخص‌های سیاسی، نظامی، اداری، اجتماعی-فرهنگی، مذهبی، ورزشی و تفریحی به موارد استفاده و کاربری‌های کوشک‌های مزبور در دوران غزنوی پرداخته شده است.

۱- ۲. کاربری سیاسی

از جمله کاربری‌های سیاسی کوشک‌های عصر غزنوی پذیرایی از هیأت‌های سیاسی بود. کوشک «در عبدالاعلی» از جمله کاخ‌هایی بود که از چنین کاربری برخوردار بود. در این رابطه، در سال ۴۲۳ ه.ق که فرستاده خلیفه عباسی بغداد برای اعلام خبر درگذشت «القادر بالله» (خلیفه پیشین) و به خلافت رسیدن «القائم بامرالله» (خلیفه جدید) در بلخ به حضور سلطان مسعود رسید، سلطان گفت: «چنان صواب دیدم که چند روزی به کوشک در عبدالاعلی باز رویم که آنجا فراهم‌تر و ساخته‌تر است... و نیز رسم تهنیت و تعزیت را آنجا بسزاتر اقامت توان کرد» (همان، ۷/ ۳۸۱-۳۸۰). برپایی مراسم بار از دیگر کاربری‌های سیاسی «کوشک نو مسعودی» بود. به هنگام بر تخت نشستن سلطان مسعود اول در این کوشک مقارن با سال ۴۲۹ ه.ق «آنجا مجلسی با تکلف ساخته بودند و ندیمان بیامدند... و بار دادند و ارکان دولت و اولیاء حشم پیش آمدند و بی‌اندازه نثار کردند» (همان، ۹/ ۷۱۵). کوشک سپید نیز در این زمینه مورد استفاده قرار می‌گرفت (همان، ۸/ ۵۲۶).

از دیگر کاربری‌های سیاسی کوشک‌ها برپایی مراسم صرف غذا و به اصطلاح «خوان» بود که در کوشک نو مسعودی برپا می‌شد، به‌خصوص آن که کوشک مزبور دارای باغی بود که در درون آن یک «خانه بهاری» وجود داشت که برای صرف غذا از آن استفاده می‌شد. سلطان مسعود اول در مراسم عید فطر سال ۴۲۸ ه.ق. «بدان خانه بهاری که بر راست‌صفه است به خوان نشست و فرزندان، وزیر، سپهسالار، امیران دیلمان و بزرگان حشم را برین خوان نشاندند و قوم دیگر را برخوان‌های دیگر» (همان، ۸/ ۶۸۹). همچنین سلطان مسعود اول غزنوی به هنگام تخت‌نشینی و تاج‌گذاری در کاخ مزبور: «پس از انجام مراسم بار در «خانه بهاری» به خوان نشست و بزرگان و ارکان دولت را به خوان آوردند... و در آن خانه بهاری، خوانی ساخته بودند و به میان خوان کوشکی از حلوا تا به آسمان خانه و بر او بسیار بره و... بیرون خانه براین جانب سرای، سرهنگان، خیل‌تاشان و اصناف لشکر را بر آن خوان نشاندند» (بی‌هقی، ۱۳۷۵: ۹/ ۷۱۵-۷۱۴).

کاخ شادیاخ نیشابور نیز دارای کاربری سیاسی بود چنان‌که در سال ۴۲۹ ه.ق. سرانجام پس از شکست غزنویان در برابر حملات سلجوقیان به خراسان، طغرل سلجوقی همراه با سردارش، ابراهیم پینال در نیشابور «به باغ شادیاخ فرود آمد و لشکر چندان‌که آنجا گنجیدند فرود آمدند و دیگران گرد برگرد باغ و بسیار خوردنی و نزل ساخته و...» (همان، ۹/ ۷۳۲). به علاوه در سال ۴۳۰ ه.ق که ترکمانان به بلخ آمدند، داوود سلجوقی به قصد دیدار طغرل (برادرش) به نیشابور رفت و «چهل روز آنجا مقام کرد، هم در شادیاخ در آن کوشک و پانصد هزار درم صلتی داد او را طغرل» (همان، ۹/ ۷۵۱-۷۵۰).

۲-۲. کاربری نظامی

همان‌گونه که پیش از این ذکر شد، کوشک «نو مسعودی» در جوار دشتی به نام «شاه بهار» قرار داشت که «سلاطین غزنه اندر این دشت پهناور لشکرهای خود را سان می‌دیدند» (گردیزی، ۱۳۶۳: ۴۰۳). همچنین هنگامی که سلطان محمود در غزنه اقامت داشت «نیروهایش (البته جز آنانی که در پادگان‌های ولایات بودند)، در دشت شاه بهار از برابر او دفیله می‌رفتند» (باسورث، ۱۳۷۸: ۱/ ۱۲۱)، چنان‌که در سال ۴۱۴ ه.ق، سلطان محمود غزنوی در شاه بهار «از هزار و سیصد و هفتاد فیل که همه با برگستان و تجهیزات

کامل بودند، سان دید» (همان، ۱/ ۱۱۶). از سوی دیگر در همین زمان «پنجاه و چهار هزار سوار... به عرض شاه بهار آمدند، بیرون از سوارانی که در اطراف مملکت بسر می‌بردند و شحنگان نواحی بودند» (همان، ۱/ ۱۲۶). سلطان مسعود در سال ۴۲۲ ه.ق به دشت شاه بهار آمد «و موکبی سخت نیکو با بسیار مردم آراسته با تمام سلاح بگذشت از سرهنگان و دیلمان و دیگر اصناف که با وی بودند» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۷/ ۳۵۴). این موضوع در سال ۴۲۹ ه.ق بار دیگر تکرار شد چنان‌که حدود چهل هزار سوار و پیاده در دشت شاه بهار از برابر سلطان (مسعود اول) گذشتند (باسورث ۱۳۷۸: ۱/ ۱۲۷).

۲-۳. کاربری اداری

یکی از مهم‌ترین کاربری‌های «کوشک محمودی» آوردن بنه‌ها و تشکیل دیوان در آن مکان بود. در سال ۴۲۲ ه.ق. سلطان مسعود از افغان شال «به کوشک دولت باز آمد و اعیان به دیوان‌ها بنشستند و کارها راندند... و دست‌ور داد که بنه‌ها را به کوشک بازآوردند» (بیهقی ۱۳۷۵: ۷/ ۳۳۵). از دیگر کاربری‌های کوشک «در عبدالاعلی» تشکیل دیوان در آن بود. در این خصوص در سال ۴۲۲ ه.ق. که سلطان مسعود به بلخ رفته بود، به دستور وی «دیوان‌ها آنجا راست کرده بودند» (همان، ۶/ ۱۸۱). همچنین در سال ۴۲۴ ه.ق. سلطان مسعود در آستانه نبرد هندوستان بار دیگر به شهر بلخ رفت و «در کوشک در عبدالاعلی مقام کرد یک هفته و پس به باغ بزرگ رفت و بنه‌ها را به جمله آنجا آوردند و دیوان‌ها آنجا ساختند» (همان، ۳۷۸). همچنین در ماه محرم سال ۴۲۷ ه.ق. بار دیگر سلطان مسعود به بلخ آمد و «در کوشک در عبدالاعلی نزول کرد. سپس... به باغ بزرگ آمد و وثاق‌ها و دیوان‌ها را آنجا بردند» (همان، ۸/ ۶۴۵).

۲-۴. کاربری اجتماعی - فرهنگی

از دیگر کاربری‌های کوشک کهن محمودی، برگزاری برخی از جشن‌های سنتی برای امیرزادگان غزنوی بود، برای نمونه در سال ۴۲۳ ه.ق. سلطان مسعود اول فرمان داد تا «کوشک کهن محمودی زاولی را بیاراستند تا از امیران فرزندان چند تن تطهیر (ختنه) کنند... و غره ماه رجب مهمانی بود همه اولیاء و خشم را» (همان، ۷/ ۴۶۰). این‌گونه جشن‌های سنتی نیز در کوشک «نو مسعودی» برپا می‌گردید، برای نمونه در ماه شعبان سال ۴۲۷ ه.ق. که سلطان مسعود به این کوشک آمده بود «چند تن را از امیران فرزندان ختنه کردند و دعوتی بزرگ ساخته بودند و... هفت شبان روز بازی آوردند» (همان، ۸/ ۶۵۳). در پاره‌ای از مواقع در کوشک‌ها برخی از جشن‌های ایرانی به جای مانده از دوران قبل از اسلام نیز برگزار می‌شد. سلطان مسعود در سال ۴۲۸ ه.ق. در کوشک «نو مسعودی» مقارن با «روز یکشنبه چهارم ذوالحجه به جشن مهرگان نشست» (همان، ۸/ ۶۹۷).

۲-۵. کاربری مذهبی

از دیگر کاربری‌های «کوشک محمودی» اقامت سلاطین در برخی از ماه‌های خاص قمری و انجام عبادت در آن بود. در این زمینه در سال ۴۲۲ ه.ق. سلطان مسعود اول پس از انجام مراسم فرستادن احمد ینالتکین به هندوستان «به کوشک محمودی به افغان شال باز آمد که تمام داد شعبان بداده بود... و ماه رمضان در آنجا ماند» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۷/ ۳۵۵). در ماه محرم سال ۴۲۷ ه.ق. نیز سلطان مسعود به بلخ رفت و «در کوشک در عبدالاعلی نزول کرد» (همان، ۸/ ۶۴۵). وی بار دیگر در سال ۴۲۸ ه.ق. «روز آدینه بیست و دوم ماه شعبان به کوشک «نو مسعودی» بازآمد و در ماه روزه، روزه گرفت به کوشک نو» (همان، ۸/ ۶۸۷-۶۸۶). همچنین وی در ماه رمضان سال ۴۲۹ ه.ق. در این کوشک اقامت داشت (همان، ۹/ ۷۱۷). برگزاری مراسم عید فطر از دیگر

کاربری‌های مذهبی کوشک‌های عصر غزنوی بود، چنان‌که سلطان مسعود در عید فطر سال ۴۲۸ ه.ق. در کوشک «نو مسعودی» حضور یافت و «بر دشت شابه‌ار و نماز عید بکرده آمد» (همان، ۸ / ۶۸۹). علاوه بر مراسم عید فطر، مراسم برخی از اعیاد مذهبی دیگر نیز در کوشک «نو مسعودی» برگزار می‌شد، برای نمونه در سال ۴۲۸ ه.ق. سلطان مسعود در «روز شنبه عید اضحی کردند با تکلف» (همان، ۸ / ۶۹۷).

۶-۲. کاربری ورزشی

مهم‌ترین کاربری کوشک سپید اختصاص آن به برخی تفریحات و سرگرمی‌هایی مانند بازی چوگان بود. در این زمینه سلطان مسعود در سال ۴۲۵ ه.ق. پس از انتصاب «تلک» به سالاری سپاه هندوان «به کوشک سپید رفت و آنجا نشاط کرد و چوگان باخت و...» (همان، ۸ / ۵۲۶). علاوه بر آن مراسم شکار از دیگر ورزش‌های تفریحی موردتوجه سلاطین غزنوی بود که در باغ‌های برخی از کوشک‌ها و یا در مناطق دیگر صورت می‌گرفت. کوشک «دشت لگان» دارای باغی بود که مهم‌ترین کاربری آن انجام مراسم شکار از سوی سلطان و همراهانش بود، چنان‌که سلطان مسعود اول در سال ۴۲۵ ه.ق. (همان، ۸ / ۵۵۸) و بار دیگر در سال ۴۲۸ ه.ق. (همان، ۸ / ۶۸۱) در آن به شکار پرداخت. همچنین در سال ۴۲۸ ه.ق. بار دیگر سلطان مسعود اول با همراهانش به کوشک «دشت لگان» آمد: «و همه لشکر پره داشتند و از ددگان نخجیر برانده بودند و اندازه نیست نخجیر آن نواحی را، چون پره تنگ شد نخجیر به باغ راندند... و افزون از پانصد و ششصد بود که به باغ رسید و به صحرا بسیار گرفته بودند بیوزان و سگان... و سخت نیکو شکاری رفت» (همان، ۸ / ۶۵۹).

از مطالب نوشته شده در تاریخ بیهقی چنین برمی‌آید که سلطان محمود غزنوی نیز در این مکان به شکار می‌پرداخته است. از موضوعات بسیار جالبی که در یکی از مراسم‌های شکار در زمان محمود غزنوی در این باغ اتفاق افتاد، این بود که هنگامی که وی در «بست گورخری را گرفت، دستور داد تا دست و پای گور را با طناب بستند و «داغ برنهادند به نام محمود و بگذاشتند که محدثان پیش وی خوانده بودند که بهرام گور چنین کردی» (بیهقی، ۱۳۷۵: ۸ / ۶۶۰).

۷-۲. کاربری تفریحی

از کاربری‌های تفریحی کوشک‌های عصر غزنوی، برپایی مراسم باده‌نوشی بود. برای نمونه، در سال ۴۲۲ ه.ق. سلطان مسعود پس از انتصاب «تاش» به سالاری، «به کوشک دولت (کهن محمودی) بازآمد و به شراب نشست و بار داد» (همان، ۷ / ۳۷۵-۳۷۴)، سپس «به کوشک سپید رفت و آنجا نشاط کرد و... شراب خورد سه روز» (همان، ۸ / ۵۲۶). همچنین در سال ۴۲۵ ه.ق. سلطان مسعود بار دیگر در کوشک کهن محمودی در ماه شعبان «نشاطی شراب کرد پس از بار در صفا بار با ندیمان...» (همان، ۸ / ۵۲۷). کوشک نومسعودی نیز دارای باغ‌هایی بود که امیر مسعود «بدین کوشک و بدین باغ‌ها تماشا می‌کرد و نشاط شراب می‌بود» (همان، ۸ / ۶۵۳). علاوه بر آن «کوشک نومسعودی» دارای بنایی با عنوان «خانه زرین» بود که سلطان مسعود در سال ۴۲۸ ه.ق. پس از پایان مراسم صرف غذا «برنشست و به خانه زرین آمد بر بام که مجلس شراب آنجا راست کرده بودند و به نشاط شراب خوردند» (همان، ۸ / ۶۸۹). استفاده از کوشک‌ها برای استراحت پس از انجام مراسم شکار، از دیگر کاربری‌های تفریحی برخی از کوشک‌های عصر غزنوی، همانند کوشک‌های محمودی و در عبدالاعلی بود، چنان‌که در ماه جمادی الاخر سال ۴۲۳ ه.ق. سلطان مسعود، پس از مراسم شکار در دره گز (از توابع بلخ)، در «کوشک محمودی ... مقام کرد» (همان، ۷ / ۴۵۵). همچنین در سال

۴۲۷ ه.ق. وی «به کوشک در عبدالاعلی بازآمد، سپس به شکار شیر در ترمذ رفت و پس از هفت روز شکار نیکو به کوشک بازآمد» (همان، ۶۵۱/۸).

نتیجه‌گیری

در پاسخ به سؤال اصلی مقاله در خصوص این‌که کوشک‌های عصر غزنوی دارای چه کاربری‌هایی بودند؟ با توجه به مطالب آمده در تاریخ بیهقی که در متن مقاله به آن پرداخته شد، این نتیجه به دست آمد که کوشک‌های مورد نظر نه تنها نمادی از شکوه سلاطین و دستگاه حکومتی محسوب می‌شدند، بلکه کاربری‌های مختلف دیگری نیز داشتند. برای نمونه، کوشک «کهن محمودی» در غزنین دارای کاربری اداری (تشکیل دیوان)، مذهبی (اقامت سلطان در ماه‌های شعبان و رمضان)، اجتماعی - فرهنگی (برپایی مراسم جشن تطهیر شاهزادگان) و تفریحی (باده‌نوشی) بود. «کوشک نو مسعودی» به‌عنوان کاخ اصلی سلطان مسعود اول نیز از کاربری‌های سیاسی (مراسم به تخت‌نشینی سلطان مسعود، تشکیل مراسم بار و برپایی خوان)، نظامی (سان دیدن از سپاهیان در دشت شاه بهار)، اجتماعی - فرهنگی (برگزاری جشن مهرگان)، مذهبی (اقامت سلطان در ماه‌های شعبان و رمضان و برگزاری مراسم اعیاد فطر و اضحی) و تفریحی (باده‌نوشی) برخوردار بود. «کوشک در عبدالاعلی» در بلخ نیز کاربری سیاسی (پذیرایی از فرستاده خلیفه بغداد)، اداری (تشکیل دیوان)، مذهبی (اقامت سلطان در ماه محرم) و تفریحی داشت؛ اما «کوشک سپید» از کاربری ورزشی (چوگان‌بازی و تیراندازی) و کوشک «دشت لگان» نیز دارای کاربری ورزشی - تفریحی (مراسم شکار) بودند. در نتیجه کاربری‌های کوشک‌های «کهن محمودی»، «نو مسعودی» و «در عبدالاعلی» از وجه تشابه برخوردار بود، اما کوشک‌های «سپید» و «دشت لگان» دارای کاربری ویژه و خاص بودند.

منابع

کاربری کوشک‌های عصر غزنوی با تکیه بر تاریخ بیهقی /

- ابن حوقل، (۱۳۶۶)، سفرنامه ابن حوقل (ایران در صوره الارض)، ترجمه جعفر شعار، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- ابن واضح یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، (۱۳۸۱)، البلدان، ترجمه ابراهیم آیتی، تهران: علمی- فرهنگی، چاپ چهارم.
- باسورث، کلیفورد ادموند، (۱۳۷۸)، تاریخ غزنویان، ترجمه حسن انوشه، جلد اول و دوم، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- بیهقی، ابوالفضل محمد بن حسین، (۱۳۷۵)، تاریخ بیهقی، تصحیح علی اکبر فیاض، مقدمه و فهرست لغات محمدجعفر یاحقی، مشهد: دانشگاه فردوسی، جلد های ۵ تا ۱۰، چاپ سوم.
- پرویز، عباس، (۱۳۶۳)، تاریخ دیالمه و غزنویان، تهران: علمی، چاپ دوم.
- حبیبی، سید محسن، (۱۳۷۵)، از شار تا شهر - تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن تفکر و تأثر، تهران: دانشگاه تهران، چاپ اول.
- زرین کوب، عبدالحسین، (۱۳۷۱)، تاریخ مردم ایران از پایان ساسانیان تا پایان آل بویه، جلد دوم، تهران: امیرکبیر، چاپ سوم.
- فرای، ر.ن. (۱۳۶۳)، «دوره اول غزنوی»، تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، (تاریخ ایران کمبریج)، ترجمه حسن انوشه، جلد چهارم، تهران: امیرکبیر، چاپ اول.
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک ابن محمود، (۱۳۶۳)، تاریخ گردیزی، به تصحیح عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب، چاپ اول.
- مقدسی، ابوعبدالله محمود بن احمد، (۱۳۶۳)، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، بخش دوم، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، چاپ اول.

The social circumstances of Gilan's lower classes during the Constitutional era

Abbas Panahi¹

Abstract

From a social perspective, Gilan did not differ from other Iranian provinces. Despite its extensive geographical connections, Gilan, as part of the Qajar domain, suffered from the flawed bureaucratic system and the inefficiency of its administrative structure. Before the Constitutional Revolution, in the absence of codified law and under the absolute will of the despotic monarchy, local governors and khans acted much like the Qajar monarchs themselves, imposing various inhumane feudal customs on the people under their rule. The clergy also generally aligned themselves with the landowners and the upper classes of society. The economic fertility of Gilan made it a land where wealth was generated throughout the region. This situation, in addition to provoking the greed of Qajar rulers, local governors, and their agents, also led to encroachments by Russians and by merchants under their protection – mostly Armenians, Georgians, and Greeks – on the province's economic resources. Nevertheless, with the onset of the Constitutional Revolution in Iran, Gilan's peasants and lower classes came to see constitutionalism as a system in which parliamentary rule and law were their only refuge against landlords and local rulers, protecting their lives and property from abuse. Thus, in petitions and surviving documents from the Constitutional era, Gilan's peasants and lower rural classes sought to claim their rights by appealing to the Constitution and the Parliament. In some cases, when their grievances were ignored, they resorted to acts of violence. The main question of this study is therefore as follows: "What goals did the people of Gilan pursue in their petitions submitted to the journals and, in particular, to the Parliament?" This article, using a historical method based on a descriptive-analytical approach and drawing on historical documents, seeks to examine this question. The research findings show that constitutionalism and its pillars played a pivotal role in the social movements of the Gilani lower classes against the upper classes of society. Relying on law, democracy, the parliamentary system, and the support of local associations, the lower classes attempted to raise their economic and social demands and achieve their legal rights.

Keywords: circumstances, Qajar, Gilan, lower classes, Constitutional

1- Associate Professor, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: panahi@guilan.ac.ir
Date received: 08.09.2025, Date of accepted: 24.11.2025

Abstract

The political history of most societies and countries is marked by major political, social, cultural, and economic revolutions. In the modern era, Iran also witnessed the Constitutional Revolution, which for the first time established a parliamentary system in the country. Although the people of Tehran and Tabriz were at the forefront of initiating the Constitutional Movement, Gilan, especially during the events following the Minor Tyranny, also earned an honorable record in defending the ideals of constitutionalism. Due to its significant political, social, and economic position, and the exploitation inherent in the feudal system, Gilan was prepared to rise in rebellion against the Qajar government. At this time, the peasant class of Gilan, despite the region's strong agricultural economy and the hard work of cultivators, received only minimal wages because oppressive economic relations prevailed. Therefore, one of the social groups in Gilan that played an important role in the Constitutional Revolution was the villagers, who sought the abolition of the prevailing economic relations in the region and hoped that the Constitutional Revolution and changes to the landlord-peasant economic system would improve their living conditions. The lower classes of Gilan's society, especially the peasants who had experienced the hardships of the landlord-peasant system, as well as the domination of local rulers and Qajar governors and the presence of Russian subjects, saw the gates of hope open before them with the victory of the Constitutional Revolution and the establishment of the legislative institution (the Majles). Nonetheless, after the parliamentary system was established in Iran, they were unable to achieve the goals they had envisioned, and for several decades after the victory of the Constitutional Revolution, they remained under the rule of the landlord-peasant structure.

However, the beginning of constitutionalism in Iran led Gilan's peasants and lower classes to interpret constitutionalism as making the parliamentary system and the law their only refuge against rulers and landlords, believing these legal institutions would protect their property and lives from the abuses of landlords. Thus, in the petitions and documents surviving from the Constitutional period, Gilan's peasants and cultivators sought to claim their rights by relying on the Constitution and the parliament, and in some cases, when their grievances were not addressed, they resorted to violent actions.

Method

In this article, the author examines the issue using a historical method based on a descriptive-analytical approach and by citing historical documents.

Findings

Although the people of Gilan actively participated in the victory of the Constitutional Revolution, after the initial excitement faded, they concluded that the Majles and the government were focused solely on stabilizing conditions in favor of landowners and landlords. In response, Gilan's cultivators launched widespread rebellions against the dominance of the landlord-peasant system and the laws of Parliament. During these peasant uprisings, Gilan's radical revolutionary figures and local associations, particularly the Abbasi Association, as well as radical newspapers such as Kheyr al-Kalam and Nasim-e Shomal, supported them. In many cases, villagers beat landlords and expelled them from the villages, and some landowners fled their estates to save their lives. As the rebellions

grew and villagers increasingly demanded changes to existing conditions, Parliament, while ordering an end to the uprisings, took small steps to address some of the villagers' demands. However, the power of conservatives in the Majles and the government led the parliament and the state to effectively endorse the landlord–peasant system; in addition to suppressing the uprisings, they deprived villagers of the right to protest against landowners.

The fundamental question of this research is: “What goals were the people of Gilan pursuing in their petitions to the press and Parliament?” This study examines this issue using the historical method, based on a descriptive–analytical approach and relying on historical documents.

Conclusion

Considering Parliament representatives' responses to the petitions of Gilan's cultivators, it appears that some felt an internal and emotional inclination to reduce pressures on the peasants. However, given the structure of the constitutional government, the scope of authority defined by the Constitution, and the composition of Parliament at that time, they lacked the capacity to overturn the existing order. The constitutional government of that period was not a radical revolutionary movement and could not suddenly enact fundamental changes in Iran's landholding and social systems. As a result, the passivity of Parliament and the constitutional government regarding the condition of the villagers created a rift between the government and the people. Moreover, the villagers who had placed their hopes in Parliament became disappointed and disillusioned. The discouraging approaches of Parliament and the constitutional government toward the villagers caused the atmosphere of dissatisfaction and despair among Gilan's cultivators to persist. With the emergence of new sparks in the Jungle Movement, some peasants joined this social movement. Overall, the deep social dissatisfaction of Gilan's villagers with the landlord–peasant system continued until the Land Reforms and became the primary factor behind many of the villagers' protests against the government.

Bibliography

- Ādamiyat, fereydūn, *fekr-e demokrāsī-khāhī dar nahzat-e mashrūṭe-ye Irān*, Tehran, entešārāt farzān rōz, 1368. [In Persian.]
- Āfārī, zhānat, *enqelāb-e mashrūṭe-ye Irān*, translate by rezā rezā'ī, Tehran, nashr-e bistūn, 1379. [In Persian.]
- Afshāriyān, nāder, *negāhī be Gīlān dar dowre-ye Qājār*, Rasht, farhang-e Ilyā, 1396. [In Persian.]
- Panāhī, 'abbās, *asnād va 'arīzehā-ye dowrehā-ye dovvom tā panjom-e mardom-e Gīlān be Majles-e Shorā-ye Mellī*, Tehran, entešārāt Majles-e Shorā-ye Islāmī, 1398. [In Persian.]
- Taqīzāde, ḥasan, *az Parvīz tā Čangīz*, Tehran, nashr-e Forūghī, 1349. [In Persian.]
- Rābīno, H. L., *Mashrūṭe-ye Gīlān*, edited by moḥammad roshan, Rasht, entešārāt ṭā'atī, 1368. [In Persian.]
- 'Azīmī, nāser, *tārīkh-e tahavvolāt-e ejtemā'ī va eqtesādī-ye Gīlān*, Rasht, nashr-e Gīlkān, 1381. [In Persian.]
- Fakhrā'ī, ebrāhīm, *Gīlān dar jonbesh-e mashrūṭiyyat*, Tehran, entešārāt va āmūzesh-e enqelāb-e eslāmī, 1371. [In Persian.]

Fūmanī, ‘abdolfattāḥ, tārik-e Gīlān, edited by manūchehr sotūda, Tehran, bonyād-e farhang-e Irān, 1349. [In Persian.]

Fūmanī, ‘abd-al-Fattāḥ, tārik-e Gīlān be-hamārāh-e havādeth-e mashrūtiyyat, edited by aḥmad tadīn, Tehran, entešārāt Forūghī, 1353. [In Persian.]

Lāhijī, Alī b. Šams-al-Dīn, tārik-e k̄ānī (havādeth-e chehel sāle-ye Gīlān 880–920 H.Q.), edited by manūchehr sotūda, Tehran, bonyād-e farhang-e Irān, 1352. [In Persian.]

Mar‘ašī, mīr timūr, tārik-e khāndān-e Mar‘ashiyān, edited by manūchehr sotūde, Tehran, entešārāt etelā‘āt, 1364. [In Persian].

اوضاع اجتماعی مردم فرودست گیلانی عصر مشروطه^۱

عباس پناهی^۲

چکیده

گیلان از نظر ساختار اجتماعی تفاوتی چندانی با سایر شهرستان‌های ایران نداشت. با وجود مناسبات گسترده جغرافیای این سرزمین، گیلان به‌عنوان بخشی از قلمرو حکومت قاجاری، قربانی سیستم و ساختار معیوب بوروکراسی و اداری ناکارآمد آن بوده است. پیش از مشروطه، به‌علت فقدان قانون و تحمیل اراده حکومت استبداد مطلقه بر ایران، حاکمان و خوانین محلی رفتاری مشابه شاهان قاجار داشتند و انواع رسوم اربابی غیرانسانی را بر مردم تحت حکومت خود اعمال می‌کردند. علما نیز کم و بیش در کنار مالکان و قشر فرادست جامعه قرار داشتند. باروری اقتصادی سرزمین گیلان موجب شده بود تا ثروتی از هر نقطه از این سرزمین تولید شود؛ این موضوع علاوه بر ایجاد انگیزه طمع در بین قاجاریان، حاکمان محلی و مباشران آنان، موجب دست‌اندازی روس‌ها و بازرگانان تحت حمایت آنان که اغلب ارمنی، گرجی و یونانی بودند، بر منابع اقتصادی این سرزمین شده بود. با این حال، آغاز مشروطیت در ایران موجب شد تا دهقانان و فرودستان گیلانی از مشروطیت این‌گونه استنباط کنند که نظام پارلمانی و قانون تنها پناهگاه آنان در برابر حاکمان و اربابان است و این نهادهای قانونی از مال و جان آنان در برابر سوءاستفاده‌های اربابان حمایت می‌کنند. از این رو، در عرایض و اسناد برجای مانده از مشروطیت، دهقانان و رعایای گیلانی تلاش داشتند تا با اتکا به قانون اساسی و پارلمان به احقاق حقوق خود بپردازند و در برخی موارد، با برآورده نشدن اعتراض‌های‌شان، از اقدامات خشونت‌آمیز استفاده می‌کردند. پرسش بنیادین پژوهش حاضر بر این مسأله استوار است که مردم گیلان در شکوایه‌های خود در مطبوعات و به‌ویژه مجلس به دنبال چه اهدافی بودند؟ در مقاله پیش رو تلاش می‌شود تا با روش تاریخی-مبتنی بر رویکرد توصیفی-تحلیلی و با استناد به اسناد تاریخی موضوع یاد شده مورد تحلیل قرار گیرد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهند که مشروطیت و ارکان آن نقش محوری در جنبش‌های اجتماعی فرودستان گیلانی علیه طبقات فرادست جامعه داشت. فرودستان با اتکا بر قانون، دموکراسی، نظام پارلمانی و حمایت انجمن‌های محلی تلاش داشتند تا درخواست‌های اقتصادی و اجتماعی خود را مطرح و به حقوق قانونی‌شان دست یابند.

واژه‌های کلیدی: گیلان، مشروطیت، مردم، رعایا، مالکان، پارلمان، شکوایه

۱- پناهی، عباس (۱۴۰۴)، اوضاع اجتماعی مردم فرودست گیلانی عصر مشروطه، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، تهران: ص ۲۱-۳۷.

۲- دانشیار گروه تاریخ، پژوهشکده گیلان‌شناسی دانشگاه گیلان، رشت، ایران. پست الکترونیک: apanahi@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳

مقدمه

تاریخ سیاسی اکثر جوامع و کشورها، با انقلاب های مهم سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی همراه است. کشور ایران نیز در دوره معاصر شاهد وقوع انقلاب مشروطه بود که برای نخستین بار به استقرار نظام پارلمانی در ایران منجر گردید. با وجود اینکه مردم شهرهای تهران و تبریز در آغاز جنبش مشروطه پیشتاز بودند، اما گیلان نیز به ویژه در حوادث پس از استبداد صغیر، کارنامه ای افتخارآمیز در دفاع از آرمان های مشروطیت از خود برجای نهاد. گیلان با وجود داشتن موقعیت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ارزشمند، به دلیل بهره کشی نظام اربابی، آماده برپایی شورش بر حکومت قاجار بود. در این میان، قشر دهقانی گیلان، به رغم این که منطقه از نظر اقتصاد کشاورزی بسیار مستعد بود و رعایا نیز سخت بر روی اراضی کار می کردند، به دلیل حاکم بودن مناسبات اقتصادی ظالمانه، از حداقل دسترنج خود بهره مند بودند. بنابراین یکی از گروه های اجتماعی گیلان که در انقلاب مشروطه نقش مهمی ایفا کردند، روستاییان بودند که خواستار از بین بردن مناسبات اقتصادی حاکم در منطقه بودند و امید داشتند با وقوع انقلاب مشروطه و ایجاد تغییرات در ساختار نظام اقتصادی ارباب - رعیتی، وضعیت زندگی آنان بهبود یابد. اقشار فرودست جامعه گیلان، به خصوص دهقانان که طعم تلخ نظام ارباب - رعیتی و حضور حکمرانان محلی و حاکمانی قاجار و اتباع روسی را چشیده بودند، با پیروزی انقلاب مشروطه و استقرار نهاد قانونگذاری (مجلس)، دروازه های امید به رویشان گشوده شد. با این حال، پس از استقرار نظام پارلمانی در ایران، آنان نتوانستند به اهدافی که در نظر داشتند، دست یابند و همچنان تا چند دهه پس از پیروزی انقلاب مشروطه تحت حاکمیت ساختار ارباب و رعیتی باقی ماندند. در پژوهش پیش رو، نگارنده در پی پاسخ به این پرسش است که روستاییان و مردم گیلان در شکوائیه های خود به مجلس به دنبال چه اهدافی بودند و تا چه میزان توانستند به حقوق خود دست یابند؟ تلاش می شود تا با استفاده از اسناد آرشیوی و عریضه ها و دیگر اسناد مردمی، به پرسش های یاد شده پاسخ داده شود.

تاریخ فرودستان از جمله موضوعات پژوهشی است که کمتر مورد پژوهشگران قرار گرفته است. عدم توجه به تاریخ فرودستان از یک سو نخست به جهت فقر منابع تاریخی و رویکرد اندک مورخان به زندگی اجتماعی مردم و دیگر، عدم توجه حکومت ها به ایفاگری نقش مردمان عادی نقش در فرایندهای تاریخی بوده است. از دوره صفویه به بعد سیاحان خارجی به زندگی اجتماعی مردم توجه ویژه نشان دادند و همچنین اسناد آرشیوی نیز گویای نقش موثر مردم در فراز و فرودهای تاریخی بوده است. درباره نقش توده مردمی گیلان در تحولات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی از دوره مشروطه به بعد با گسترش روزنامه نگاری و رشد مکاتبات اداری، قضائی، اقتصادی و اجتماعی، شاهد حضور پُررنگ مردم پر رنگ مردم عادی در تحولات اجتماعی هستیم. مهمترین پژوهش در زمینه فرودستان گیلانی، باید به پژوهش سهراب یزدانی، کتاب «روستاییان و انقلاب مشروطیت ایران» اشاره کرد. دکتر یزدانی با توجه و تمرکز به تاریخ توده به نقش مردمان فرودست ایران به ویژه گیلانیان در انقلاب مشروطه اشاره کرده است. عباس پناهی در کتاب «اسناد گیلان در عصر مشروطیت» نیز مکاتبات زیادی درباره فرودستانی گیلانی گردآوری کرده است. همچنین عباس پناهی و رضا علیزاده در مقاله «تحلیل دلایل ناکامی جنبش روستاییان گیلانی در تحولات سیاسی و اجتماعی عصر مشروطه» در فصلنامه تاریخ روستا و روستا نشینی در ایران و اسلام، شماره سوم به نقش روستاییان گیلانی در تحولات عصر مشروطه اشاره داشته اند. نصراله پورمحمدی املشی نیز در مقاله «نگرشی جامعه شناختی به جنبش های روستایی گیلان در عصر مشروطه» در فصلنامه تاریخ شماره هفتم به بررسی نقش روستاییان و تاثیر مشروطیت بر آگاهی اجتماعی آنان اشاره کرده است. در مقاله پیش رو تلاش می شود تا ضمن بررسی نقش فرودستان گیلانی در تحولات تاریخی عصر مشروطیت، تاثیر توده های گیلانی بر فراز و فرودهای مشروطت گیلان را با تکیه بر منابع اسنادی و آرشیوی مورد پژوهش قرار دهد.

۱. اوضاع اجتماعی مردم فرودست گیلان در عصر مشروطه

۱-۱. نظام زمینداری در گیلان

نظام اقتصادی جامعه سنتی گیلان در عصر قاجار، مبتنی بر نظام سنتی ارباب- رعیتی بود. دست به دست شدن قدرت سیاسی توسط خاندان های محلی، عدم تسلط سیاسی قدرت مرکزی بر منطقه، فقدان مالکیت خصوصی، فقدان امنیت اجتماعی و اقتصاد کوچک محلی با رویکرد معیشتی، از مهم ترین ویژگی های جامعه سنتی گیلان به شمار می رفتند. این ویژگی ها، در صورتی که حکومت مرکزی قوی در کشور مستقر نباشد، موجب از هم گسیختگی نظام اقتصادی روستایی خواهد شد (عظیمی دوبخشری، ۱۳۸۱: ۳۹). کشمکش های سیاسی بین خاندان های حکومت گر محلی و اربابان به منظور دستیابی به قدرت سیاسی محلی و منابع اقتصادی منطقه و نیز تغییر پیاپی حکمرانان محلی در گیلان تا عصر شاه عباس اول صفوی که گیلان را ضمیمه دولت صفوی و جزو املاک خاصه کرده بود، به طور پیوسته استمرار داشت. این موضوع یکی از دلایل عدم توسعه سیاسی و اقتصادی گیلان و تداوم حکومت های کوچک محلی در این پهنه بود؛ اما با تصرف گیلان توسط شاه عباس اول صفوی، اقداماتی در جهت تغییر شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی منطقه انجام شد و از این زمان بود که گیلان در مسیر جدید توسعه قرار گرفت.

مناسبات اقتصادی و اجتماعی سنتی در گیلان، مسیری یک طرفه بین اربابان و رعایا ایجاد کرد. رعایا از هرگونه حقوق اقتصادی و اجتماعی محروم بودند و مجبور به انجام انواع بیگاری برای اربابان خود بودند. در تنظیم این روابط، هیچ توجهی به منافع این گروه نمی شد و آنها موظف بودند در زمان های مشخص نسبت به پرداخت بهره مالکانه و مالیات سرانه به اربابان و مالکان اقدام کنند (مرعشی، ۱۳۶۴: ۲۲۷). رعایا به عنوان اصلی ترین عامل تولیدی در اقتصاد معیشتی به شمار می رفتند. با وجود تلاش هایشان بر روی زمین و در نظام زراعتی، بهره آنان از رنج زمین تنها تأمین نیازهای ضروری و اولیه شان بود.

در دوره صفویه، اقدام شاه عباس اول مبنی بر خاصه کردن زمین های زارعتی گیلان، ضربه ای اساسی بر نظام زراعتی و تولیدی این سرزمین، به ویژه در تولید ابریشم، برنج و سایر محصولات اساسی وارد کرد (فومنی، ۱۳۴۸: ۱۷۳). از این پس، ساختار نوینی در زمینه کشاورزی، مالکیت اراضی، مالیات بر اراضی به وجود آمد که موجب بهبود روند کشاورزی شد؛ اقدامی که تا حدودی باعث شکسته شدن ساختار اجتماعی و اقتصادی سنتی و نیز برهم زدن ساختار سیاسی قدرت در گیلان گردید. با این حال، این وضعیت چندان ادامه نیافت، چراکه حوادث دیگری در آینده سبب شد اوضاع گیلان به دوران قبل از عصر شاه عباس اول بازگردد.

حمله افغان ها و سقوط دولت صفوی در زمان شاه سلطان حسین، سبب بر چیده شدن دولت مرکزی در ایران گردید و این مسئله منجر به پاره پاره شدن مجدد گیلان شد. از این پس، دیگر دولت مرکزی در گیلان حضور سیاسی و اداری چندانی نداشت و تنها به دریافت مالیات اکتفا می کرد. در نتیجه، سیستم ارباب - رعیتی در گیلان بیش از گذشته رشد و رواج یافت و ارباب تنها در صورتی که زارع به ازای پرداخت بهره مالکانه، زمین را برای تولید در اختیار زارع قرار می داد، حاضر به واگذاری زمین به او بود (لاهیجی، ۱۳۵۰: ۳۶). با شروع عصر قاجار و به دلیل شکست های سنگینی که حکومت قاجار از روس ها متحمل شد، گیلانیان علاوه بر سلطه اربابان محلی و گماشتگان قاجاری، با بازرگانان و نمایندگان سودجو و زورگو روسی مواجه شدند. این گروه، به پشتوانه کاپیتولاسیون و حمایت دولت تزاری، گیلان را تبدیل به ایالتی روسی کردند و ابایی از هیچ نیروی داخلی ایران نداشتند. در نتیجه، دهقانان و رعایای گیلانی در مقایسه با گذشته و پیش از دوره قاجار، به شرایط بسیار وخیمی دچار شدند. مجموع این شرایط غیرقابل

تحمل موجب شد تا رعایای گیلانی در آستانه انقلاب مشروطه، تحت تأثیر آگاهی‌های اجتماعی که از مسیر قفقاز به این منطقه راه یافته بود، آماده شورش بر اربابان، حکومت قاجاری و نظام سیاسی، اجتماعی و اقتصادی موجود در این منطقه شوند.

۱-۲. کشمکش‌های نظام ارباب - رعیتی در گیلان

از نظر سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، ایران در آستانه انقلاب مشروطه، جامعه‌ای معیشتی بود و اساساً ساختار تولیدی آن مبتنی بر فعالیت‌های اقتصادی در زمینه کشاورزی قرار داشت. در این نظام اقتصادی، زمین هم مظهر قدرت اقتصادی و هم قدرت سیاسی بود. این مسأله موجب شد در پهنه گیلان، زمین بستر کشمکش‌های سیاسی و نظامی بین حکمرانان محلی بر سر مالکیت اراضی وسیع و گسترش و توسعه آن شود. بنابراین در آستانه انقلاب مشروطه، مناقشات زمینداری به یکی از موضوعات اصلی در گیلان تبدیل شده بود و در این مناقشات، اقتصاد کشاورزی سنتی نیز روز به روز رو به افول می‌رفت. طبقه دهقان که تولیدکننده ثروت ملی بود، با فقر و تنگ‌دستی روزگار را سپری می‌کرد و تمامی فشار این نزاع‌ها بر سر زارعان و رعایای گیلانی فرود می‌آمد.

در این زمان، رعایای گیلان بر این گمان بودند که انقلاب مشروطه قابلیت آن را دارد که ساختار سیاسی، اجتماعی و اقتصادی جامعه را دگرگون کند. اگر نتواند این مناسبات را از بُن براندازد، حداقل می‌تواند مناسبات جدیدی در روابط بین ارباب و رعیت ایجاد کند و در این مناسبات جدید، منافع رعایای گیلانی تأمین شود. جامعه روستایی که مبتنی بر اقتصاد ارضی بود و از ساختار بسته‌ای برخوردار بود، روابط بسیار ضعیف و محدودی با جوامع اطراف خود داشت. حیات سیاسی ملاکین ایجاب می‌کرد که تا آنجا که ممکن است، این ارتباط را در سطح ضعیف و پائینی نگه دارند. بیسواد نگه‌داشتن روستاییان، طایفه‌بندی و اختلافات طایفه‌ای، عدم دسترسی روستاییان به وسایل ارتباط جمعی و عدم تغییر در شیوه و شکل تولیدات کشاورزی، موجب استمرار انزوای روستاییان و در نتیجه پایداری بیشتر قدرت سیاسی و اقتصادی ملاکین در روستاها می‌گردید (تقی‌زاده، ۱۳۴۹: ۲۵۷). اقتصاد پرمفعت سرزمین گیلان در دوره قاجار باعث شده بود تا شاهان و رجال دربار قاجار همواره درصدد تملک و تصاحب بخش‌های با ارزش و حاصلخیز این منطقه برآیند. بنابراین، بر سر مالکیت اراضی، رقیب جدیدی در مقابل اربابان بومی شکل گرفت که عمدتاً به رجال درباری و شاهزادگان قاجاری متصل بودند. از این پس، شاهد نوعی مناقشات جدید ارضی بین اربابان و رجال درباری بر سر مالکیت ارضی بودیم. این مناقشات همواره به نفع درباریان خاتمه می‌یافت و املاک وسیعی به عنوان املاک سلطنتی به رجال درباری واگذار می‌شد. آنان نیز به دلیل بعد مسافت، اداره این زمین‌ها را به خاندان‌های متنفذ محلی می‌سپردند و به تدریج در این دوره، طبقه زمیندار بزرگ در گیلان شکل گرفت. همین طبقه بود که در جریان انقلاب مشروطه، با همدستی عمال حکومتی درصدد سرکوبی و مخالفت با مشروطه‌خواهان برآمدند. این اتحاد نانوشته بین طبقات زمیندار بزرگ گیلانی و نمایندگان و مباشران حکومتی قاجار جهت سرکوب مشروطه‌خواهان شکل گرفت (مهرانی، ۱۳۷۴: ۴۶). با این وجود، عمق نارضایتی در بین رعایای گیلانی به اندازه‌ای ریشه‌دار شده بود که شورش آنان در برابر اربابان و حکومت در عصر مشروطه قابل مهار نبود.

۲. شورش‌های دهقانی در ایران و گیلان

در پی آغاز مشروطیت و تضعیف پایه‌های نظام استبدادی از سال ۱۲۸۵ خورشیدی، جنبش‌های روستاییان در نقاط مختلف کشور برپا گردید. در اراک، روستاییان علیه ستم حاج آقا محسن، زمیندار بزرگ، و در فارس، روستاییان شیراز علیه ستم قوام‌الملک شیرازی شوریدند. همچنین، در گیلان، روستاییان روستای حسن کیاده و در بخش‌هایی از محال ثلاثه تنکابن، علیه فشارهای مالیاتی امیر اسعد، فرزند سپهسالار تنکابنی، قیام کردند (افشاریان، ۱۳۹۶: ۸۷). گسترش جنبش‌های روستایی در این سال به دلیل

تصویب قانونی در مجلس شورای ملی بود که بر اساس آن، قانون «عمل تسعیر و تفاوت عمل» لغو و رأی به بازگشت تیول داده شد. این اقدام نه تنها زمینداری بزرگ را لغو نمی‌کرد، بلکه فشار را از روی دهقانان نیز کاهش نمی‌داد. روستائیان که از مشروطه انتظار داشتند روابط ظالمانه بین ارباب و رعیت را از بن براندازد، به یکباره به این نتیجه رسیدند که قوانین مصوب در مجلس شورای ملی مشروطه هیچ دگرگونی اساسی در مناسبات بین ارباب و رعیت ایجاد نکرده است. تصور رعایا و دهقانان از مشروطه این بود که با کاسته شدن قدرت شاه و عوامل درباری، قدرت عوامل محلی نیز کاهش خواهد یافت و آنان از حقوق اجتماعی و اقتصادی بیشتری برخوردار خواهند شد.

در بررسی دلایل و چگونگی قیام رعایای گیلانی، این پرسش مطرح می‌شود که چه عواملی موجب شد تا روستائیان گیلانی به مقابله با نظام ارباب-رعیتی بپردازند؟ برای ریشه‌یابی پاسخ این پرسش، باید به ماهیت مشروطیت توجه کرد. یکی از مهم‌ترین دستاوردهای مشروطه، ایجاد تفکری ضد ظلم و امید به بهبود شرایط سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران بود. این مسأله موجب همگرایی در اقشار مختلف اجتماعی جامعه ایران گردید. جنبش مشروطه، مانند هر جنبش اجتماعی، قشرهای گوناگون از جمله رعایا را به میدان مبارزات سیاسی کشاند. عاملی که سبب شد دهقانان به مبارزات سیاسی مشروطه همراهی کنند، این بود که زمینداران بزرگ اغلب از مخالفان مشروطیت بودند. این مسئله انگیزه مهمی بود که دهقانان را به صف مشروطه‌خواهان بکشانند. جنبش روستائیان به مسائلی همچون مالیات و تحمیلات ارباب بر آنان توجه داشت و آنان انتظار داشتند که انقلاب مشروطه این تحمیلات را برطرف کند. بدین ترتیب، نخستین و ابتدایی‌ترین شکل مبارزات سیاسی و اجتماعی، یعنی انجمن‌های محلی، در روستاها شکل گرفت. خیزش روستائیان خودجوش بود و کینه و نفرتی که از اربابان داشتند، آتش قیام را در اندیشه رعایا شعله‌ور ساخت. بعدها این مبارزات خودجوش در قالب انجمن‌های محلی ساماندهی شد (بشیری، ۱۳۶۲: ۲۷).

درباره قاجار و دولت‌های پس از مشروطه، باید گفت که این دولت‌ها برای حفظ منافع طبقاتی خود، همچنان از نظام زمینداری بزرگ پشتیبانی می‌کردند. حکومتگران خود از بزرگ‌ترین مالکان کشور بودند و انگیزه‌های فردی و اجتماعی برای دفاع از نظام ارباب-رعیتی داشتند. افرادی چون سپهدار تنکابنی و فرمانفرما که در بدنه حاکمیت قرار داشتند، خود از زمینداران بزرگ محسوب می‌شدند. در گیلان، به تحریک ارفع‌السلطنه، ایل‌های شاهسون به روستاهای تالش حمله کردند و دهقانان را سرکوب نمودند. سیاست کلی مجلس شورای ملی حفظ نظام زمینداری بود و این مجلس به شدت مخالف سرپیچی روستائیان بود و پرداخت بهره مالکانه را وظیفه آنان می‌دانست. به‌طوری که از انجمن گیلان خواست که اصول مشروطیت را به دهقانان فهمانده و در سرکوب شورش‌های آنان اقدام فوری انجام دهند. آنها طی تصویب قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی خواستار برچیده شدن انجمن‌های محلی شدند و تشکیل این انجمن‌ها در روستاها را غیرقانونی اعلام کردند (رابینو، ۱۳۶۸: ۲۹).

انجمن ایالتی و ولایتی گیلان در آغاز سعی کرد روابط بین زمیندار و کشاورز را تنظیم کند و طی اعلامیه‌ای خواستار آن شد که رعایا مال‌الاجاره خود را به مالکین پرداخت کنند. حتی مأمورانی به روستاها فرستادند تا رعایا را وادار کنند که بهره مالکانه را به ارباب بپردازند. انتصاب افرادی که دارای پایگاه اجتماعی اربابی بودند و روزگاری خود ملاک محسوب می‌شدند، به حکمرانی مناطق مختلف، نشان‌دهنده سیاست مجلس شورای ملی در حفظ نظام زمینداری بزرگ و حمایت از ملاکین بود. از جمله این حکمرانان می‌توان به حکمرانی سپهدار تنکابنی در گیلان اشاره کرد که وی نیز از پایگاه اجتماعی مالکان برخاسته بود. خبر انتشار حکمرانی سپهدار در گیلان واکنش‌های زیادی را در سراسر گیلان به‌ویژه از سوی آزادی‌خواهان گیلانی به دنبال داشت. بخشی از بازرگانان و مردم رشت با تحصن در تلگراف‌خانه رشت سعی کردند با ارسال تلگرافی به دولت، مخالفت خود را با این انتصاب نشان دهند.

با این حال، شورش‌های دهقانان در بخش‌های روستایی به ویژه در برابر حکومت و حاکمان محلی چشمگیرتر بود. مبارزات رعایای تالش با حکمرانان این منطقه بسیار خونبار و سختگیرانه بود. ارفع السلطنه، حاکم بخش‌هایی از تالش، در پی مخالفت‌های رعایا با وی، به اتهام حمایت آنان از مشروطه‌خواهان، اموال آن‌ها را مصادره کرد. بی‌تفاوتی مشروطه‌خواهان و نمایندگان مجلس سبب شد که مردم بار دیگر خود دست به کار شوند، املاک او را ویران کرده و به سوی اقامتگاهش سرازیر شدند و شورش بزرگی را برپا کردند. او مجبور شد منطقه حکومتی خود را ترک کند (فخرایی، ۱۳۷۱: ۲۱۳). حدود دویست نفر از اهالی اسالم و گرکانرود در حالی که مسلح بودند، به بازار ریختند و قصد داشتند ارفع السلطنه را با تیر هدف قرار دهند و قزاقخانه شهر را خلع سلاح کنند (آفاری، ۱۳۸۵: ۲۲۱). به دنبال انتشار اخبار از تالش، اسالم و کرگانرود، دهقانان لشت‌نشا نیز علیه امین‌الدوله شوریدند و سپس به طرف رشت رفتند و در انجمن شهر بسط نشستند. دهقانان فومن نیز علیه ملاکین و اربابان روستاهای خود دست به شورش زدند، به طوری که حاجی سید رضی، مالک ثروتمند شهر، از ترس تهدید دهقانان به تهران گریخت. بدین ترتیب، در سال ۱۳۲۵ هجری قمری، کشاورزان گیلانی تقریباً تمام اختیارات روستاها را در دست خود گرفتند و از سیطره اربابان و ملاکین خبری نبود. ماموران دولتی و مالکان و مباشران جرات ورود به روستاها را نداشتند و در هر دهی انجمن محلی به منظور کنترل اوضاع و ساماندهی قیام تشکیل شد (رابینو، ۱۳۵۰: ۱۱). گسترش شورش‌های دهقانی در سراسر گیلان سبب شد دولت وزیر اکرم را از حکومت گیلان برکنار کرده و چهره‌ای مستبد و خشن به نام امیر اعظم را به منظور سرکوبی شورش‌ها و ساماندهی اوضاع به حکومت گیلان منصوب کند. شورش‌ها و اعتراض‌های دهقانان در سال ۱۳۲۶ هجری قمری نیز ادامه داشت و روستاهای گیلان همچنان ناآرام بودند. «صدیق‌الرعا»، مالک ثروتمند کسما، به قتل رسید و مالکان فومن از ترس به املاک خود سرکشی نمی‌کردند. کشاورزان اجاره‌دار لنگرود از تحویل پيله ابریشم سهم مالکان خود خودداری کردند و سرپیچی روستاییان لشت‌نشا از حاکم خود، امین‌الدوله، همچنان ادامه داشت. حکومت تهران که از انتصاب یک چهره خشن به حکومت گیلان نتیجه‌ای نگرفته بود، امیر اعظم را برکنار کرده و ظهیرالدوله، که چهره‌ای ملایم و معتدل بود، را به حکومت گیلان منصوب کرد. انجمن ایالتی گیلان، که از سوی تهران مأمور مهار جنبش‌های دهقانی در گیلان شده بود، نتوانست اقدامی مؤثر انجام دهد و سعی کرد رویکرد خود را نسبت به این قبیل جنبش‌ها تغییر دهد. بدین ترتیب، طی اعلامیه‌ای، رسماً بخشودگی مال‌الاجاره جنسی دهقانان و لغو رسم اقامت اجباری دهقانان بر روی زمین ارباب را اعلام کرد (حبل‌المتین، ۱۲۸۴: ۴).

تصویب قانون انجمن‌های ایالتی و ولایتی در مجلس شورای ملی، محدوده اختیارات انجمن‌ها را تنگ‌تر کرده و رعایا را به پرداخت مال‌الاجاره و بهره مالکانه وادار می‌کرد. این قانون تأکید داشت که اگر رعایا به مالکان بدهکارند، باید در ازای بدهی خود، پيله ابریشم خود را به مالک بدهند (رابینو، ۱۳۶۸: ۳۱). اتخاذ چنین سیاست‌هایی بیانگر اهتمام مجلس و هیئت حاکمه به حفظ منافع ملاکین و ادامه مناسبات گذشته میان ارباب و رعیت بود. بنابراین، رعایا به این نتیجه رسیدند که حکومت مشروطه نه تنها هیچ تصمیمی در جهت براندازی ساختار سیاسی و اقتصادی ارباب-رعیتی ندارد، بلکه با تصویب قوانین و صدور اعلامیه‌هایی در جهت تحکیم منافع زمینداری بزرگ حرکت می‌کند. به همین دلیل، خود تصمیم به برپایی مجموعه‌ای از جنبش‌های سیاسی و اجتماعی گرفتند. میرزا رحیم شیشه‌بر با صدور اعلامیه‌هایی به دهات مختلف از رعایا خواست که از پرداخت مال‌الاجاره به اربابان خودداری کرده و از تحویل پيله ابریشم خود در ازای بدهی به ارباب خودداری کنند. صدور این اعلامیه‌ها در دهات مختلف جرقه برخی آشوب‌های داخلی را به همراه داشت. در رشت، مردم مانع ورود کاروان حامل پيله ابریشم حاجی رستم بادکوبه‌ای به شهر شدند و اموال کاروان را غارت و آتش زدند. در «تولم»، مردم به چند تن از مباشران و پیشکاران ارباب که به جمع رعایا رفته بودند تا آنها را قانع کنند به پرداخت مال‌الاجاره و بهره مالکانه، حمله کردند و با چوب و چماق آنان را مورد ضرب و شتم قرار دادند. در

گرکانرود نیز رعایا خانه‌های ارفع السلطنه را غارت و آتش زدند. در انزلی، جمعیتی از رعایا به انجمن شهر رفتند و در آنجا تحصن کردند و خواستار آزادی میرزا رحیم شیشه‌بر شدند (آفاری، ۱۳۷۹: ۲۱۰).

آنچه سبب شد مردم گیلان، به ویژه دهقانان و روستاییان، بعد از مشروطه همچنان به مبارزات خود ادامه دهند و قیام‌های جدیدی را برپا نمایند، عدم تغییر اوضاع سیاسی منطقه بود. به تبع آن، هیچ تغییری در اوضاع اقتصادی و بهبود شرایط زندگی مردم و کاهش فشار اقتصادی به طبقات پایین‌دست جامعه ایجاد نشد. به عبارت دیگر، انقلاب مشروطه در کوتاه کردن دستان مستبد ارباب بر سر رعیت هیچ توفیقی نداشت. علت دیگری که موجب ادامه مبارزات مردم گیلان بعد از استقرار مشروطه شد، نفوذ برخی رجال در هیئت حاکمه و مجلس بود. این افراد که ماهیت استبدادی داشتند و به طور واقعی به اصول مشروطه پایبند نبودند، در صدد اجرای اصول آن نبودند و حتی رابطه خود را با دولت‌های مستبد بیگانه حفظ کرده بودند. با توجه به اینکه این افراد در لایه‌های مختلف حکومت و قدرت سیاسی و اقتصادی رخنه کرده بودند، سعی در تأمین منافع دولت‌های بیگانه داشتند. در گیلان، با توجه به مجاورت با دولت استبدادی روسیه تزاری، هیچ اقدامی از طرف دولت‌های بعد از مشروطه در جهت کوتاه کردن دست دولت‌های بیگانه، به ویژه در شمال ایران، صورت نگرفت. با ادامه سیطره دولت‌های بیگانه و اتباع آنان بر منافع اقتصادی حیاتی کشور، مردم تصمیم به خلع ید بیگانگان از کشور گرفتند. حرکت صیادان و قایق‌رانان انزلی در این راستا بود (آدمیت، ۱۳۶۸: ۹۰۱). از این رو در گیلان، بخشی از مبارزات مردمی در جهت کوتاه کردن دست اتباع دولت روسیه و پایان دادن به نفوذ آنان در امور کشور انجام شد.

قیام‌ها و اعتصابات کارگری در صنعت شیلات گیلان که تحت کنترل لیانازوف، تاجر ارمنی-روسی بود، آغاز شد. لیانازوف در قراردادی که در دوره ناصرالدین شاه با حکومت ایران امضا کرده بود، بهره‌برداری از کل صنعت شیلات را در جنوب دریای مازندران به دست آورده بود. او صادرات خاویار و ماهی را در انحصار خود داشت و رونق فعالیت‌های اقتصادی این کمپانی سالانه به حدود یک میلیون روبل می‌رسید. تنها در آستارا، چهارصد نفر در شرکت او مشغول به کار بودند. تشکیلات و تأسیسات مختلفی همچون کارگاه‌های ساخت و تعمیر کشتی و قایق ایجاد شده بود. تشکیلات و تأسیسات بندری این شرکت روسی از طریق یک شبکه وسیع تلفنی با یکدیگر در ارتباط بودند. بدین ترتیب، بنادر و سواحل شمال ایران، به ویژه انزلی، به صورت یک منطقه مستعمره‌ای در خدمت کمپانی لیانازوف قرار داشت. پایین بودن دستمزد کارگرانی که در صنایع و کارگاه‌هایی مانند دستکش‌دوزی، چکمه‌دوزی و همچنین کارگاه‌های کشتی‌سازی و آهنگری تحت نظر شرکت لیانازوف مشغول به کار بودند، موجب شد نزدیک به سه هزار نفر از کارگران در اعتراض به این وضعیت خواستار پایان دادن به قرارداد خود شوند. آن‌ها به اشغال تلگرافخانه شهر پرداختند. همچنین، ماهیگیران به دلیل پایین بودن دستمزد و عدم دسترسی به صیدهایی که حق آن‌ها بود و به جای اینکه به امرار معاش خانواده‌هایشان کمک کند، توسط حاکم انزلی مصادره می‌شد، دست به اعتصاب زدند (آدمیت، ۱۳۶۸: ۹۰۱). کارگران اعتصابی گمرک شهر را در محاصره خود قرار دادند و از میان خود مسئولانی برای بررسی حساب‌های دفاتر تعیین کردند تا میزان دقیق صادرات ماهی و همچنین زد و بندهای میان مسئولان ارمنی گمرک و کارکنان شرکت لیانازوف را مورد بررسی قرار دهند.

به گزارش روزنامه مجلس، بخش‌هایی از ساختمان تلگرافخانه آسیب دید، اما ماهیگیران اعتصابی از ادامه اعتصاب خود دست نکشیدند (روزنامه مجلس، ۱۲۸۵: ۴). آن‌ها با ارسال تلگرافی به تهران و همچنین مجلس شورای ملی، خواستار پایان دادن به این امتیاز انحصاری و واگذاری اداره و بهره‌برداری شیلات به صیادان محلی شدند. در رشت نیز، تحت عنوان همدردی با مردم انزلی، خرید کالا‌های روسی تحریم و ممنوع شد، به طوری که ورود کالا به گیلان برای تجار و بازرگانان روسی از لحاظ اقتصادی چندان صرفه‌ای نداشت. بدین ترتیب، در همان سال‌های نخست استقرار مشروطه و مجلس شورای ملی، جنبش روستاییان گیلان، که متشکل از حرکت انقلابی صیادان، قایق‌رانان و زارعین در مناطقی چون رشت، انزلی، تالش و لاهیجان بود، برای دستیابی به آزادی

و رهایی از ستم اربابان، ملاکین و حکمرانان مستبد داخلی و همچنین کوتاه کردن دست بیگانگان زیاده‌خواه آغاز و گسترش یافت. به‌گونه‌ای که هر منبع تاریخی مربوط به آن مقطع زمانی، با توجه به گستردگی و تأثیرات این جنبش‌ها، تحت عنوان انقلاب‌های کارگری و دهقانی گیلان هم‌زمان با مشروطه به تشریح آن پرداخته است. در این تشریح، به ساختار تشکیلاتی و مبارزاتی آنان، مانند «انجمن بلوکات» و «انجمن ابوالفضل» به‌ویژه در دو ناحیه رشت و تالش، که کانون‌های عمده جنبش دهقانی و زارعیان بودند، توجه شده است.

نتیجه‌گیری

گیلانیان مشارکتی فعال در پیروزی انقلاب مشروطیت داشتند. با این حال، پس از فرونشستن التهاب‌های انقلابی، به این نتیجه رسیدند که مجلس و دولت تنها در پی تثبیت اوضاع به نفع مالکان و اربابان هستند. رعایای گیلانی به‌منظور دستیابی به اهداف خود، شورش‌های گسترده‌ای علیه سلطه نظام ارباب-رعیتی و قوانین مجلس آغاز کردند. در این خیزش‌های دهقانی، چهره‌های انقلابی رادیکال گیلانی و انجمن‌های محلی، به‌ویژه انجمن عباسی و روزنامه‌های رادیکالی مانند خیرالکلام و نسیم شمال از آنان حمایت کردند. روستاییان در موارد متعددی اربابان را کتک زده و از روستاها بیرون راندند و برخی از مالکان برای حفظ جان خود از مناطق اربابی خود گریختند. با گسترش شورش‌ها و درخواست‌های روستائیان گیلان برای تغییر وضع موجود، مجلس هم‌زمان با دستور به پایان دادن به شورش‌ها، گام‌هایی کوچک در جهت تأمین خواسته‌های روستائیان برداشت. اما قدرت محافظه‌کاران در مجلس و دولت موجب شد تا مجلس و دولت مهر تأییدی بر نظام ارباب-رعیتی بزنند و ضمن سرکوب شورش‌ها، اجازه اعتراض‌های روستائیان در برابر مالکان را از آنان سلب کنند. با توجه به واکنش نمایندگان مجلس به شکایات رعایای گیلانی، به نظر می‌رسد برخی از وکلای مجلس تمایل درونی و احساسی به کاهش فشار بر زارعان داشتند. اما بر اساس ساختار حکومت مشروطه، حیطه اختیارات قانون اساسی و ترکیب اعضا و نمایندگان مجلس آن دوره، این نمایندگان توانایی بر هم زدن وضع موجود را نداشتند، زیرا حکومت مشروطه در آن زمان جریانی انقلابی و رادیکالی نبود و نمی‌توانست به‌یکباره تغییرات بنیادین در نظام زمینداری و اجتماعی ایران ایجاد کند. در نتیجه، انفعال مجلس و حکومت مشروطه نسبت به وضعیت روستائیان موجب ایجاد شکاف بین حاکمیت و مردم شد و روستاییانی که به مجلس دلخوش کرده بودند، از آنان ناامید و دلسرد شدند. رویکردهای دلسردکننده مجلس و دولت مشروطه در برابر روستائیان، بستر نارضایتی و ناامیدی در رعایای گیلانی را ادامه‌دار ساخت و با شروع جرقه‌های جدید در جنبش جنگل، برخی از زارعان به این جریان اجتماعی پیوستند. به‌طور کلی، نارضایتی عمیق اجتماعی روستائیان گیلان از نظام ارباب-رعیتی تا اصلاحات ارضی ادامه داشت و تبدیل به عامل اصلی بسیاری از اعتراضات روستائیان گیلانی در برابر حکومت شد.

چند نمونه شکوائیه‌های مردم از طبقات فرادست اجتماعی و اقتصادی گیلانِ اواخر عصر قاجار

۱. [عریضه مردم طوالش به مجلس شورای ملی و درخواست رسیدگی به وضع آن منطقه]

به مقام منبع دارالشورای کبرای ملی شیداله ارکانهم

اول مشروطه خواه و اول کسی که در مقابل اردوی مستبدین و مخالفین جان و مال به فنا دادند و اول ملتی که اطاعت اولیا امور برای خلع اسلحه نمودند ملت طولش بود. الساعه هم حاضر هستیم و داعیان دو نفر که به وکالت طولش به شهر رشت آمده و وکالت- نامه را ارائه انجمن ایالتی داده ایم از جانب عمومی استدعا داریم این فقرات را انجام و بذل توجه فرمایند. اول برقراری و استقلال حکومت آقای عمیدالسلطان که مشروطه خواه و سبب آسایش طولش شد و ثانی ولی خان اسالمی چند قطعه املاک و مزارع داعیان و رعایا را در ایام استبداد غضب نموده حکم صریح صادر فرمایند اخذ مال الاجاره او توقیف باشد تا خود را با داعیان و اهالی در محکمه عدلیه و شرعیه قطع نماید. ثالث فقره مالیات است چند سال است به خلاف معمولی گیلان در حق آنها حکم صادر فرمایند از قرار رسم گیلان جریبی پانزده هزار از اهالی مطالبه نمایند. رابع این داعیان در این چند ساله وکیل انجمن □ و خسارات فوق □ و زحمات عدیده □ مستمری برای داعیان □ رعایت نشده حکم صریح صادر فرمایند هشت جریبی که ملک داعیان است در ایام سلف هم مالیات بده نبوده ایم برای مستمری داعیان از جهت حق وکالت و موقوف باشد مرفه المال و مشغول خدمات و دعاگوی باشیم (عباس پناهی، ۱۳۸۹)

۲. [سند سوء رفتار منشی کنسولگری روسیه عیال مرحوم شکوه السلطنه و دستور رسیدگی مجلس به آن]

حکومت جلیله گیلان عیال مرحوم شکوه السلطنه در عرض حالی به مقام منبع مجلس مقدس شورای ملی شیداله ارکانه تقدیم داشته اظهار می دارد که ملکی دارد در گیلان موسوم به گوراب زرمخ و سالهاست از طرف محتشم السلطان منشی کنسولگری انواع سختی و بی اعتدالی در حدود دو سامان ملک مزبور می شود لزوماً زحمت می دهد در این موضوع به اطلاع عدلیه و کارگذاری رسیدگی و دقت نظر فرموده به طوری که مقتضی است در صورت صحت قرار رفع تظلمات معزی الیها را داده نتیجه را اعلام فرمائید وزارت داخله سواد مطابق اصل است (همان)

۳. [شکایت متعلقه سردار امجد طالشی از سردار مقتدر به مجلس جهت دست اندازی او بر املاکش]

شماره ۳۸۶، ۳۰۱/۷/۲۶

مقام محترم ریاست مجلس مقدس دارالشورای ملی شید اله ارکانه

ترتیبی که سابقاً ولا حقاً به جهت خانواده های سردار امجد طالشی پیش از این خاطر مبارک مسبوق و نیز در هرج و مرج اخیر گیلان کمینه مجدداً غارت زده بالشویکها با حال رقت انگیزی مهاجرت به طهران نموده سال گذشته که همه مهاجرین و اهالی گیلان مالک املاک خود شدند اکثر طولشی و فامیل سردار امجد، کمینه از اقدامات ظالمانه سردار مقتدر طالشی شیء محض هستیم هر وقت مستأجر این بندگان برای جمع آوری حاصل (به کرکانرود) آدم فرستاده ام سردار مقتدر بیرون کرده حاصل را برای خود جمع آوری نموده با خدمات چندین ساله و خسارات جانی و مالی که فامیل کمینه برای این آب و خاک امروز با داشتن این همه املاک آقای سردار امجد و املاک شخصی در (کرکانرود) و قریب ده هزار تومان طلب از اهالی (کرکانرود) برای معاش یومیه معطل و از فشار طلبکار در اضطراب است این زمان که آن حضرت عدالت و آسایش ملت ایران را عهده دار می باشند بر ذمت و هیئت آن بزرگوار فرض است که چاره و مرحمتی در حق خانواده سردار امجد و کمینه بفرمائید که حاصل املاک سال گذشته و امسال فامیل سردار امجد و حاصل شخص و طلب های حساب کمینه وصول شود حاصل شخصی و طلب های کمینه هر چه وصول شود به جناب حاج احتشام نظام معاون بلدیه رشت تحویل نمائید و متجاوز از چهل و چهار خروار برنج از آقای ده ده نام کرکانرودی طلب کمینه و

حکم محکومیت مشارالیه در عدلیه رشت موجود است آن را باید به حساب حاج معین الممالک رشتی تحویل نمایند هرگاه امسال هم وصول نخواهد شد برحضرت اشرف و هئیت آن مجلس مقدس شورای ملی فرض است تا امنیت طولش از ممر و شکلیکه ممکن است تهیه امر معاش به جهت کمینه بفرمایند یا دولت ابد مدت در هر ماه یک مبلغ به عنوان مستمری یا قرض مرحمت کنند یا شغلی که ماهی یک صد تومان موجب بدهند لطف شود که عجالتاً رفع عسرت فوق الطاقه شود و هم خدمتی به دولت و ملت شده باشد در هر حالی توجهی به این بندگان بفرمایید. (متعلقه سردار امجد طالشی) (همان)

۳. [عریضه مردم طولش به مجلس شورای ملی درخصوص ظلم خوانین و اشرار شاهسون و حکومت محلی آن]

راپورت طولش عمومی اسالم و گرگان [رود] در خصوص از روی صدق و

طولش به جهت ظلم خوانین داخله و از اشرار شاهسون و به جهت امر مشروحه بالمره از پا در آمده مهمل گشته بود. از ورود آقای عمیدالسلطان ولایت امن فی الجمله به حالی آمده بود. ولیخان اسالمی با عمیدالسلطنه خویش می باشد دو سه نفر از بنی اعمام خود در حالت امنیت به شهر رشت فرستاده یک عمیدالسلطنه خود چهار نفر مهر جعلی به قدر پنجاه عدد عرایض متعدد به اولیای امور جعلاً نوشته قلوب اولیای امور را از جانب عمیدالسلطان اغفال داشته، حکم به انفصال شد.

برای طولش قدری اسباب خیال و پریشانی گردید که مبادا حکام طولش باز متصدی امور شده بیچاره رعایا را و مخلوقی به تعب اند. دچار ظلم و در دست خوانین گرفتار شوند بعد از اینکه جناب ناصر مأمور طولش گردید و خودش مرد حساسی و مشروطه خواه و امین و موثق است مخلوق امن و راحت مشغول و خدمت دیوان می باشند. ولی خان در اسالم و بنی اعمام عمیدالسلطنه با دو سه خوانین که از شهر آمده مشغول تحریک مخلوق و عریضه نویسی به ادارات به مخلوق و کاغذی می نویسند ایران انقلاب صاحب ندارد. مالیات حکومت خارج کنید بلکه به این وسیله به حالت سابق ظالمیه خود برقرار شده باز مخلوق را نخورند. [] خداوند قسمت نکنیم. خوانین اسالم و ولیخان ظالم بی رحم همگی املاک و مزارع و حقوقات خود را در تصرف دارند. ولیخان مزارع و مراتع و درخت شمشاد [..] قانوناً شرعاً به تصرف فهرست مطالبات دعاگویی حقیر الحاج عبدالواحد قاضی اسالم از روی صدق و صفا و بی غرضی به حضور امنا و آقایان مجلس محترمه شورای ملی دام به ارکانهم و به حضور امنا و آقایان مجلس محترمه شورای ملی دام به ارکانهم و به حضور حضرت وزیر جلیله داخله دام اقباله. ولیخان اسالمی یک نفر داماد و بنی اعمام دعاگوی حقیر را به قتل رسانیده و اموال خانه او را داغان و غارت کرده، عموم اهل ولایت از حاجی و علما و اعیان خارجه و داخله از این مسئله اطلاع دارند، استدعا داریم مرحمت فرموده جناب ناصر حکومت که حاکم امین و حساسی است اظهار فرمایند و اموال را تحویل گرفته به وارث استرداد نمایند بعد از تحقیق و رسیدگی (همان).

۴. [عریضه شکوائیه مردم طولش و انزلی و رشت به وزارت داخله از عمیدالسلطان و خانواده او] ۱۹ ذی القعدة

به وزارت داخله موکداً

حضور مبارک اولیا و امنای دارالشورای مقدس ملی دام بقائهم، چون زبان و قلم بحمدالله تعالی در دوره عدالت مشروطیت تا یک اندازه در رساندن و گفتن عرایض حقه آزادیت عاجزانه جسارت می ورزد قریب دو ماه است از تعدیات آقای عمیدالسلطان حاکم طولش که خیانت او را خوانش به دولت و ملت پوشیده نیست از خانواده خود او آن از طولش و انزلی و رشت متظلم هستیم و انواع و اقسام تعدیات و ظلم های فاحش شان را تلگرافاً و کتباً به عرض رسانده ایم حکمی که نفرمودند سهل است جوابی هم محض

اسکات قول خویش عدالت صادر نشده جعلی به اسم ما طوالتش بیچاره عریضه جات و تلگرافات درست کرده به تهران مخابره نموده است باز هم در طوالتش برای رضای خدا ظلم‌های عمیدالسلطان را در طوالتش بفرمایید که طوالتش از دست رفت. منتظر مرحمت عرض جاریست یک هفته قبل در طالتش اسالم گماشته عمیدالسلطان بدنفس برای گرفتن جریمه بدون تحقیق و دو نفر را گرفته گوش‌هاشان را به درخت یک روز و یک شب میخ کوبیده و یک نفر را هم داغ نموده گرفته‌اند محشری برپا نموده‌اند مردم طالتش عدالت را به کلی از دست دادند و بی چیز و ندار گشته‌اند و مجبوراً شکوائیه را در تهران در وزارت جلیله داخله ادامه دادیم. تظلمانه اظهار نمودیم که چیزی جدید درخصوص ورثه مرحوم آقای شیخ علی اخوی مان مقرر فرمایند به اجابت نرسید و چاکران هم چهارصد تومان حقوق گذشته بودیم اظهار نمودیم چیزی خرجی راه به ما بدهند یک قرن ندارند ولی درخصوص این دو برادر ورقه سفارش نوشته شد از وزارت جلیله جنگ و وزارت جلیله داخله به حکومت رشت که بردیم آنجا در دستمان بدهند مع ذلک در تهران یک مبلغی قرض دادیم و خرج راه هم یک قران نداریم. استدعای عاجزانه از همه آقایان و امنا عظام داریم هریک به دست خودتان یک کارسازی بفرمائید که چاکران بتوانیم حرکت کنیم برویم مستور است و یک دست خط مبارک هیأت امنای دارالشورای کبری از جهت این چاکران سفارشات بر سر حکومت رشت مرقوم فرمائید. همراهان داشته باشیم که همیشه در توجهات مان مستحضر باشند، الامر لا مطاع مطاع مطاع (همان)

۵. [عریضه شکوائیه رعایای روستاهای موازی رشت از بی‌عدالتی‌های حاکمان محلی]

مقام منیع محترم امنای دارالشورای دامت برکاتهم به عرض می‌رساند: حکام سابق برای حکومت رشت، پنجاه هزار قران، شصت هزار قران پیش‌کشی به اولیای دولت در طهران می‌دادند، به گیلان می‌آورد زمین حکام جز تقسیم می‌کردند از جمله قران سیم را هم یک نفر نایب‌الحکومه می‌دادند پانصد قران می‌گرفتند حالا در تمام ایران تقدیمی موقوف شده، حکومت از دولت شرعی می‌گیرد باز حاکم گیلان قراء ابوالحسن خان همایون داده تقدیمی گرفته است و رفتار ظلم حسن خان قرار داده اولاً مالیات‌های دوم برداشته‌ایم امورات حقوقی هم راجع به عدلیه جلیله نزدیک شد در تخت حکومت شهرت گناه ما چه چیز است که ما را باید ایالت گیلان به حسن خان بفروشد ما در فشار ظلم‌های حسن خان در امان باشیم مستدعی است امر مقرر دارید بعدها ما را عموم خورده مالکین محسوب قریه در تحت حکومت کل و عدلیه جلیله باشیم حاکم جز را پردازیم یوم پنجشنبه ۱۲ برادر صادق مساح که یکی از قراء بسمه محسوب می‌شود حسن خان او را به نزد خود برده اظهار که صمد نام از شما شش برنج و سیصد و از ملک مطالبه دارد در جواب عرض بکنند در شهر عدلیه و صلح دائر ثبت امورات حقوقی راجع بوده است و من که از آقا صمد چهارصد قران طلبکارم به محض بردن اسم عدلیه قریب یک [...] خود حسن خان دو نفر آدم پدرش میرزا صادق را کتک زدند علاوه از صد قران جنایت دارد و اینکه میرزا صادق در بستر عدالت و نزل دارد نتواند اسم عدلیه ببرد پس حال آن فقرا و ضعیف معلوم است هیچ‌وقت قدرت بردن قانون و اسم عدلیه را نداریم تصدق فرموده امر دستور دارید تکلیف این حاکم جابر را با ما فقرا معلوم بنماید به وزارت عدلیه مرقوم شود تکلیف زدن آقا میرزا صادق را معلوم نماید (همان)

۶. [عریضه راضیه عیال مرحوم حاج سیدحبیب و فرزندانش به مجلس بابت دست‌درازی حاج امام جمعه رانکوهی و حاج رستم بر املاکشان]

بسم الله الرحمن الرحيم

مقام منیع امنای دارالشورای ملی دامه ظلهم معروض می‌دارد.

عرض کمینه‌ها راضیه عیال و مادر مرحومان حاج حبیب میر (عبدالوهاب) و صبیای مرحوم حاج مسطور سیده سوده و سیده خانم و سیده باجی و سیده مریم از وقتی که جوان ما مقتول شده حاج امام جمعه و حاج رستم دست چپاول بر سر اموال ما ورثه کبار و همینطور صغار کرده‌اند، و تمام هستی و ثروت و اموال کمینه‌ها را بباد فنا داده‌اند و چه اندازه دارایی‌ها زارعین بی‌قوت و چه مقدار املاک بی‌کشت مانده قریب یکسال و نیم است املاک کبار و صغار در توقیف و ضبط دولت نماینده کارگذاری فقط آلتیه محض و همه تصرفات را حاج‌رستم و کسانشان می‌نمایند و از تعدیات و خسارات وارد بر خودمان از دست مشارالیه‌ها خارج نمودن املاک از ضبط و توقیف داشته ماضیه - الی سنه آن قدر شرح و حال برای تمام اولیا امور و محترمین مصادر اموال دولتی داده‌ام که شرفاً عرض کردیم بر فردی از افراد و نفوس و بندگان خدا چه رسد هیئت وزراء و رؤسا و رجال، تجار و علما و مجتهدین مخفی نیست که شمس فی رایقه النهار ظاهر و هویداست چرا نباید با احوال مملکت و حال خودمان گریه نکنیم و خاک بر سر بریزیم آقای مشاورالملک معاون و وزراء امور خارج هفت هزار و پانصد تومان از امام جمعه می‌گیرد علاوه بر از حمایت و وکالت نماید قیمومیت شوند مال صغار را به مردم ببخشند و مال کیا از میان برود و تمام هستی کمینه‌ها. بباد فنا و هم‌چو اشخاص باید مدعی قیمومیت شوند. مال صغار را به مردم ببخشند و مال کبار را در جو و هوا ببلعند و این‌طور مأمور افراد پیدا می‌شوند متصدی امورات مملکتی، و همه مسلمان را بدنام و گمنام نمایند. الحمدلله روزنامه خواندیم و از معرفی او مشعوف و شادمان شدیم. خداوند عمر و عزت دولت مردان و ملت را زیاد کند چرا به شکایت‌های کمینه‌ها نمی‌رسید؟ چرا گوش به حرفهای حقه ما نمی‌دهید؟ آخر ذریه رسول و اولاد فاطمه (س) خدا به این قصد راضی است، رسولش خوشبخت است ما وارث باشیم، صاحب مال و عزت و شرف باشیم بدون جهت و سبب املاک ما توقیف و ضبط باشد، از گرسنگی بمیریم. اگر گفتگوی قیمومیت است بماند تا طرفین اولیا ما و امام جمعه ترافع (طرح شکایت) و تنازع (شکایت) دلایل نماید هر یک بر طبق مدعای خود حکم آورند تا محکوم شدند و از آن قرار رفتار و عمل شود مال وارث کبار چرا باید توقیف باشد. استدعای عاجزانه آنکه از آه فقر و ضعفا بترسید هیئت انجمن محترمه را به تمام انبیا و اولیا قسم میدهم. به عرایضات حق ماها برسید و بنویسید و مقرر بدارید برای وزارت امور خارجه دامت ظلها املاک کوچکترین‌ها را از ضبط و توقیف خارج فرمایند و به دست آنها بدهند. خداوند بر عمر و عزت و شرف دولت اله و هیئت مقدسه بیفزاید، به حق محمد و آل اطهار، کمینه راضیه عیال مرحوم حاج سیدحبیب و مادر مرحوم همسر عبدالوهاب کمینه‌ها وصایای مرحوم حاج حبیب سیده بود سیده خانم، سیده باجی، سیده مریم، سیده کبری، عیال مرحوم میر عبدالوهاب (همان)

منابع

- آدمیت، فریدون (۱۳۶۸)، فکرموکراسی خواهی در نهضت مشروطه ایران، تهران: انتشارات فرزانه روز.
- آفاری، ژانت (۱۳۷۹)، انقلاب مشروطه ایران، ترجمه رضا رضایی، تهران: نشر بیستون.
- افشاریان، نادر (۱۳۹۶)، نگاهی به گیلان در دوره قاجار، رشت: فرهنگ ایلیا.
- پناهی، عباس، (۱۳۹۸) اسناد و عریضه‌های دوره‌های دوم تا پنجم مردم گیلان به مجلس شورای ملی، تهران: انتشارات مجلس شورای اسلامی.
- تقی زاده، حسن، (۱۳۴۹)، از پرویز تا چنگیز، تهران: نشر فروغی
- رابینو، ه. ل (۱۳۶۸)، مشروطه گیلان، به کوشش محمد روشن، رشت: انتشارات طاعتی.
- عظیمی، ناصر (۱۳۸۱)، تاریخ تحولات اجتماعی و اقتصادی گیلان، رشت: نشر گیلکان.
- فخرایی، ابراهیم (۱۳۷۱)، گیلان در جنبش مشروطیت، تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.

فومنی، عبدالفتاح (۱۳۴۹)، تاریخ گیلان، به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
فومنی، عبدالفتاح (۱۳۵۳)، تاریخ گیلان به همراه حوادث مشروطیت به تصحیح احمد تدین، تهران: انتشارات فروغی.
لاهیجی، علی بن شمس الدین بن حاجی حسین (۱۳۵۲)، تاریخ خانی (حوادث چهل ساله گیلان ۸۸۰ تا ۹۲۰ هـ. ق) به تصحیح منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
مرعشی، میر تیمور (۱۳۶۴)، تاریخ خاندان مرعشیان به کوشش منوچهر ستوده، تهران: انتشارات اطلاعات.

مقالات

مهرانی، حمید (۱۳۷۴)، اصلاحات ارضی در گیلان، کتاب گیلان به اهتمام ابراهیم اصلاح عربانی، (جلد دوم)، تهران، گروه پژوهشگران ایران.

روزنامه‌ها

حبل المتین (۱۲۸۶)، شماره ۱۷۷.
روزنامه مجلس (۱۲۸۵)، شماره ۴.

A Comparative Study of Women's Press in Isfahan and Gilan: Zaban-e Zanan and Nameh-ye Nesvan-e Sharq

Elaheh Bagheri¹

Abstract

Women's periodicals in Iran, particularly during the Qajar and Pahlavi eras, played a pivotal role in raising awareness, promoting women's rights, and driving social change. Among the earliest independent women's publications were Zaban-e Zanan (Isfahan, 1919) and Nameh-ye Nesvan-e Sharq (Gilan, 1925), each emerging from distinct socio-cultural contexts. This study aims to compare these two pioneering journals and explore key questions: Why was Zaban-e Zanan discontinued shortly after its launch, while Nameh-ye Nesvan-e Sharq continued for a longer period? What differences existed in their objectives, content, and editorial approaches? How did the social and cultural environments of Isfahan and Gilan influence the performance and impact of these publications? Using a historical methodology, the findings reveal that Zaban-e Zanan, with its emphasis on legal demands and criticism of restrictive traditions, faced strong opposition in the more conservative milieu of Isfahan and was swiftly shut down. In contrast, Nameh-ye Nesvan-e Sharq, published in the relatively liberal setting of Gilan, focused on education, culture, and women's empowerment, which allowed it to operate for a longer period. Ultimately, the social structure, cultural receptivity, and discursive strategies of these journals played a decisive role in the sustainability and success of the local women's press in modern Iranian history.

Key words: Women, Periodicals, Zaban-e Zanan, Nameh-ye Nesvan-e Sharq, Isfahan, Gilan

1- Historical researcher, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. E-mail: Elahe.bagheri@hotmail.com

Date received: 08.07.2025, Date of accepted: 24.11.2025

Introduction

Zaban-e Zanan and Nameh-ye Nesvan-e Sharq were among the earliest independent women's periodicals in Iran, emerging at a pivotal moment in the late Qajar and early Pahlavi eras, when debates over women's rights, education, and social reform were rapidly expanding. Although both journals were committed to women's awakening and empowerment, they arose in distinct socio-cultural contexts and adopted notably different editorial approaches, resulting in divergent trajectories and varying longevity. Zaban-e Zanan, founded and directed by Seddiqeh Dowlatabadi in the more conservative city of Isfahan, took a bold political stance and openly criticized social backwardness, gender discrimination, and major national policies such as the 1919 Agreement. These positions provoked strong opposition from religious traditionalists, political authorities, and social elites, leading to repeated censorship, violent attacks, and eventual suspension. In contrast, Nameh-ye Nesvan-e Sharq, founded by Marzieh Zarrabi in the more socially open and modernizing environment of Gilan, pursued a primarily educational and cultural mission, focusing on literacy, hygiene, motherhood, and social advancement for women. Although it faced pressures under Pahlavi rule, its generally moderate tone allowed it to continue for a longer period before political restrictions and administrative challenges led to its closure.

The central problem examined in this study is why two journals with similar goals of women's enlightenment produced such different outcomes, and how the social, political, and intellectual climates of Isfahan and Gilan affected the sustainability, influence, and reception of these periodicals.

Method

Using a historical-analytical method, this article argues that the divergence between the two journals stems not only from external political pressures but also from their distinct intellectual orientations, editorial strategies, and understandings of how women's transformation should occur.

Findings

The findings show that Zaban-e Zanan, guided by Dowlatabadi's activist and reformist worldview, used journalism as a tool for political critique. It challenged patriarchal norms, condemned superstition and ignorance, and called for structural reforms in law, governance, and women's rights. This made the journal a central force in the emerging political consciousness of Iranian women but also made it highly vulnerable to suppression. In contrast, Nameh-ye Nesvan-e Sharq presented women's progress primarily through cultural development and educational reform. Zarrabi emphasized training capable, literate, and socially responsible women rather than direct engagement with political structures. Yet, even this seemingly non-political approach could not fully protect the journal from state suspicion – especially given Gilan's proximity to Soviet influence and the government's anxiety over potential leftist leanings.

This comparative analysis shows that the fate of each journal was shaped by the interaction between its intellectual orientation and the surrounding political and social landscape. While Zaban-e Zanan had a deep and transformative influence on political awareness among women, its radical tone shortened its lifespan. Conversely, Nameh-ye Nesvan-e Sharq had a quieter but more sustained

cultural impact within Gilan, advancing female education and community participation. Together, these journals reveal the diversity of women's discourse in early twentieth-century Iran and highlight the crucial role of local contexts in shaping feminist expression.

Conclusion

Ultimately, the study shows that women's periodicals during this period were not only vehicles for information but also active agents in redefining gender roles, challenging patriarchal structures, and cultivating new forms of social consciousness. The contrasting trajectories of Zaban-e Zanan and Nameh-ye Nesvan-e Sharq illuminate the multifaceted nature of Iran's early women's movement and underscore the importance of regional, political, and ideological factors in determining the power and vulnerability of women's print culture.

Bibliography

Unpublished Documents

Asnād-e Sāzmān-e Asnād va Ketākhāneh-ye Mellī-ye jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān (SĀKAMĀ), Document No. 16888/297.

Asnād-e Sāzmān-e Asnād va Ketākhāneh-ye Mellī-ye jomhūrī-ye Eslāmī-ye Īrān (SĀKAMĀ), Document No. 001990/293.

Periodicals

Zabān-e Zanān, No. ۳۰, Moḥarram ۱۳۳۹ AH.

Zabān-e Zanān, No. ۴۲, ۱۳۳۹ AH.

Zabān-e Zanān, No. ۵۲, Year ۲, ۱۳۳۸ AH.

Books

Abuṭorābīān, Ḥosayn, ۱۹۸۷, Maṭbū'āt-e Īrān az Šahrīvar ۱۳۲۰ tā ۱۳۲۶, Tehran, Ettelā'āt.

Algar, Hamid. *Religion and State dar Iran: ۱۷۸۵–۱۹۰۶*. Berkeley: University of California Press, ۱۹۶۹.

Algar, Hamid. *Religion and State in Iran: ۱۷۸۵–۱۹۰۶*. Berkeley: University of California Press, ۱۹۶۹.
Asnād-e Maṭbū'āt-e Īrān (۱۲۸۶–۱۳۳۰ Š.), ۱۹۹۳, ed. Kāve Bayāt and Mas'ūd Kuhestānī-Nežād, Vol. ۱, Tehran, Sāzmān-e Asnād-e Mellī-e Īrān.

Azimi, Fakhreddin. *The Quest for Democracy dar Iran*. Harvard University Press, ۲۰۱۰.

Azimi, Fakhreddin. *The Quest for Democracy in Iran*. Harvard University Press, ۲۰۱۰.

Babrān, Šedīqe, ۲۰۰۲, Našriyāt-e Vižeh-ye Zanān (Seyr-e Tārīkī-ye Našriyāt-e Zanān dar Īrān-e Mo'āšer), Tehran, Rošangarān va Motāla'āt-e Zanān.

Bāqerī, Elāheh, Autumn ۲۰۱۱, “Nāmeḥ-ye Nesvān-e Šarq dar Lābeh-Lāy-e Chand Sanad,” Maṭāle'āt-e Našriyahā-ye Advarī (Maṭbū'āt-e Bahārestān), Vol. ۱, No. ۱, pp. ۲۴۳–۲۶۴.

Bāqerī, Elāheh, Spring ۲۰۱۴, “Šedīqe Dowlatābādī (۱۲۶۱–۱۳۴۰ Š./۱۸۸۲–۱۹۶۱): Yek Barrasī-ye Zendeḡī-šenāsāneh,” Iran Nameh-ye Toronto, Vol. ۲۹, No. ۱, pp. ۱۸–۴۸.

- Bāqerī, Elāheh, Summer ۲۰۱۷, “Negāhī be Našrīyeh-ye Zabān-e Zanān bā Barrasī-ye Behdāsht va Salāmat-e ‘Ommūmī,” Maṭāle‘āt-e Našrīyahā-ye Advarī (Maṭbū‘āt-e Bahārestān), Vol. ۴, No. ۷, pp. ۱۳۶–۱۶۴.
- Dowlatābādī, Šedīqe, ۱۹۹۸, Nāmhā, Neveštahā va Yādhā, ed. Afsāneh Najmābādī and Mahdokht Šan‘atī, ۳ vols., Chicago, Negareš va Negāreš-e Zan.
- Farroḡzād, Pūrān, ۱۹۹۹, Dānešnāmeḥ-ye Zanān-e Farhang-sāz-e Īrān va jahān, Vol. ۲, Tehran, Zaryāb.
- Ḳāleqī, Roḡollāh, ۱۹۹۷, Sargozašt-e Mūsīqī-ye Īrān, Vol. ۱, ۴th ed., Tehran, Šafti-‘Alīšāh.
- Kaṭīrī, Mas‘ūd, and Elāheh Bāqerī, Summer ۲۰۱۱, “Zabān-e Zanān, Našrīyeh-ī Mota‘āref dar ‘Arṣeh-ye Rožnāmeḥ-negārī-ye Zanān dar ‘Aṣr-e Mašrūteh,” Maḡalleh-ye Soḡan-e Tārīḡ, Vol. ۵, No. ۱۳, pp. ۳–۳۶.
- Malā‘ī Tavānī, ‘Alī-Rezā, ۲۰۰۲, Mašrūteh va jomhūrī (Rīshehā-ye Nābāsāmānī-ye Naẓm-e Dīmokrātīk dar Īrān), Tehran, Gostareh.
- Martin, Vanessa. *Iran Between Islamic Nationalism and Secularism*. London: I.B. Tauris, ۲۰۱۳.
- Martin, Vanessa. *Iran beyn-e Eslami Nationalism va Secularism*. London: I.B. Tauris, ۲۰۱۳.
- Mūsā‘ī, Behzād, January ۱۹۹۷, “Negāhī be Fa‘āliyat-e Zanān dar Maṭbū‘āt-e Gīlān,” Maḡalleh-ye Gīlehvā, Vol. ۵, No. ۳۸, pp. ۳۸–۴۰.
- Nowzād, Farīdūn, ۲۰۰۰, Tārīḡ-e jarāyed va majallāt-e Gīlān (az Āgāz tā Enqelāb-e Eslāmī), Tehran, Wezārat-e Farhang va Eršād-e Eslāmī.
- Parto, Afshin, ۲۰۱۰, Tarikh-e Gilan az Āghāz tā Barpāyī-ye Jonbesh-e Mashruteh. Rasht: Farhang-e Iliya.
- Qāsemī, Farīd, ۲۰۰۰, Tārīḡ-e Rožnāmeḥ-negārī-ye Īrān (Majmū‘eh Maqālāt), Vol. ۱, Tehran, Wezārat-e Farhang va Eršād-e Eslāmī.
- Qowīmī (Ḳašāyār Vazīrī), Faḡrī, ۱۹۷۳, Kār-nāmeḥ-ye Zanān-e Mašhūr-e Īrān, Tehran, Wezārat-e Āmūzeš va Parvareš.
- Šadrhāšemī, Moḡammad, ۱۹۸۵, Tārīḡ-e jarāyed va majallāt-e Īrān, Vols. ۳–۴, ۲nd ed., Ešfahān, Kamāl.
- Šaykh-al-Eslāmī, Parī, ۱۹۷۲, Zanān-e Rožnāmeḥ-negār va Andīšmand-e Īrān, Tehran, Zarrīn.
- Torābī Fārsānī, Soḡaylā, ۲۰۱۸, Zan-e Īrānī dar Gozār az Sonnat be Modarn, Tehran, Nīlūfār.

مطالعه مقایسه‌ای مطبوعات زنان در اصفهان و گیلان («زبان زنان» و «نامه نسوان شرق»)^۱

الهه باقری^۲

چکیده

نشریات زنان در ایران، به‌ویژه در دوره قاجار و پهلوی، نقشی اساسی در آگاهی‌بخشی، ترویج حقوق زنان و تحولات اجتماعی ایفا کرده‌اند. در این میان، نشریه «زبان زنان» (اصفهان، ۱۲۹۸ش) و «نامه نسوان شرق» (گیلان، ۱۳۰۴ش) از نخستین نشریات مستقل زنان بودند که در دو فضای اجتماعی و فرهنگی متفاوت منتشر شدند. این پژوهش با هدف مقایسه دو نشریه پیش‌گام در اصفهان و گیلان، صورت گرفته است. این نوشتار می‌کوشد پاسخی برای این پرسش‌ها به دست دهد که چرا «زبان زنان» در مدت کوتاهی متوقف شد؛ درحالی‌که «نامه نسوان شرق» توانست فعالیت خود را برای مدتی طولانی‌تر ادامه دهد؟ چه تفاوت‌هایی میان اهداف، محتوای مطالب و رویکردهای این دو نشریه وجود داشت؟ و چگونه شرایط اجتماعی و فرهنگی اصفهان و گیلان بر عملکرد و میزان تأثیرگذاری این دو نشریه اثر گذاشت؟ نتایج تحقیق مبتنی بر روش تاریخی نشان می‌دهد: نشریه «زبان زنان» با تأکید بر مطالبات حقوقی و انتقاد از سنت‌های محدودکننده زنان، در فضای محافظه‌کارتر اصفهان، با مخالفت‌های گسترده‌ای مواجه و به‌سرعت تعطیل شد. در مقابل، «نامه نسوان شرق» که در محیط اجتماعی بازتر گیلان منتشر می‌شد، با تمرکز بر آموزش، فرهنگ و توانمندسازی زنان، توانست مدت بیشتری به فعالیت خود ادامه دهد. از سوی دیگر ساختار اجتماعی، پذیرش فرهنگی و نوع گفتمان نشریات نقش تعیین‌کننده‌ای در پایداری و موفقیت مطبوعات محلی زنان در تاریخ معاصر ایران داشته است.

واژه‌های کلیدی: زنان، نشریه، «زبان زنان»، «نامه نسوان شرق»، اصفهان، گیلان

۱- باقری، الهه (۱۴۰۴)، مطالعه مقایسه‌ای مطبوعات زنان در اصفهان و گیلان («زبان زنان» و «نامه نسوان شرق»)، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، تهران: ص ۳۹-۵۶.

۲- پژوهشگر تاریخ، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد نجف‌آباد، اصفهان، ایران. پست الکترونیک: Elahe.bagheri@hotmail.com
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۳

مقدمه

نشریات زنان در ایران، از نخستین گام‌های خود در عصر مشروطه، همواره تلاشی آگاهانه و مستمر برای ارتقای جایگاه اجتماعی و فرهنگی زنان داشته‌اند. در این میان، «زبان زنان»، به مدیریت صدیقه دولت‌آبادی و «نامه نسوان شرق» به مدیریت مرضیه ضرابی، هریک در بستر تاریخی خود، نقشی بی‌بدیل در بازتاب دغدغه‌های زنان و تلاش برای احقاق حقوق آنان ایفا کرده‌اند. این نشریات نه تنها به عنوان رسانه‌ای برای اطلاع‌رسانی و آگاهی‌بخشی به زنان جامعه عمل می‌کردند، بلکه بستری برای شکل‌گیری گفتمان‌های مدرن درباره حقوق زنان و نقش آنان در اجتماع فراهم ساختند. در این مقاله، با رویکردی تطبیقی، «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» را از جنبه‌های محتوایی، سبکی و تأثیرات اجتماعی بررسی می‌کنیم. اهمیت این دو نشریه در این است که هر دو در دوره‌هایی منتشر شدند که جامعه ایران در حال گذار از سنت به تجدد بود و زنان با موانع متعددی در مسیر دستیابی به حقوق خود مواجه بودند.

مقایسه این دو نشریه نشان می‌دهد که چگونه هریک از آنها در چهارچوب شرایط تاریخی و اجتماعی زمان خود، شیوه‌های متفاوتی را برای بیان مسائل زنان اتخاذ کردند و چه میزان در تغییر نگرش عمومی نسبت به حقوق زنان نقش داشتند. تحلیل محتوای مطالب منتشرشده در این نشریات، زبان به‌کاررفته در آنها، نوع موضوعات مطرح‌شده و همچنین واکنش‌هایی که در جامعه برانگیختند، چشم‌اندازی روشن از تحولات گفتمانی درباره حقوق زنان در ایران ارائه می‌دهد. «زبان زنان» که توسط صدیقه دولت‌آبادی اداره می‌شد، بیشتر به مسائل آموزشی و حقوقی زنان می‌پرداخت؛ درحالی‌که «نامه نسوان شرق» با مدیریت مرضیه ضرابی بر بیداری اجتماعی زنان تأکید داشت. تفاوت رویکردهای این دو نشریه درک بهتری از نقش مطبوعات زنانه در جریان‌های فکری و اجتماعی آن دوره ارائه می‌دهد.

درباره پیشینه تحقیق؛ برخی منابع به‌صورت پراکنده مطالعاتی را در زمینه نشریه «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» در خود جای داده‌اند؛ از جمله می‌توان به کتاب «نشریات ویژه زنان (سیر تاریخی نشریات زنان در ایران معاصر)» از صدیقه ببران اشاره کرد. این اثر با بررسی نشریاتی مانند «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق»، نقش آنها را در آگاهی‌بخشی و پیشبرد حقوق زنان تحلیل می‌کند. ببران بر تأثیر این نشریات در بهبود وضعیت حقوقی زنان، ترویج آگاهی‌های سیاسی و اجتماعی و مقابله با خرافات و باورهای نادرست تأکید می‌کند (ببران، ۱۳۸۱). همچنین صدرهاشمی در کتاب «تاریخ جراید و مجلات ایران» به توصیف نشریات آن دوره پرداخته و نقش «زبان زنان» را در حرکت‌های سیاسی زنان برجسته ساخته است، به‌ویژه درباره مخالفت با قرارداد ۱۹۱۹ که نشریه نقش مهمی در بیداری سیاسی زنان ایفا کرد (صدرهاشمی، ۱۳۶۴: ج ۳).

از سوی دیگر، «نامه نسوان شرق» نیز در پژوهش‌های مختلف مورد توجه قرار گرفته است. صدرهاشمی در جلد چهارم کتاب خود به «نامه نسوان شرق» اشاره دارد که امتیاز آن در تاریخ ۸ آذر ۱۳۰۴ ش. از تصویب شورای عالی معارف گذشت (صدرهاشمی، ۱۳۶۳: ج ۴). همچنین نویسنده کتاب «تاریخ جراید و مجلات گیلان (از آغاز تا انقلاب اسلامی)»، به بررسی تأثیرات فرهنگی و اجتماعی این نشریه بر وضعیت زنان در گیلان و دیگر نواحی پرداخته است. نوزاد تأکید دارد که این نشریه بیشتر بر مسائل آموزشی، تربیتی، بهداشت و حقوق تحصیلی زنان متمرکز بوده و در گسترش آگاهی‌های اجتماعی زنان در سطح جامعه تأثیر زیادی داشته است (نوزاد، ۱۳۷۹). سهیلا ترابی فارسانی در کتاب «زن ایرانی در گذار از سنت به مدرن»، نشریات زنان و نقش آنها در تحولات اجتماعی ایران را بررسی و با رویکردی تطبیقی، گفتمان مطبوعات محلی در اصفهان و بوشهر را مقایسه کرده است. با این حال، این

پژوهش دو نشریه «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» را که هر دو از تأثیرگذارترین نشریات زنان در دوره گذار از مشروطه به پهلوی بوده‌اند، مقایسه نکرده است (ترابی فارسانی، ۱۳۹۷).

پژوهش‌های موجود عمدتاً به تحلیل تک‌بعدی هر نشریه پرداخته‌اند و به مقایسه نشریات «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» توجهی نکرده‌اند. این کاستی ضرورت پژوهش‌های تطبیقی در حوزه مطبوعات زنان را برجسته می‌سازد. از این رو، پژوهش حاضر با هدف پر کردن این خلأ، به مقایسه تطبیقی «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» پرداخته و تأثیرات آنها بر تحولات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی زنان ایران در اوایل قرن بیستم را بررسی کرده است.

روش این پژوهش بر رویکردی تاریخی-تحلیلی استوار است که در آن نشریات زنان و اسناد، به‌عنوان منابع اصلی شناخت بستر اجتماعی دوره، به کار گرفته شده‌اند. در این رویکرد، «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» به‌مثابه اسناد تاریخی خوانده می‌شوند؛ اسنادی که هم بازتاب‌دهنده وضعیت سیاسی و فرهنگی عصر مشروطه و پهلوی اول‌اند و هم در شکل دادن به گفتمان زنان نقش دارند. تحلیل پژوهش بر مقایسه محتوای این نشریات با اسناد وزارت معارف و پرونده‌های مرتبط با نظارت یا محدودیت مطبوعات استوار است. چنین تلفیقی از منابع مکتوب امکان می‌دهد تفاوت‌های دو نشریه هم در سطح محتوا و هم در پیوند با زمینه‌های تاریخی و ساختارهای قدرت حاکم بر اصفهان و گیلان، تبیین شود.

۱. بسترهای اجتماعی و فرهنگی اصفهان و گیلان در آغاز سده چهاردهم هجری شمسی

تفاوت‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی دو شهر اصفهان و گیلان در اواخر عهد قاجار و آغاز پهلوی، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری و تداوم مطبوعات زنان داشت. گیلان به‌سبب موقعیت بندری و تجاری خود، به‌ویژه از طریق رشت و بندر انزلی، از اواخر قرن نوزدهم به یکی از ورودی‌های اصلی اندیشه‌های جدید، مطبوعات قفقاز و جریان‌های آزادی‌خواهانه تبدیل شد.^۱ ارتباط گسترده تجار گیلانی با روسیه و قفقاز، حضور روشن‌فکران مهاجر و شکل‌گیری نهضت جنگل، فضای فرهنگی و سیاسی گیلان را نسبتاً بازتر و پذیراتر کرده بود (Azimi, ۲۰۰۸: ۹۲-۱۱۰). چنین زمینه‌ای موجب شد نشریاتی مانند «نامه نسوان شرق» در بستر کم‌تنش‌تر و با استقبال اجتماعی بیشتری منتشر شوند. در مقابل، اصفهان در همین دوره ساختاری سنتی‌تر و مذهبی‌تر داشت. این شهر یکی از مراکز اصلی روحانیت شیعه بود و حضور چهره‌هایی چون آقاجانی و دیگر علمای اثرگذار، فضای اجتماعی را در برابر ایده‌های نوگرا، به‌ویژه فعالیت زنان، مقاوم‌تر می‌کرد. اگر نیز در تحلیل ساختار اجتماعی اصفهان در قرن نوزدهم تأکید می‌کند که نفوذ گسترده نهادهای مذهبی، موجب شکل‌گیری فرهنگی محافظه‌کارانه در برابر تحولات جدید شد (Algar, ۱۹۶۹: ۲۱۳-۲۳۰). در چنین محیطی، انتشار نشریه‌ای مانند «زبان زنان» که رویکردی انتقادی و سیاسی داشت، با مخالفت‌های شدید اجتماعی، تهدیدهای امنیتی و فشارهای حکومتی مواجه شد.

تفاوت در ساختار طبقاتی نیز مهم است. گیلان دارای طبقه متوسط تجاری فعال، مدارس نوین، انجمن‌های فرهنگی و شبکه‌های مطبوعاتی بود؛ درحالی‌که ساختار اجتماعی اصفهان همچنان بر بازار سنتی، اصناف و نهادهای دینی استوار بود (Martin, ۲۰۱۳: ۶۶-۷۵). این تفاوت‌ها سبب شد که گیلان بستر مساعدتری برای آگاهی‌بخشی زنان و انتشار مطبوعات مستقل داشته باشد؛ درحالی‌که در اصفهان، فعالیت‌های زنان با مقاومت فرهنگی و سیاسی بیشتری روبه‌رو شد. در نتیجه، درک تفاوت‌های ساختاری دو شهر برای تبیین چرایی توقف زودهنگام «زبان زنان» و تداوم نسبی «نامه نسوان شرق» ضروری است و تحلیل تطبیقی نشریات بدون

۱- برای کسب اطلاع بیشتر از تأثیر جنبش مشروطه در گیلان، نک: پرتو، افشین، (۱۳۸۹)، تاریخ گیلان از آغاز تا برپایی جنبش مشروطه، رشت: فرهنگ ایلیا، ۵۲۹-۶۱۴.

توجه به این زمینه‌های اجتماعی ناقص خواهد بود. اصفهان، با قرار گرفتن در مرکز ایران، همواره پایگاهی سنتی و مذهبی بود، درحالی‌که گیلان به‌خاطر ارتباطات گسترده با اروپا و قفقاز، فضای فرهنگی و اجتماعی بازتری داشت. برخورد مقامات با مطبوعات در گیلان ملایم‌تر بود و همین تفاوت در نگرش، زمینه‌ساز شکل‌گیری نشریاتی متنوع شد. در مقابل، اصفهان با محدودیت‌های سنتی، محیط دشوارتری برای انتشار مطبوعات داشت. با این حال و با وجود محدودیت‌ها و فضای سنتی، اصفهان در انتشار نشریات پیشتاز بود و حتی سومین نشریه زنان در این شهر منتشر شد.

۲. مطبوعات زنان در اصفهان و گیلان

۱-۲. نشریه «زبان زنان»

نشریه «زبان زنان»، برخلاف دو روزنامه پیشین^۱ بانوان («دانش» و «شکوفه»)، علاوه‌بر مباحث ویژه زنان، از سیاست و مسائل جامعه سخن می‌راند و تجربه‌ای نو در روزنامه‌نگاری زنان بود. برخی آن را آغازی واقعی برای روزنامه‌نگاری زنان عنوان می‌کنند. صدیقه دولت‌آبادی^۲ (۱۲۶۱-۱۳۴۰ش) برای اینکه کاری برای زنان و به‌خصوص در زمینه تربیت و پرورش آنان انجام بدهد، این روزنامه را با سرمایه شخصی خود دایر کرد و به نام و قلم زن و همچنین به‌منظور آشنا کردن زنان با حقوقشان انتشار داد (قویمی، ۱۳۵۲: ۱۰۹). او خود می‌نویسد: «اول روزنامه‌ای بوده که توانست اسم زن به خود بگیرد و با فکر زن و قلم زنان نوشته شود و اهمیت موقعی داشته باشد؛ چون که در آن تاریخ، در اصفهان فناتیک^۳، به طبع می‌رسید» (دولت‌آبادی، ۱۳۷۷: ۲۵۹). صدیقه در محیط متعصب مذهبی آن روز اصفهان برای اولین بار نام زن را در عنوان یک نشریه به کار برد و روزنامه‌اش را «زبان زنان» نامید. این سیاست نشان‌دهنده تعهد عمیق او به ترویج صدای زنان بود. نویسنده کتاب «سرگذشت موسیقی ایران»، ضمن شرح اولین سفر خود، اشاره می‌کند: «در اصفهان به منزل صدیقه دولت‌آبادی وارد شدیم و این بانو خواهر حاج میرزا یحیی^۴ و از زنان باسواد متعددی بود که برای آزادی نسوان بسیار کوشش می‌کرد و در آن وقت روزنامه «زبان زنان» را انتشار می‌داد و این دختر با روبنده و چادر، روزنامه «زبان زنان» را به دست داشت و از جمله کسانی بود که می‌خواست راه تربیت و ترقی را برای خواهرانش باز کند تا آنها بتوانند دوش‌به‌دوش مردان پیشرفت کنند. البته زمینه مساعد نبود و بسیاری از مرتجعین با او به مخالفت می‌پرداختند؛ ولی دست از کوشش‌های خود برنداشت و به فعالیت‌های خود ادامه می‌داد» (خالقی، ۱۳۷۶: ۱۷۶-۱۷۷). گفته خالقی به این اشاره دارد که دولت‌آبادی با وجود رعایت سنت‌های مرسوم جامعه خویش، دست به کار روزنامه هم برده بود.

صدیقه دولت‌آبادی در سال ۱۳۳۷ق. / ۱۹۱۹م. تقاضانامه انتشار جریده‌ای به نام «زبان زنان» را به وزارت معارف داد که در ۱۷ شعبان/ ۱۸ مه همان سال مجوز آن به‌عنوان مجله صادر شد؛ اما صدیقه دولت‌آبادی بی‌اعتنا به آن مجوز، «زبان زنان» را در چهار صفحه به قطع وزیری با چاپ سربی به‌صورت روزنامه منتشر کرد (اسناد مطبوعات ایران، ۱۳۷۲: ۱/ ۵۸۲ و ۵۸۴؛ صدرهاشمی،

۱- اگر بخواهیم به‌طور گذرا از جراید و مجلاتی که در ایران به همت و قلم بانوان تأسیس و منتشر شد، نام ببریم، اولین مجله، «دانش» است که خانم دکتر کحال آن را در سال ۱۳۲۸ق/ ۱۹۱۰م در تهران تأسیس و منتشر کرد. بعد از مجله «دانش» باید به روزنامه «شکوفه» به صاحب‌امتیازی و سردبیری مریم عمید سمنانی ملقب به مزین‌السلطنه در تهران اشاره کرد. سه سال پس از تعطیلی روزنامه «شکوفه» بود که صدیقه دولت‌آبادی روزنامه «زبان زنان» را در اصفهان منتشر کرد.

۲- برای کسب اطلاع بیشتر از زندگی صدیقه دولت‌آبادی، نک: باقری، الهه، (بهار ۱۳۹۳)، «صدیقه دولت‌آبادی، (۱۲۶۱-۱۳۴۰ش/ ۱۸۸۲-۱۹۶۱م): یک بررسی زندگی‌شناسانه»، فصلنامه ایران‌نامه تورنتو، سال ۲۹، شماره ۱، ۴۸-۱۸.

۳- متعصب، خشکه‌مقدس.

۴- یحیی دولت‌آبادی از رجال مشهور عصر مشروطیت بود. وی زندگی پرفرازونشیبی داشت که آن را در کتاب «حیات یحیی» به نگارش درآورد.

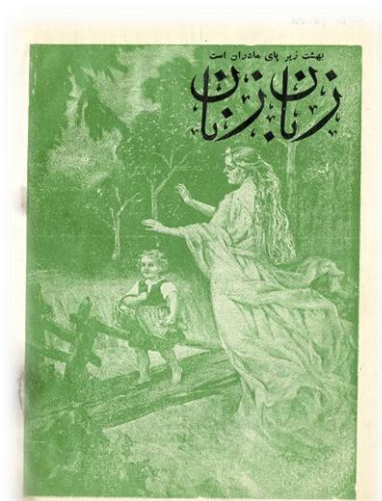
فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، پاییز ۱۴۰۴، ۴۷

۱۳۶۴: ۶/۳). گفتنی است عنوان کم‌تیراژترین نشریهٔ شهرستانی نیز متعلق به نشریهٔ «زبان زنان» چاپ اصفهان به مدیریت صدیقه دولت‌آبادی است، با تیراژ ۱۰۰ نسخه (قاسمی، ۱۳۷۹: ۲۹۷).

عکس روی جلد روزنامه «زبان زنان»

در دی ۱۲۹۹ ش./ دسامبر ۱۹۲۰ م. که سال دوم روزنامه به حساب می‌آمد، به‌علت مخالفت با قرارداد ۱۹۱۹ م. و پیش آمدن کودتای اسفند ۱۲۹۹ ش./ ۲۲ فوریهٔ ۱۹۲۱ م. روزنامه در اصفهان توقیف شد. بعد از سیزده ماه توقیف، در تهران به‌صورت مجله در ۱۳۰۰ ش./ ۱۹۲۱ م. منتشر شد. دورهٔ دوم این مجله بیشتر از یازده شماره به چاپ نرسید و جز یک شمارهٔ آن که دربارهٔ دعوت از متفقین برای ترک خاک ایران بود، هیچ‌کدام از شماره‌هایش جنبهٔ سیاسی نداشت؛ ولی به‌علت محدودیت‌های ایجادشده از وزارت معارف و همچنین مسافرت صدیقه دولت‌آبادی به اروپا به چاپ نرسید. بعد از بازگشت صدیقه از سفر اروپا، از خرداد ۱۳۲۱ ش./ مهٔ ۱۹۴۲ م. در تهران به‌طور پراکنده منتشر می‌شد که به‌صورت یک مجلهٔ ماهانهٔ زنان بود (ابوترابیان، ۱۳۶۶: ۹۸؛ شیخ‌الاسلامی، ۱۳۵۱: ۹۱). در دورهٔ سوم انتشار «زبان زنان»، «مرام مجله» همچنان «تربیت مادر» باقی مانده و عبارت «بهشت زیر پای مادران است» بر هر شمارهٔ آن نقش بسته بود. پس از انتشار اولین شماره در ۱۳۲۳ ش./ ۱۹۴۴ م، باز هم مجلهٔ «زبان زنان» به مدت هجده ماه به‌علت چاپ مقاله‌ای دربارهٔ «زنان و دکان نانوایی و رشوه گرفتن ترازودار» تعطیل شد؛ تا اینکه سرانجام نخست‌وزیر وقت عوض شد و مجله از محبس شهربانی بیرون آمد و دوباره پس از این مدت، شمارهٔ دوم در خرداد ۱۳۲۳ ش./ مهٔ ۱۹۴۴ م. منتشر شد. گفتنی است که تمرکز این نوشتار بر روی فعالیت «زبان زنان» در اصفهان است.

عکس روی جلد مجله «زبان زنان»

۲-۲. نشریه «نامه نسوان شرق»^۱

روزنامه‌ها و مجلات مربوط به زنان که جریان‌های پیشرو و مترقی را مطرح می‌کردند، در عرصه مطبوعات ایران در گیلان هم ظاهر شدند. در چنین شرایطی، مرضیه ضرابی (۱۲۸۲-۹۰) جزو نخستین بانوان فرهیخته گیلانی بود که در زمینه آموزش، آگاهی دادن به زنان و انتشار روزنامه قدم‌هایی اساسی برداشت. او از ۵ آبان ۱۲۹۸ ش. / ۲۸ اکتبر ۱۹۱۹ م. مدیر دارالایتام دولتی، از ۱ شهریور ۱۳۰۰ / ۲۳ اوت مدیر مدرسه بندر پهلوی (انزلی) و از ۱ مهر ۱۳۰۰ ش. / ۲۳ سپتامبر ۱۹۲۱ م. مدیر مدرسه «نسوان ملی آستارا» فعالیت کرد و همچنین صاحب مقالات متعدد در روزنامه «ستاره ایران»^۲ و عضو هیئت تحریریه روزنامه «زبان زنان» در سال ۱۲۹۹ ش. / ۱۹۲۰ م. بود (ساکما، ۱۶۸۸۸/۲۹۷).

نخستین اقدامات مرضیه ضرابی در جهت تأسیس مدارس برای دختران بود. او اولین روزنامه اختصاصی زنان را در گیلان به نام «نامه نسوان شرق» منتشر کرد. نشریه «نامه نسوان شرق» در راستای آگاهی دادن به زنان در سال ۱۳۰۴ ش. / ۱۹۲۵ م. به صورت مجله در ۲۴ صفحه به ابعاد ۱۶*۱۲ سانتی‌متر هر ۱۵ روز یک بار در بندر انزلی منتشر شد و امتیاز آن در ۸ آذر ۱۳۰۴ ش. / ۲۹ نوامبر ۱۹۲۵ م. از تصویب شورای عالی معارف گذشت (فرخ‌زاد، ۱۳۷۸: ۱۱۷۶-۱۱۷۷)؛ ولی این کار ادامه نیافت و «نامه نسوان شرق» به صورت روزنامه هر ده روز، یک شماره، راه خود را ادامه داد. در جلد روی روزنامه «نامه نسوان شرق» یک کادر کلیشه‌ای به طول و عرض ۷/۵*۷/۵ سانتی‌متر دیده می‌شود که از گوشه سمت راست آن کره خورشید (معارف) پرتو خود را می‌تاباند و در

۱- نگارنده با وجود جست‌وجوهای بسیار در کتابخانه‌ها به این نشریه دسترسی نداشته و براساس اسناد به این نشریه نگاه کرده است. این اسناد به‌طور واضح تأثیرات مختلف اجتماعی، فرهنگی و سیاسی فعالیت‌های مرضیه ضرابی را بر جامعه ایرانی، به‌ویژه در دوران رضاشاه، نشان می‌دهند. تلاش‌های ضرابی در راستای ارتقای وضعیت اجتماعی زنان و ایجاد فضای باز برای بیان نظر و نقد در رسانه‌ها هم‌زمان با چالش‌هایی ازسوی دولت و قدرت‌های خارجی مواجه بود؛ به‌ویژه اینکه دولت پهلوی در آن زمان سعی داشت با محدود کردن فعالیت‌های رسانه‌ای و اجتماعی زنان، نقش آن‌ها در جامعه را تحت کنترل خود درآورد.

۲- مدیر روزنامه «ستاره ایران» حسین صبا بود و این روزنامه در اواخر حکومت قاجاریه در سال ۱۲۹۴ ش. / ۱۹۱۵ م. در تهران به چاپ رسید و به تخریب چهره حکومت قاجار و تلاش برای استقرار جمهوری پرداخت. همچنین ستایش از رضاخان را در دستور کار خود داشت که بعدها به‌خاطر انتقاد از رضاشاه سیصد ضربه شلاق خورد. این روزنامه طرفدار جمهوریت بود و آن را به‌هیچ‌روی مغایر با اسلام نمی‌دانست. همچنین به تشریح نسبت جمهوریت با جامعه، قانون، انتخابات، دیانت، زنان، اقتصاد، توسعه، نوسازی و پیشرفت می‌پرداخت (برگرفته از: ملانی توانی، ۱۳۸۱: ۳۳۷-۳۳۸).

این شعاع، «نامه نسوان شرق» به صورت قوس به چشم می خورد و سه شاخه شعاع از زیر حرف (ن. ق.) اسم روزنامه به صفحه می تابد، میزی با رومیزی زیبا در سمت چپ و گهواره ای در سمت راست و زنی ایستاده در وسط که با دستی گهواره و دستی دیگر کره زمین را می چرخاند. در داخل کره نوشته شده است: «زن با دستی گهواره و با دستی دیگر کره را حرکت می دهد» (نوزاد، ۱۳۷۹: ۱۵۳).

عکس جلد نشریه «نامه نسوان شرق»

۲-۳. «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق»؛ بازتاب زن در مطبوعات

نشریات «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» هر دو از مهم ترین رسانه های مکتوب در جنبش زنان ایران به شمار می روند. هر دو نشریه در جهت ارتقای آگاهی زنان و مبارزه با تبعیض های اجتماعی فعالیت داشتند؛ اما از نظر خط مشی، محتوای مقالات، نوع رویکرد به مسائل زنان و تأثیرگذاری اجتماعی تفاوت هایی اساسی با یکدیگر داشتند. در جدول زیر، این دو نشریه از جنبه های مختلف مقایسه و تحلیل شده اند.

مقایسه تطبیقی دو نشریه؛ بررسی ویژگی ها و تفاوت ها

موضوع ها	«زبان زنان»	«نامه نسوان شرق»
سال انتشار	۱۲۹۸ ش/ ۱۹۱۸ م	۱۳۰۴ ش/ ۱۹۲۵ م
مدیر مسئول	صدیقه دولت آبادی	مرضیه ضرابی
محل انتشار	اصفهان، قصر شمس آباد	بندر انزلی
فاصله انتشار	هر پانزده روز یک بار (هر ماه دو شماره)	هر پانزده روز یک بار (دوهفته نامه/ دو هفته یک بار)
روش چاپ	سنگی	چاپ سنگی
خط مشی	انتقادی، اجتماعی، سیاسی، حقوق زنان	فرهنگی، اجتماعی، آموزش
اهداف و رسالت	تمرکز بر آگاهی بخشی سیاسی و اجتماعی زنان، مبارزه با خرافات و جهل، تقویت نقش زنان در عرصه های اجتماعی و سیاسی	تمرکز بر اصلاحات اجتماعی و فرهنگی، بهبود وضعیت بهداشت و حقوق زنان، مبارزه با تعصبات مذهبی و اجتماعی
محور اصلی محتوا	حقوق زنان، آموزش، نقد استبداد مقالات حقوقی، سیاسی، اجتماعی، نقد و تحلیل نقش زنان در جامعه، مسائل تربیتی و اخلاقی	آموزش، آگاهی بخشی زنان مقالات آموزشی، بهداشتی، حقوقی، تربیتی، مسائل مربوط به خانواده و مادران

موضوع‌ها	«زبان زنان»	«نامه نسوان شرق»
مسائل مورد توجه	حقوق زنان، آموزش، سیاست، چالش‌های اجتماعی	آموزش زنان، سوادآموزی، خانواده، اخلاق
نوع مخاطب (مخاطبان)	زنان تحصیل کرده و فعال اجتماعی، زنان روشن فکر، فعالان حقوق زنان تأکید بر آگاهی سیاسی و اجتماعی زنان	زنان از اقشار مختلف جامعه، به ویژه زنان گیلانی، زنان طبقه متوسط و محصلان
رویکرد سیاسی	صریحاً انتقادی	کمتر سیاسی و بیشتر فرهنگی
دفعات انتشار	چندین دوره، پراکنده، آغاز به صورت روزنامه، سپس ماهنامه	منظم، هر ده روز یک شماره، آغاز به صورت مجله ۲۴ صفحه‌ای، سپس روزنامه هر ده روز
میزان تأثیرات اجتماعی	گسترده، دارای نمایندگی در شهرهای مختلف، نقش مهم در آگاهی بخشی سیاسی زنان و تشویق به مشارکت اجتماعی و سیاسی، ارتقای حقوق زنان	محدود به گیلان، با تأثیر کمتر تأثیر در تغییر نگرش‌های فرهنگی و اجتماعی نسبت به زنان، توجه به مسائل علمی و اجتماعی
محیط اجتماعی شهر	سنتی تر، تحت تأثیر مسائل کلان کشوری و فرهنگ مذهبی	نسبتاً باز، متأثر از اندیشه‌های مدرن، ارتباط با اروپا
دلایل توقف	توقیف توسط دولت به خاطر انتقاد از قرارداد ۱۹۱۹، چندین بار توقیف به دلیل مواضع سیاسی	مشکلات مالی، نبود حمایت گسترده و وجود محدودیت‌ها

منبع: نگارنده مقاله و براساس یافته‌های تحقیق

توقیف «نامه نسوان شرق» نشان‌دهنده حساسیت حکومت به نشریات زنانه‌ای بود که از خطوط قرمز سیاسی عبور می‌کردند؛ درحالی‌که «زبان زنان» با وجود محدودیت‌های فراوان، توانست تأثیری ماندگار در تاریخ مطبوعات ایران بر جای بگذارد. گفتنی است که به رغم اشتراک این دو نشریه در اهداف آموزشی و فرهنگی، رویکردهای آنها تفاوت‌های اساسی داشت. «زبان زنان» با اتخاذ رویکردی انتقادی تر و سیاسی تر، تأثیر عمیق تری بر آگاهی بخشی زنان و تحولات اجتماعی داشت؛ ولی «نامه نسوان شرق» بیشتر بر تربیت و آموزش زنان تمرکز داشت و در تقویت بنیان‌های فرهنگی آنان نقش کلیدی ایفا کرد. این تفاوت‌ها موجب شد «زبان زنان» اثرگذاری بیشتری در جنبش‌های زنان داشته باشد، حال آنکه «نامه نسوان شرق» به عنوان بستری برای ارتقای آگاهی اجتماعی و فرهنگی زنان مطرح شد.

۴-۲. اهداف و رسالت نشریات

صدیقہ دولت آبادی، به عنوان یکی از پیش‌گامان جنبش حقوق زنان در ایران، معتقد بود که برای رهایی زنان از ظلم و جهل، ابتدا باید از طریق آگاهی بخشی و آموزش، توانمندی‌های آنها در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی تقویت شود. او بر این باور بود که بدون آگاهی و تحصیل، زنان قادر به تغییر وضعیت اجتماعی خود نخواهند بود (زبان زنان، ش ۴۲، ۱۳۳۹ق: ۳). دولت آبادی معتقد بود که زنان باید به حقوق اولیه خود آگاه شوند و از طریق آگاهی بخشی، توانمندی‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی خود را ارتقا دهند. او از طریق روزنامه خود به مبارزه با بی سوادی زنان و خرافات اجتماعی پرداخته و به تدریج افکار نوینی درباره تساوی حقوق زنان و مردان را مطرح کرد. دولت آبادی همچنین بر استفاده از واژه‌های فارسی تأکید می‌کرد و سعی داشت تا اصطلاحات غیرفارسی را از محتوای روزنامه حذف کند که این امر تأثیر زیادی در گسترش زبان فارسی در رسانه‌ها و آموزش داشت. «زبان زنان» موضع خود را در این باره چنین بیان کرد: «کوشش ما این است همیشه فارسی را ساده نوشته و از لغات غیرفارسی کمتر به کار

آورده، کم‌کم واژه‌های فارسی را در نگارش افزوده و تا خردخرد به آنجا برسیم که هم نوشتن فارسی خالص برای ما عادت و آسان شده و هم برای خوانندگان دشوار نیاید» (زبان زنان، ش ۳۰، محرم ۱۳۳۹ق: ۳).

«نامه نسوان شرق»، علاوه بر فعالیت مطبوعاتی، به توسعه مدارس دخترانه و یتیم‌خانه‌ها نیز پرداخت. او در تربیت نسل جدیدی از زنان باسواد و آگاه در گیلان نقش داشت. «نامه نسوان شرق» بیشتر به مسائل سیاسی و اجتماعی روز ایران پرداخت و به‌ویژه در زمینه بهبود وضعیت اجتماعی و اقتصادی زنان، نقش فعالی ایفا کرد. هدف اصلی این نشریه، تقویت مشارکت اجتماعی زنان و ارائه الگویی از زنان توانمند و آگاه در عرصه‌های مختلف جامعه بود (فرخ‌زاد، ۱۳۷۸: ۲/ ۱۱۷۶-۱۱۷۷). ضربایی با استفاده از این روزنامه تلاش کرد تا علاوه بر ترویج آموزش و آگاهی زنان، نقش آنها را در تحولات اجتماعی و سیاسی افزایش دهد.

۵-۲. محتوا و مضامین مقالات

«زبان زنان» در محتوای خود به مسائل حقوق فردی زنان، آموزش و تحصیل آنها، و انتقاد از خرافات و باورهای نادرست اجتماعی پرداخت. دولت‌آبادی بر لزوم آموزش زنان تأکید زیادی داشت و سعی می‌کرد زنان را از محدودیت‌های اجتماعی و فرهنگی موجود رهایی بخشد. دولت‌آبادی از زنانی که در زیر سلطه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی قرار داشتند، حمایت می‌کرد و به آنها آموزش می‌داد که به‌عنوان انسان‌هایی برابر با مردان، حق دارند از حقوق اجتماعی و فردی خود بهره‌مند شوند. یکی از ویژگی‌های این نشریه، استفاده از زبان ساده و قابل فهم بود که به زنان در سطوح مختلف اجتماعی این امکان را می‌داد تا مطالب را درک کنند. این روزنامه مقالاتی در زمینه‌های مختلف مانند حقوق فردی زنان، تحصیلات زنان و انتقاد از وضعیت سیاسی و اجتماعی منتشر می‌کرد (باقری، ۱۳۹۶: ۱۳۶-۱۶۴).

دولت‌آبادی به‌شدت از آموزش زنان حمایت می‌کرد و بر این باور بود که بدون تحصیل، زنان قادر به ارتقای وضعیت خود و جامعه نخواهند بود. او به آموزش دختران و زنان در همه زمینه‌ها تأکید می‌کرد و از این طریق به ترویج فرهنگ علمی و آموزشی می‌پرداخت. دولت‌آبادی در «زبان زنان» در ۲۰ آذر ۱۲۹۸ نوشت: «فقر و فلاکت و نکبت که از چندین صد سال دور ما را زنجیر بسته و ما را از حدود بشریت هم به خارج می‌کشیده، باید خاتمه داد. این مردان خودخواه ما که اکثریت مردان ایران را تشکیل می‌دهند، هرگز انصاف و مروت را نمی‌توانند پیشه خود ساخته و اندکی به حال ما تفکر کنند. جوانان آزادی‌خواه دانشمند کشور ما هم آن‌قدرها نیستند که بتوانند کاری بکنند. گویا خودشان هم بیش از ما زنان و دختران گرفتار جدال با عالم استبداد هستند. بزرگ‌تر درمانی که می‌تواند همه دردهای بدبختی نوع ما را علاج کند، همانا معارف است» (زبان زنان، ش ۵۲، ۱۳۳۸ق: ۱-۲). همچنین در کنار مباحث حقوق زنان، «زبان زنان» به مسائل سیاسی و اجتماعی نیز می‌پرداخت. دولت‌آبادی در مقالات خود، به نقد شرایط اجتماعی و سیاسی موجود، به‌خصوص در دوران سلطنت قاجار و مشکلات ناشی از استبداد، می‌پرداخت و بر لزوم تغییرات اساسی در این نظام تأکید داشت. در «نامه نسوان شرق»، ضربایی علاوه بر مسائل مربوط به حقوق زنان، به نقد شرایط سیاسی و اجتماعی ایران تحت سلطنت رضاشاه نیز پرداخت. این روزنامه به‌ویژه به بررسی مشکلات اقتصادی، سیاسی و روابط ایران با کشورهای خارجی، از جمله شوروی، می‌پرداخت. در عین حال، این روزنامه، زنان را به فعالیت‌های اجتماعی، سیاسی و کارآفرینی تشویق می‌کرد و به دنبال از بین بردن تصورات قدیمی درباره نقش زنان در جامعه بود. ضربایی همچنین با نگارش مقالاتی انتقادی به تحلیل و بررسی روابط ایران و دولت‌های خارجی و تأثیرات آن بر وضعیت اجتماعی و فرهنگی ایران می‌پرداخت. «نامه نسوان شرق» از همان ابتدا علاوه بر مسائل زنان، به سیاست‌های کلان کشور و مسائل بین‌المللی نیز می‌پرداخت که این امر موجب اعمال محدودیت‌های بیشتر بر آن شد (موسایی، ۱۳۷۵: ۳۹).

۶-۲. سبک انتشار و تأثیر اجتماعی

«زبان زنان» ابتدا به صورت روزنامه در اصفهان منتشر شد و سپس به ماهنامه در تهران تغییر یافت. این نشریه به دلیل رویکرد انتقادی اش چندین بار توقیف شد (ابوترابیان، ۱۳۶۶: ۹۸). در مقابل، «نامه نسوان شرق» که امتیازش ۸ آذر ۱۳۰۴ ش. به تصویب شورای عالی معارف رسید (بیران، ۱۳۸۱: ۸۲)، ابتدا در قالب مجله‌ای ۲۴ صفحه‌ای منتشر شد و سپس به روزنامه‌ای تبدیل شد که هر ده روز یک بار انتشار می‌یافت؛ اما به دلیل محدودیت‌های سیاسی انتشار آن متوقف شد (ساکما، ۱۳۹۰/۰۰۲۹۳؛ باقری، ۱۳۹۰: ۲۴۳-۲۶۴). درباره چالش‌های پیش روی نشریات می‌توان گفت: هر دو نشریه «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» با محدودیت‌های حکومتی و فشارهای دولتی همراه بودند. «زبان زنان»، به دلیل مقالات انتقادی خود درباره استبداد، چندین بار سانسور و تهدید شد و با مخالفت‌های گسترده حکومت، روحانیون سنت‌گرا و حتی برخی نیروهای خارجی روبه‌رو شد. دولت‌آبادی هنگام دریافت امتیاز روزنامه مجبور شد تعهد دهد که فقط به مسائل اخلاقی و وظایف شرعی زنان بپردازد؛ اما در عمل، روزنامه استبداد، نابرابری‌های جنسیتی و حتی مسائلی سیاسی، مانند قرارداد ۱۹۱۹ را نقد کرد. همین امر باعث شد که روزنامه چندین بار توقیف شود و دفتر آن هدف حمله قرار گیرد.

حاکم اصفهان، به اصرار برخی روحانیون، نشریه را تعطیل کرد و گروهی از مخالفان، تحت حمایت نیروهای مذهبی و شاید کنسولگری انگلستان، به خانه و دفتر دولت‌آبادی حمله کردند و نسخه‌های روزنامه را به آتش کشیدند. تهدیدهای امنیتی، سنگ‌پرانی به خانه او، و دستگیری موقتی عاملان حمله که کنسولگری انگلستان به سرعت آزادشان کرد نشان می‌دهد که این روزنامه نه تنها مخالفان داخلی بلکه دشمنان خارجی نیز داشت. علاوه بر فشارهای حکومتی و اجتماعی، موانع اقتصادی و انزوای روشن‌فکران زن نیز از چالش‌های اصلی «زبان زنان» بود. هزینه زیاد چاپ و انتشار، نبود حمایت مالی و بی‌توجهی مردان روشن‌فکر باعث شد که این نشریه در دوره‌های مختلف با مشکلات جدی روبه‌رو شود. دولت‌آبادی معتقد بود که مردان ایرانی، چه سنت‌گرا و چه آزادی‌خواه، همچنان درگیر استبداد و ناآگاهی هستند و نمی‌توانند به زنان کمک کنند. او با تغییر مکان دفتر روزنامه و ادامه انتشار، تاحدی از فشارها کاست؛ اما در نهایت تحت تهدیدها ناچار شد که از انتشار مطالب انتقادی خودداری کند (کثیری و باقری، ۱۳۹۰: ۲۱-۲۳). با این حال، او همچنان به روشنگری درباره حقوق زنان از طریق نامه‌نگاری و فعالیت‌های اجتماعی ادامه داد. تجربه «زبان زنان» نشان داد که جنبش حقوق زنان در ایران از همان ابتدا با مقاومت شدید حکومت، مذهب، جامعه سنتی و حتی قدرت‌های خارجی روبه‌رو بوده است؛ اما همین مبارزات مسیر را برای تغییرات اجتماعی بعدی هموار کرد.

نشریه «نامه نسوان شرق» نیز در دوران پهلوی اول با فشارهای مشابهی روبه‌رو بود. در این دوره، محدودیت‌هایی که دولت رضاشاه اعمال می‌کرد، بیشتر به طور مستقیم بر رسانه‌ها و آزادی‌های اجتماعی زنان تأثیر می‌گذاشت. یکی از نمونه‌های این فشارها، درخواست وزارت معارف از مرضیه ضرابی بود تا یکی از دو شغل مدیریت مدرسه یا مدیریت روزنامه را انتخاب کند و او ناچار شد یکی را برگزیند. با وجود درخواست‌های مکرر ضرابی، امتیاز رسمی روزنامه به او اعطا نشد و نشریه تحت فشارهای دولتی قرار گرفت. در یک نامه اعتراضی به وزارت معارف، ضرابی خواستار صدور امتیاز برای روزنامه «نامه نسوان شرق» شد. او در این نامه از سوابق آموزشی و مدیریتی خود و همچنین از فعالیت موفق روزنامه در مدت ده ماه دفاع کرد و تلاش کرد، نشان دهد که روزنامه «نامه نسوان شرق»، نه تنها مشروع و قانونی است، بلکه به بیداری و پیشرفت اجتماعی زنان کمک کرده است. در پاسخ به درخواست او، وزارت معارف اعلام کرد که باید یکی از دو شغل «مدیریت مدرسه» یا «مدیریت روزنامه» را انتخاب کند (ساکما، ۱۳۹۷/۱۶۸۸۸). این تصمیم نمایانگر رویکرد محدودکننده کارگزاران دولت پهلوی در قبال زنان بود که در آن زمان بر نهادهای مردانه

و دولتی تسلط داشتند و سعی می‌کردند زنان را در مرزهای خاص خود نگه دارند. این نوع تصمیم‌ها به‌منظور مهار و محدود کردن قدرت و نفوذ اجتماعی زنان اتخاذ می‌شد.

«نامه نسوان شرق» همچنین در زمینه روابط ایران و شوروی تحت فشارهای خارجی و رقابت‌های سیاسی قرار داشت. به‌دلیل همسایگی بندر انزلی با دولت شوروی و تبلیغات گسترده‌ای که برای صدور انقلاب سرخ به همه جهان، به‌خصوص کشورهای اطراف، صورت می‌گرفت، جای تعجب ندارد که روزنامه «نامه نسوان شرق» نیز متأثر از اندیشه‌های چپی شده باشد. اسناد تاریخی نشان می‌دهند که این نشریه، به‌ویژه در دوران رضاشاه، تحت تأثیر فعالیت‌های کمونیستی شوروی قرار گرفت و دولت ایران سعی داشت از نفوذ کمونیسم جلوگیری کند. این فشارها بر فعالیت‌های رسانه‌ای و سیاسی مانند «نامه نسوان شرق» تأثیر می‌گذاشت. در این میان، ضرباتی، به‌عنوان زنی پیشرو، در تلاش بود تا نه تنها حقوق زنان، بلکه استقلال و قدرت تصمیم‌گیری آنها در عرصه‌های اجتماعی را تقویت کند. از سوی دیگر، این نشریه به‌دلیل نگاه جانب‌دارانه‌اش به سیاست‌های شوروی در ایران، از طرف حکومت تحت فشار قرار گرفت. حاکم گیلان، به‌ویژه در نامه‌ای به وزیر داخله، «نامه نسوان شرق» را «ارگان اجانب» خواند و نگرانی خود را از تأثیرات فعالیت‌های این نشریه بر گسترش نفوذ شوروی در ایران ابراز کرد و به همین دلیل، خواستار توقیف آن شد. در این شرایط، دولت رضاشاه حساسیت زیادی نسبت به هرگونه فعالیت مرتبط با جریان‌های کمونیستی داشت و این نگرانی‌ها در نهایت به تعطیلی نشریه «نامه نسوان شرق» انجامید.

۷-۲. تأثیر اجتماعی و تاریخی نشریات

روزنامه «زبان زنان» با موفقیت توانست بر افکار عمومی اثر بگذارد و زنان را در زمینه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی و سیاسی بیدار کند. روزنامه در ابتدا با استقبال نسبی مواجه شد و به‌دلیل محتوای نو و تحلیل‌های اجتماعی و فرهنگی توانست مخاطبان خود را جذب کند. در سال دوم انتشار، «زبان زنان» به‌صورت هفتگی منتشر می‌شد و تعدادی از مردان نیز خوانندگان این نشریه بودند. این امر نشان‌دهنده تأثیرگذاری روزنامه فراتر از جامعه زنان بود. دولت‌آبادی علاوه بر انتشار مطالب در زمینه حقوق زنان، زنان را به فعالیت‌های اجتماعی و کارآفرینی تشویق می‌کرد و آنها را از نقش‌های سنتی که به خانه‌داری محدود می‌شدند، بیرون می‌آورد. «نامه نسوان شرق» نیز با استقبال درخور توجهی روبه‌رو شد و توانست زنان را به‌طور خاص به فعالیت‌های اجتماعی و سیاسی تشویق کند. این روزنامه، به‌ویژه در دوره‌ای که رضاشاه در اوج قدرت بود، نقش مهمی در نقد وضعیت اجتماعی، سیاسی و فرهنگی ایفا کرد. تأثیرات این روزنامه بیشتر در تقویت جنبش‌های اجتماعی زنان و ایجاد فضایی برای نقد وضعیت موجود در سیاست و اجتماع ایران نمایان شد. «نامه نسوان شرق» در گیلان بیشتر بر مخاطبان محلی متمرکز بود؛ چون گیلان به‌دلیل پیشینه فرهنگی و اجتماعی مرفعی خود، بستری مناسب برای چنین نشریه‌ای فراهم کرد. این نشریه توانست زنان منطقه را به آگاهی اجتماعی و مشارکت در فعالیت‌های مدنی ترغیب کند؛ اگرچه به‌دلیل محدودیت‌های سیاسی عمر کوتاه‌تری داشت. درباره عمر «نامه نسوان شرق» نظرات گوناگونی گفته شده است. براساس نامه خانم ضربایی به اداره معارف گیلان، گویا این نشریه فقط به مدت ده ماه منتشر می‌شد (ساکما، ۱۶۸۸۸/۲۹۷)؛ اما تأثیر آن در ایجاد جنبش‌های محلی زنان و گسترش آگاهی اجتماعی، به‌ویژه در گیلان، انکارناپذیر است.

نتیجه‌گیری

بررسی تطبیقی نشریات «زبان زنان» و «نامه نسوان شرق» نشان می‌دهد که هر دو نشریه در مسیر آگاهی‌بخشی و توانمندسازی زنان ایرانی نقش مؤثری ایفا کردند؛ اما در نوع رویکرد، چهارچوب نظری و میزان درگیری با مسائل سیاسی و اجتماعی تفاوت‌هایی اساسی داشتند. «زبان زنان»، برخلاف تصور رایج که آن را نشریه‌ای صرفاً آموزشی و فرهنگی می‌دانند، یکی از سیاسی‌ترین رسانه‌های زنان در دوران خود محسوب می‌شد. صدیقه دولت‌آبادی از این نشریه به‌عنوان ابزاری برای نقد وضعیت حقوقی، اجتماعی و سیاسی زنان بهره‌برد و با انتشار مقالاتی در حوزه تبعیض‌های جنسیتی و مقایسه جایگاه زنان در ایران و سایر کشورها، لزوم اصلاحات اساسی در ساختارهای قانونی و اجتماعی را مطرح کرد. این نشریه، با اتخاذ رویکردی انتقادی و اصلاح‌گرایانه، بیش از آنکه به تغییرات تدریجی در نگرش جامعه متکی باشد، بر اصلاحات ساختاری در قوانین و سیاست‌های حکومتی تأکید داشت.

در مقابل، «نامه نسوان شرق» با رویکردی تحول‌خواهانه و تحت‌تأثیر جریان‌های فکری چپ، مسائل زنان را در پیوند با ساختارهای طبقاتی و اجتماعی تحلیل می‌کرد. این نشریه، علاوه بر ترویج آموزش و آگاهی‌بخشی، به نقد مناسبات قدرت، روابط طبقاتی و تأثیر آنها بر موقعیت زنان می‌پرداخت. برخلاف «زبان زنان» که مستقیماً نابرابری‌های حقوقی و سیاسی را به چالش می‌کشید، «نامه نسوان شرق»، مسائل زنان را در بستر مبارزات طبقاتی و اجتماعی گسترده‌تر بررسی می‌کرد و تغییر وضعیت زنان را وابسته به دگرگونی‌های کلان اقتصادی و اجتماعی می‌دانست.

مقایسه این دو نشریه نشان می‌دهد که جنبش زنان ایران در دوره مورد نظر، رویکردهای متنوعی را برای دستیابی به حقوق خود اتخاذ کرده بود. «زبان زنان» به‌عنوان رسانه‌ای پیشرو، با ارائه تحلیل‌های انتقادی و طرح مطالبات صریح، به بیداری سیاسی زنان کمک کرد و زمینه‌ساز اصلاحات اجتماعی و حقوقی شد. در مقابل، «نامه نسوان شرق»، با تحلیل‌های طبقاتی و اجتماعی، به تقویت نگاه مترقی در جنبش زنان یاری رساند و نقش مهمی در پیوند دادن مسائل زنان با دیگر مطالبات عدالت‌خواهانه ایفا کرد. از سوی دیگر، مطالعه تطبیقی این دو نشریه نشان می‌دهد که مطبوعات زنان، بسته به شرایط اجتماعی و سیاسی و فکری دوران خود، راهبردهای متفاوتی داشتند. «زبان زنان» بر اصلاحات قانونی و سیاسی تأکید داشت؛ درحالی‌که «نامه نسوان شرق» تغییر را از مسیر آموزش و آگاهی‌بخشی طبقاتی پیگیری می‌کرد. این تمایز نشانگر تنوع گفتمان‌های فمینیستی در ایران آن دوره است که برخی بر اصلاحات تدریجی و قانونی تمرکز داشتند و برخی دیگر تغییرات بنیادین در ساختارهای قدرت را ضروری می‌دانستند. در نهایت، مطالعه این دو نشریه نشان می‌دهد که مطبوعات زنان نه‌تنها ابزار آگاهی‌بخشی و اطلاع‌رسانی، بلکه عاملی مهم در تحولات اجتماعی و سیاسی ایران بودند. این نشریات بستری برای شکل‌گیری گفتمان‌های نوین درباره حقوق زنان فراهم کردند و با ایجاد فضای فکری جدید، به تثبیت جایگاه زنان در عرصه‌های اجتماعی، فرهنگی و سیاسی یاری رساندند. تأثیرگذاری آن‌ها، فراتر از چهارچوب یک نشریه، به بازتعریف نقش زنان در جامعه ایران انجامید و نشان داد که رسانه‌های مستقل زنان می‌توانند نیروی تعیین‌کننده در تغییرات اجتماعی و حقوقی باشند.

منابع

اسناد منتشرنشده

اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (ساکما)، شماره ۲۹۷/۱۶۸۸۸.

اسناد سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران (ساکما)، شماره ۲۹۳/۰۰۱۹۹۰.

نشریات

زبان زنان، ش ۳۰، محرم ۱۳۳۹ ق.

زبان زنان، ش ۴۲، ۱۳۳۹ ق.

زبان زنان، ش ۵۲، سال دوم، ۱۳۳۸ ق.

کتابها

ابوترایان، حسین، (۱۳۶۶)، مطبوعات ایران از شهریور ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۶، تهران: اطلاعات.

اسناد مطبوعات ایران، (۱۳۳۰-۱۲۸۶ هـ.ش)، (۱۳۷۲)، به کوشش کاوه بیات و مسعود کوهستانی نژاد، ج ۱، تهران: سازمان اسناد ملی ایران.

بیران، صدیقه، (۱۳۸۱)، نشریات ویژه زنان (سیر تاریخی نشریات زنان در ایران معاصر)، تهران: روشنگران و مطالعات زنان.

پرتو، افشین، (۱۳۸۹)، تاریخ گیلان از آغاز تا برپایی جنبش مشروطه، رشت: فرهنگ ایلیا.

ترابی فارسانی، سهیلا، (۱۳۹۷)، زن ایرانی در گذار از سنت به مدرن، تهران: نیلوفر.

خالقی، روح‌الله، (۱۳۷۶)، سرگذشت موسیقی ایران، ج ۱، چ ۶، تهران: صفی‌علیشاه.

دولت‌آبادی، صدیقه، (۱۳۷۷)، نامه‌ها، نوشته‌ها و یادها، به کوشش افسانه نجم‌آبادی و مهدخت صنعتی، ج ۳، شیکاگو: نگرش و نگارش زن.

شیخ‌الاسلامی، پری، (۱۳۵۱)، زنان روزنامه‌نگار و اندیشمند ایران، تهران: زرین.

صدرهاشمی، محمد، (۱۳۶۴)، تاریخ جراید و مجلات ایران، ج ۳ و ۴، چ ۲، اصفهان: کمال.

فرخ‌زاد، پوران، (۱۳۷۸)، دانشنامه زنان فرهنگ‌ساز ایران و جهان، ج ۲، تهران: زریاب.

قاسمی، فرید، (۱۳۷۹)، تاریخ روزنامه‌نگاری ایران (مجموعه مقالات)، ج ۱، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

قویمی (خشایار وزیری)، فخری، (۱۳۵۲)، کارنامه زنان مشهور ایران، تهران: وزارت آموزش و پرورش.

ملانی توانی، علیرضا، (۱۳۸۱)، مشروطه و جمهوری (ریشه‌های نابسامانی نظم دموکراتیک در ایران)، تهران: گستره.

نوزاد، فریدون، (۱۳۷۹)، تاریخ جراید و مجلات گیلان (از آغاز تا انقلاب اسلامی)، تهران: سازمان وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

مقالات

باقری، الهه، (بهار ۱۳۹۳)، «صدیقه دولت‌آبادی، (۱۲۶۱-۱۳۴۰ ش/۱۸۸۲-۱۹۶۱ م): یک بررسی زندگی‌شناسانه»، فصلنامه ایران‌نامه تورنتو، سال ۲۹، شماره ۱، ۴۸-۱۸.

باقری، الهه، (پاییز ۱۳۹۰)، «نامه نسوان شرق در لابه‌لای چند سند»، فصلنامه مطالعات نشریه‌های ادواری (مطبوعات بهارستان)، سال ۱، شماره ۱، ۲۶۴-۲۴۳.

باقری، الهه، (تابستان ۱۳۹۶)، «نگاهی به نشریه زبان زنان با بررسی بهداشت و سلامت عمومی»، فصلنامه مطالعات نشریه‌های ادواری (مطبوعات بهارستان)، سال ۴، شماره ۷، ۱۳۶-۱۶۴.

کثیری، مسعود و الهه باقری، (تابستان ۱۳۹۰)، «زبان زنان، نشریه‌ای متفاوت در عرصه روزنامه‌نگاری زنان در عصر مشروطه»، مجله سخن تاریخ، سال ۵، شماره ۱۳، ۳-۳۶.

موسایی، بهزاد، (دی ۱۳۷۵)، «نگاهی به فعالیت زنان در مطبوعات گیلان»، مجله گیله‌وا، سال ۵، شماره ۳۸، ۳۸-۴۰.

منابع لاتین

Algar, Hamid. *Religion and State in Iran: 1785-1906*. Berkeley: University of California Press, 1969.

Azimi, Fakhreddin. *The Quest for Democracy in Iran*. Harvard University Press, 2010.

Martin, Vanessa. *Iran Between Islamic Nationalism and Secularism*. London: I.B. Tauris, 2013.

The structure of Iranian rural society after land reforms

Mohammad Kalhor¹
Ebrahim Akbari²

Abstract

Iran's traditional agricultural system underwent significant changes during the land reforms, which focused on "Baneh" (group production units). As socio-economic organizations, Baneh played an important role in agricultural production. However, after the land reforms, land division and, in some cases, farmers' reluctance to participate in collective work weakened this structure. The authorities' neglect of the importance of Baneh further accelerated their dissolution. At the same time, the establishment of agricultural joint-stock companies and rural production cooperatives, intended to improve agricultural productivity, brought structural changes to the ownership and exploitation system. Farmers lost the right to sell their land and became shareholders, which led to reduced active participation in agriculture and increased social inequalities. This study, using a historical method with a descriptive-analytical approach, examines the impact of land reforms on the social and class structure of Iranian villages. The main research question is: What impact did the land reforms have on the social and class structure of Iranian villages? The findings indicate that, in the context of land reforms, the transformation of traditional and class relations led to a sense of relative deprivation and created dissatisfaction among villagers. On one hand, it created a new dependency of villagers on government institutions; on the other hand, by changing the foundation and class composition of villages, it led to the collapse of the landlord-peasant system, the independence of peasants, increased farmers' incomes, and improved living standards, although some social groups experienced economic insecurity.

Key Words: Social Structure, Rural Areas, Ownership, Land Reforms

1- Assistant Professor, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. (Corresponding Author). Email: 0491426135@iau.ir

2- PhD Student, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: 0439897361@iau.ir

Date received: 13.09.2025, Date of accepted: 27.11.2025

Introduction

This historical-descriptive and analytical study critically examines the transformative impact of Iran's Land Reform Program, initiated in 1962 under the White Revolution, on the socio-structural configuration of rural society. Although officially presented as a radical break with the feudal *arbāb–ra'īyatī* (lord–peasant) system, the reforms in practice led to a nuanced reorganization – not abolition – of rural class relations. Drawing on primary archival sources, official agricultural statistics (notably from the 1972 National Census of Agriculture), and seminal secondary scholarship (Khosravi, Azkia, Ashraf, Lambton), this research investigates how the redistribution of land, together with the creation of new institutional frameworks (cooperatives, agricultural corporations), reconfigured power, dependency, and socio-economic stratification in the Iranian countryside. The central research question guiding this inquiry is: What was the impact of the Land Reforms on the social and class structure of rural Iran?

Method

Methodologically, the study adopts a historical-materialist perspective, prioritising the analysis of material conditions – land distribution data, production statistics, labour relations – alongside institutional and discursive shifts. It moves beyond the dominant economistic interpretations of previous scholarship, which focused narrowly on ownership transfer and productivity metrics, to foreground the reconfiguration of power, social agency, and lived experience at the micro-level of the village.

Findings

Contrary to the state's emancipatory narrative, findings show that the reforms primarily served as a state-mediated recomposition of the rural elite rather than a democratization of land ownership. While the formal *arbāb–ra'īyatī* hierarchy was legally dismantled, a new, internally stratified structure emerged, marked by persistent inequalities and new forms of dependency. This restructuring unfolded along four principal axes:

First, the breakdown of traditional solidarities and collectives, particularly the *baneh* – indigenous socio-economic production units based on seasonal labor pooling and mutual aid. State neglect of these indigenous institutions, combined with the individualization of land parcels and the reluctance of newly titled peasants to participate in collective labor, led to the rapid disintegration of the *baneh* system. Its collapse not only undermined an efficient, culturally embedded mode of production but also eroded social cohesion, leaving peasants isolated and more vulnerable to market and climatic risks.

Second, the emergence of a tripartite peasantry, replacing the binary lord–peasant divide. At the base were the sub-subsistence, land-poor peasants (less than 1 hectare), consisting of former *ra'īyats* who received marginal plots insufficient for household reproduction. Forced into seasonal wage labor on larger holdings, they experienced a reproduction of proletarianization under new terms – no longer bound to a lord, but structurally dependent on the labor market. The middle stratum, or petty-landowning peasants (2–10 hectares), formed the demographic core (39% of new landholders, holding 28.5% of redistributed land). While enjoying formal ownership and limited surplus, their economic

fragility – especially the “low-capital” subgroup (2–5 hectares)—made them susceptible to debt and reliant on the emerging rural bourgeoisie. Crucially, at the apex emerged a new powerful peasantry (10–50+ hectares), whose numbers grew from 301,000 to 428,000 households after the reform, consolidating control over a staggering 45.5% of Iran’s cultivated land—a share exceeding their pre-reform proportion. This class, drawn from former petty landowners, privileged ra’iyats (such as ex-kadkhodās and sarbenehs), and rural merchants, leveraged literacy, urban connections, and capital accumulation (for example, investing in deep wells and pumps) to monopolize water and reimpose relations of sharecropping and wage labor on the land-poor, effectively replicating exploitation through modernized, market-mediated channels.

Third, the reshaping of the landless rural population (“khosh-neshīnān”) revealed starkly contradictory outcomes. A small, strategically positioned group – rural khordsāz (traders, shopkeepers, usurers)—profited immensely from the vacuum left by departing arbābs. With cooperatives failing to provide adequate credit, these merchants became the primary source of short-term loans, deepening peasant indebtedness and consolidating their economic power. In stark contrast, landless agricultural laborers and rural artisans suffered severe decline. Excluded from land distribution, they faced shrinking employment due to partial mechanization, the sale of marginal plots by struggling new owners, and competition from cheap industrial goods, which decimated traditional rural craft. This group’s growing alienation – evident in non-participation in village councils and cooperatives, and in a pervasive, latent hostility toward the new landholding class – signaled a profound social rupture, replacing the old master–servant tension with a new, more volatile class antagonism.

Fourth, the diversification of land tenure and production regimes both reflected and reinforced these new hierarchies. While family-based farming became dominant (82% of cultivators), its economic viability was highly uneven, with efficiency gains observed mainly in medium-sized holdings (Lambton, Ajami). At the same time, sharecropping (“nīm-kārī”) expanded, often managed by absentee urban-based owners or the new rural elite, who frequently employed non-local labor and exacerbated local unemployment. The rise of “telm-beh-kārī” (pump-based cultivation), in which entrepreneurs invested in irrigation to cultivate leased dryland, epitomized a new form of petty capitalist accumulation; it provided income for impoverished peasants through rent but also incentivized out-migration, fueling the massive rural-to-urban exodus that defined Iran’s demographic shift in the 1960s–70s.

Conclusion

In conclusion, the Land Reforms indisputably dismantled the legal and institutional edifice of the arbāb–ra’iyatī system, granting formal ownership and a measure of economic autonomy to millions of peasants, thereby improving living standards for a significant segment. Yet, this study demonstrates that the reforms simultaneously reproduced and reconfigured social inequality through new, often more insidious, mechanisms. The state, although successful in neutralising the old landed aristocracy, failed to establish equitable alternative structures, inadvertently empowering a new rural bourgeoisie and increasing the vulnerability of the rural proletariat. The resulting structure was not egalitarian, but a complex, multi-layered hierarchy characterised by persistent exploitation, increased market dependency, and a profound social divide between the landed and the landless. Thus, the Land Reforms represent not a singular act of liberation, but a pivotal, yet incomplete, class recomposition –

one that laid the foundation for Iran's modern rural crisis: persistent inequality, ecological strain from unregulated water extraction, and the continued socio-political marginalisation of the rural poor. Future research should further examine regional variations in reform implementation and their long-term legacies in contemporary agrarian struggles.

Bibliography

- Abrahamian, E. 2008. *History of Modern Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
- 'Ajami, E. 1348. *Shish Dāngī*. Shiraz: Enteshārāt-e Dāneshgāh-e Pahlavī.
- Amin, S. 1976. *Unequal Development*. New York: Monthly Review Press.
- Ashraf, A. 1351. *Dehqānān, Zamīn va Enqelāb dar ketāb-e Masā'el-e Arzī va Dehqānī*. Tehran: Āgāh.
- Ashraf, A. 1358. *Ketāb-e Āgāh (Majmū'eh Maqālāt Darbāreh-ye Īrān va Khāvar-e Miyāneh)*. Tehran: Enteshārāt-e Āgāh.
- Azkiyā, M. 1365. *Jāme'eh-shenāsī-ye Towse'e va Towse'e Nayāftegī-ye Rūstāyī-ye Īrān*. Tehran: Mo'asseseh-ye Eṭṭelā'āt.
- Azkiyā, M. 1374. *Moqaddame'ī bar Jāme'eh-shenāsī-ye Towse'e Rūstā'ī*. Tehran: Mo'asseseh-ye Eṭṭelā'āt.
- Bernstein, H. 1977. "Notes on Capital and Peasantry." *Review of African Political Economy* 10: 60–73.
- Dīgār, J. P. et al. 1377. *Īrān dar Qarn-e Bīstom*. Translated by A. H. Mahdavi. Tehran: Nashr-e Alborz.
- Frank, A. G. 1967. *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York: Monthly Review Press.
- Fūrān, J. 1378. *Moqāvemāt-e Shekanandeh: Tārīkh-e Taḥavvolāt-e Ejtemā'ī-ye Īrān*. Translated by A. Tadayyon. Tehran: Rasā.
- Hojati, A. 2020. *Revisiting the White Revolution: Land Reform and Rural Change in Iran, 1960–1980*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ḥoseynī Kāzerūnī, M.R. 1360. *Taṣvīrī az Mas'aleh-ye Arzī-ye Īrān*. Tehran: Markaz-e Taḥqīqāt-e Rūstāyī.
- Hūglānd, E. 1381. *Zamīn va Enqelāb dar Īrān (1340-1360)*. Translated by F. Mohājir. Tehran: Shīrāzeh.
- Khosravī, K. 1357. *Jāme'eh-ye Dehqānī dar Īrān*. Tehran: Enteshārāt-e Payām.
- Khosravī, K. 1358. *Dehqānān-e Kherdeh Pā*. Tehran: Nashr-e Qat'reh.
- Khosravī, K. 1358. *Jāme'eh-shenāsī-ye Rūstāyī-ye Īrān*. Tehran: Enteshārāt-e Payām.
- Khosravī, K. 1361. *Dehqānān-e Tavāngar*. Tehran: Nashr-e Mitrā.
- Khosravī, K. 1367. *Barrasī-ye Āmārī-ye Vaz'iyat-e Arzī-ye Īrān dar Shish Ostān*. Tehran: Markaz-e Nashr-e Dāneshgāhī.
- Lahsa'ī Zādeh, A. 1382. *Taḥavvolāt-e Ejtemā'ī dar Rūstāhā-ye Īrān*. Shiraz: Enteshārāt-e Navīd.
- Lambton, A. K. S. 1362. *Mālek va Zāre' dar Īrān*. Translated by M. Amīrī. Tehran: Enteshārāt-e 'Elmī va Farhangī.
- Sāvelī, Y. 1368. *Seyr-e Taḥavvolāt dar Nezāmhā-ye Baḥre-bardārī-ye Keshavarzī dar Īrān*. Tehran: Mo'āvenat-e Omūr-e Manāteq...
- Scott, J. C. 1976. *The Moral Economy of the Peasant*. New Haven: Yale University Press.

Sūdagār, M.R. 1369. Roshd-e Ravābeṭ-e Sarmāyehdārī dar Īrān (Marḥaleh-ye Gostaresh 1342-1357).
Tehran: Nashr-e Sho'leh-ye Andīsheh.

Voşūqī, M. 1368. Jāme'eh-shenāsī-ye Rūstāyī. Tehran: Enteshārāt-e Kayhān.

ساختار جامعه روستایی ایران بعد از اصلاحات ارضی^۱

محمد کلهر^۲

ابراهیم اکبری^۳

چکیده

نظام سنتی کشاورزی ایران در جریان اصلاحات ارضی که با محوریت بنه‌ها (واحدهای تولیدی گروهی) عمل می‌کرد، دچار تغییرات گسترده‌ای شد. بنه‌ها به عنوان تشکیلات اجتماعی-اقتصادی نقش مهمی در تولید کشاورزی داشتند، اما پس از اصلاحات ارضی، به دلیل تقسیم زمین‌ها و در برخی موارد عدم تمایل دهقانان به کار گروهی، این ساختار تضعیف شد. بی‌توجهی مقامات به اهمیت بنه‌ها نیز به انحلال آنها سرعت بخشید. از سوی دیگر، ایجاد شرکت‌های سهامی زراعی و تعاونی‌های تولید روستایی با هدف بهبود بهره‌وری کشاورزی موجب تغییرات ساختاری در نظام مالکیت و بهره‌برداری شد. دهقانان حق فروش زمین‌های خود را نداشته و به سهامداران تبدیل شدند. این امر منجر به کاهش مشارکت فعالانه دهقانان در کشاورزی و تشدید نابرابری‌های اجتماعی شد. پژوهش حاضر، مبتنی بر روش تاریخی با رویکرد توصیفی-تحلیلی به واکاوی تأثیر اصلاحات ارضی بر ساختار اجتماعی و طبقاتی روستاهای ایران می‌پردازد. این پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش اصلی است که اصلاحات ارضی چه تأثیری بر ساختار اجتماعی و طبقاتی روستاهای ایران گذاشت؟ یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که در مسئله اصلاحات ارضی، دگرگون‌سازی روابط سنتی و طبقاتی، احساس محرومیت نسبی و ایجاد نارضایتی روستاییان را به همراه داشت. از یک‌سو، این تغییرات موجب وابستگی جدید روستاییان به نهادهای دولتی شد و از سوی دیگر، با تغییر بنیان و ترکیب طبقاتی روستاها، به فروپاشی نظام ارباب-رعیتی، استقلال رعایا، افزایش درآمد دهقانان و بهبود سطح زندگی آنان انجامید، هرچند برخی گروه‌های اجتماعی دچار ناامنی اقتصادی شدند.

واژه‌های کلیدی: ساختار اجتماعی، مناطق روستایی، مالکیت، اصلاحات ارضی

۱- کلهر، محمد؛ اکبری، ابراهیم (۱۴۰۴)، ساختار جامعه روستایی ایران بعد از اصلاحات ارضی، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، تهران: ص ۵۷-۷۵.

۲- استادیار گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)، پست الکترونیک: 0491426135@iau.ir

۳- دانشجوی دکتری گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: 0439897361@iau.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۲۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۰۶

مقدمه

برنامه اصلاحات ارضی به عنوان جامع ترین اقدام حاکمیتی در طول دوره کشاورزی در ایران، تأثیرات شگرفی بر مناسبات ارضی این کشور داشت. یکی از جلوه های بارز این تأثیر، حذف نظام ارباب-رعیتی در ساختار یاد شده است. اصلاحات ارضی به تغییرات گسترده ای اشاره دارد که توسط دولت در بنیان های کشاورزی انجام شد. این بنیان ها شامل مجموعه روابط اجتماعی-حقوقی موجود میان مردم درباره تقسیم زمین، مشخصات ویژه مؤسسات کشاورزی (بزرگی، کوچکی و...) و درجه استقبال از این مؤسسات است. این طرح از سال ۱۳۳۸ش، توسط محمدرضا پهلوی آغاز شد و در سال ۱۳۴۱ش، اجرایی شد. در دوران نخست وزیری دکتر علی امینی، مرحله اول اصلاحات ارضی اجرا شد. در مرحله نخست، تعیین شد که هیچ مالکی نمی تواند بیش از یک ده شش دانگ یا شش دانگ زمین در چند ده مختلف داشته باشد. دولت زمین های مازاد بزرگ مالکان را خریداری کرده و بخش هایی که دارای زارعان صاحب نسق بودند را به صورت اقساطی به آنها فروخت. زمین های بلاکشت باقی مانده نیز با عنوان اراضی دولتی در اختیار دولت قرار گرفت. با فروش سهام کارخانجات دولتی، ترتیبی برای بازپرداخت بهای زمین ها به مالکان فراهم شد.

مرحله دوم اصلاحات ارضی، در قالب انقلاب سفید به عنوان یکی از اصول شش گانه مطرح شد و مرحله سوم آن نیز در دولت هویدا به سال ۱۳۴۸ش. اجرا شد. در مرحله دوم، صاحبان زمین های استیجاری موظف شدند یا به تقسیم درآمد حاصل از اجاره بپردازند یا براساس قراردادهای اجاره، زمین ها را به زارعان بفروشند. بدین ترتیب، مالکان موظف شدند که یا ملک کشاورزی خود را به صورت اجاره نقدی به کشاورزان به مدت سی سال واگذار کنند یا آن را با توافق به آنها بفروشند. بدین ترتیب حداکثر مالکیت زمین ها در دست یک مالک بسیار محدود شد. املاک موقوفه عام نیز براساس درآمد آن زمین به اجاره دراز مدت ۹۹ ساله به کشاورزان واگذار گردید.

در مرحله سوم، مالکانی که ملک خود را اجاره داده بودند، براساس قانون تقسیم و فروش املاک مورد اجاره به زارعین مستأجر مصوب ۱۳۴۷ش. ملزم شدند یا زمین خود را به زارعان بفروشند یا با رضایت مالک و زارع، آن را براساس نسبت بهره مالکانه یا عرف محل، با یکدیگر تقسیم کنند. با توجه به این تحولات گسترده در مالکیت و مناسبات تولید، این پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش اصلی است که اصلاحات ارضی چه تأثیری بر ساختار اجتماعی و طبقاتی روستاهای ایران گذاشت؟ مطالعات پیشین درباره اصلاحات ارضی عمدتاً بر ابعاد اقتصادی-حقوقی (انتقال مالکیت و بهره وری) تمرکز داشته اند و در نتیجه، رویکردی رونویسی بر وقایع غالب بوده است. تحلیل های موجود اغلب در تبیین تحولات عمیق ساختار طبقاتی و روابط قدرت اجتماعی در سطح خرد روستایی پس از زوال نظام ارباب-رعیتی، دچار کاستی بوده اند. این مقاله با هدف پر کردن این شکاف، بر تحلیل مستقیم چگونگی دگرگونی های اجتماعی و جایگاه یابی مجدد طبقات روستایی در سایه این اصلاحات تأکید می ورزد.

۱. ساختار جامعه روستایی ایران بعد از اصلاحات ارضی

۱-۱. مفاهیم نظری تحقیق

اصلاحات ارضی (۱۳۴۱ به بعد) به عنوان یک مداخله دولت محور، ساختار اجتماعی-اقتصادی پایدار جامعه روستایی ایران را هدف قرار داد. با این حال، تحلیل ها نشان می دهد که این اصلاحات به جای برچیدن کامل روابط قدرت، به بازآرایی و بازتعریف

نخبگان مالک منجر شد که پیامدهای اجتماعی عمیقی بر جای گذاشت. در این بخش به بیان مفاهیم نظری تحقیق، با تأکید بر تعاریف و تحولات در مفاهیم عناوین به شرح زیر پرداخته می‌شود:

الف. طبقه‌بندی بنیادین: دهقان، خرده‌مالک و لایه نفوذ شهری

مهم‌ترین تحول، بازتعریف جایگاه دهقان بود. دهقان، که دیگر صرفاً یک کارگر فصلی یا مستأجر نبود، اکنون به دارنده نسق زراعی تبدیل شده بود (حجتی‌کیا، ۱۳۸۱: ۷۷). این تغییر به او استقلال شکلی بخشید، اما واقعیت اجتماعی این بود که مالکیت دهقانی محدود به خرده‌مالکی بود (عمید، ۱۳۸۱)، که اغلب کمتر از ۱۰ هکتار زمین را در بر می‌گرفت. این میزان زمین، در چارچوب اقتصاد آن زمان، توانایی تولید مازاد کافی برای تحقق استقلال اقتصادی واقعی را فراهم نمی‌کرد و دهقان را در معرض آسیب‌پذیری‌های جدید قرار می‌داد. در مقابل، لایه میانی، یعنی زمینداری خرده‌مالکی (۲۰ تا ۵۰ هکتار)، ماهیت طبقاتی‌اش توسط منشأ مالکیت تعیین می‌شد. برخلاف تصور اولیه، بخش قابل توجهی از این اراضی نه به دست دهقانان سخت‌کوش، بلکه به واسطه نفوذ سرمایه شهری و خرید زمین به‌عنوان ابزاری برای سوداگری شهری یا تأمین بازنشستگی مقامات صورت گرفت (دیگار و هورکادیان، ۱۳۷۷؛ هوگلاند، ۱۳۸۱). این امر، پیوند مالکیت روستایی را با ساختار بوروکراتیک-شهری تقویت کرد.

ب. تداوم هژمونی مالکیت بزرگ: از ارباب به سرمایه‌دار تجاری

بزرگ‌ترین شکست اصلاحات در حوزه اجتماعی، عدم توانایی در حذف کامل طبقه مالک بزرگ بود. این طبقه از طریق استفاده هوشمندانه از مستثنیات قانونی (مانند اراضی مکانیزه) و خروج از تعاریف سنتی مالکیت، خود را با پارادایم جدید انطباق دادند (ملکانیان، ۱۳۶۵). آمارها این تداوم را تأیید می‌کنند: تا سال ۱۳۵۵ش، تنها ۲۱.۵ درصد از اراضی مزروعی (معادل حدود ۳.۵ میلیون هکتار) همچنان در دست حدود ۲۵,۸۸۲ خانوار بزرگ مالک باقی بود (ازکیا، ۱۳۶۵؛ خسروی، ۱۳۶۷و). این گروه، از اربابان سنتی به مدیران مزارع تجاری بزرگ تبدیل شدند و با تمرکز بر تولید کالایی، همچنان موتور محرک اصلی اقتصاد روستایی در سطح کلان باقی ماندند.

ج. نقش دولت و محدودیت مداخله مستقیم

تنها بخش اندکی از اراضی (حداکثر ۴۵۹۹ هکتار در هر واحد) به طور مستقیم تحت مدیریت دولتی در قالب کشت و صنعت‌ها قرار گرفت (سیمای مالکیت....، ۱۳۸۱). این مداخله دولتی، اگرچه الگویی از تولید متمرکز را معرفی کرد، اما از لحاظ درصد سهم از کل اراضی، تأثیر کمتری بر ساختار کلی مالکیت در مقایسه با تداوم قدرت طبقه خصوصی بزرگ داشت. با تحلیل و باز تعریف مفاهیم نظری پژوهش، به این استنباط می‌رسیم که اصلاحات ارضی، روابط تولیدی را تغییر شکل داد، اما ساختار نابرابری سلسله‌مراتبی را در حوزه مالکیت زمین حفظ کرد. این تحول منجر به ظهور یک جامعه روستایی پیچیده شد که در آن دهقانان مالکیت‌های خرد و شکننده‌ای داشتند، در حالی که قدرت واقعی اقتصادی و تصمیم‌گیری همچنان در دست اقلیتی از مالکان بزرگ مدرن‌شده و طبقه نفوذی شهری باقی ماند.

۱-۲. طبقات جامعه روستایی بعد از اصلاحات ارضی

اصلاحات ارضی (دهه ۱۳۴۰) به عنوان یکی از ارکان اصلی «انقلاب شاه و مردم»، با هدف لغو نظام ارباب و رعیتی، تغییرات بنیادینی در ساختار مالکیت زمین به وجود آورد. این تحول، به جای یکسان سازی کامل، منجر به ظهور یک ساختار طبقاتی جدید شد که در آن، اکثریت دهقانان به «خرده مالک» تبدیل شدند، اما تفاوت های معیشتی و وابستگی های اقتصادی تداوم یافت (لهسانی زاده، ۱۳۷۳: ۱۹۵). براساس تحولات ساختاری، جامعه روستایی پس از اصلاحات ارضی در سه سطح متمایز قابل بررسی است:

الف) دهقانان کم زمین: فرودستان روستایی و کارگران کشاورزی (زیر حد کفایت). این طبقه، که از بقایای رعایای پیش از اصلاحات تشکیل شده بودند، با وجود مالکیت زمین، در وضعیتی بحرانی قرار داشتند. ابعاد اقتصادی و وابستگی در این طبقه بدین شکل بود که مالکیت این گروه اغلب کمتر از یک هکتار بود، که این میزان، تولیدی زیر حد کفایت معیشت (Sub-subsistence Production) به دنبال داشت. این کمبود زمین، آنها را مجبور به عرضه نیروی کار به عنوان کارگر فصلی یا دائمی در بازار کار می کرد (اشرف، ۱۳۵۸: ۲۰). این وابستگی نشان می دهد که اصلاحات ارضی رابطه کارگری را به گونه ای جدید (کارگر مزرعه ای یا کارگر روستایی) بازتولید کرد (خسروی، ۱۳۶۷: ۲۳ و ۲۶). خروج سرمایه های اربابان بزرگ از روستاها و تمرکز آنها در فعالیت های شهری، موجب تضعیف زیرساخت های روستایی شد و این فرودستان را بیش از پیش در برابر نوسانات اقتصادی آسیب پذیر ساخت (آماگ، گزارش آماری ۱۹۷۵).

ب) دهقانان خرده پا: توده اصلی جامعه دهقانی و منطقه حائل (مالکان ۲ تا ۱۰ هکتار). این گروه با مالکیت زمین هایی در محدوده ۲ تا ۱۰ هکتار، توده اصلی جامعه دهقانی پس از اصلاحات را تشکیل دادند. درآمد اصلی این طبقه از کشاورزی بود، اما مازاد تولید آن ها محدود بوده و استخدام کارگر عمدتاً به صورت روزمزد موقت و فصلی صورت می گرفت (خسروی، ۱۳۶۷: ۳۱؛ ازکیا، ۱۳۷۴: ۱۲۵). این طبقه ۳۹٪ کل دهقانان جدید را تشکیل می دادند و مالک ۲۸.۵٪ از اراضی بودند (خسروی، ۱۳۵۸: ۱۳۵۸). این امر حاکی از تراکم جمعیتی و تقسیم بندی داخلی بر روی واحدهای کوچک تر پس از اصلاحات است:

کم بضاعت ها (۲ تا ۵ هکتار): بسیار آسیب پذیر در برابر تغییرات اقلیمی و بازار.

با بضاعت ها (۵ تا ۱۰ هکتار): از ثبات نسبی برخوردار بودند و نقش نیروی حمایتی در ساختار جدید محلی را ایفا می کردند (جدول شماره ۱). این طبقه، از لحاظ اجتماعی و سیاسی، تحت نفوذ دهقانان مرفه قرار داشتند و به عنوان پایگاه اجتماعی طبقه جدید عمل می کردند.

در نتیجه، با تحلیل و بررسی مباحث مطرح شده می توان بیان کرد که اصلاحات ارضی، ساختار اربابی را از بین برد، اما نابرابری را در مقیاس خرد و با تداوم الگوی وابستگی در سطوح پایین تر جامعه روستایی (فرودستان و خرده پاها) حفظ کرد. به طوری که این دو طبقه در زیر سایه قدرت اقتصادی و اجتماعی دهقانان مرفه باقی ماندند.

جدول شماره ۱. وضع دهقانان غنی در ایران (ده تا پنجاه هکتاری)

ردیف	نام	شرح	ملاحظات
۱	جمعیت کل	۰۷۴.۴۲۸	۱۷٪ بهره‌برداران
۲	مساحت کل (اراضی مزروعی)	۷.۵۰۰.۷۴۱ هکتار (۴۵/۵۱ درصد کل مساحت اراضی مزروعی کشور)	نسبت زمین به خانوار ۱۷/۵۲ هکتار
۳	زمین ابی زیرکشت	۱.۳۰۶.۳۰۵ هکتار (۱۷/۴۲ درصد اراضی مزروعی)	نسبت زمین آبی به خانوار ۳/۰۵ هکتار
۴	زمین دیم زیرکشت	۳.۳۴۸.۳۵۵ هکتار (۴۴/۶۴ درصد اراضی مزروعی)	نسبت زمین دیم به خانوار ۷/۸۲ هکتار
۵	آیش (آبی دیم)	۲.۸۴۶.۰۵۰ هکتار (۳۷/۹۴ درصد اراضی مزروعی)	نسبت آیش به خانوار ۶/۶۵ هکتار
۶	نسبت بهره‌برداری (تنوع کشت)	۲/۹۰ نوع	نسبت بهره‌برداری (تنوع کشت) در ایران ۲/۲۵
۷	مالکیت زمین‌های مزروعی	۹۲/۵ درصد زمین‌های کشور در مالکیت این بهره‌برداران بود.	۷/۵ درصد به صورت‌های اجاره‌ای-اجاره-ملکی و غیره بود

(منبع: خسروی (۱۳۶۷) و: ۳۷)

ج: دهقانان توانگر (غنی یا مرفه): گرچه اصلاحات ارضی ساختار مالکیت اربابی بزرگ را از میان برداشت، اما به دلیل نحوه اجرای قوانین و شکاف‌های موجود در توزیع مجدد منابع، زمینه‌ساز بازآفرینی و تقویت یک طبقه جدید از «دهقانان توانگر» شد. این طبقه که از میان خرده‌مالکان سابق، بهره‌برداران بزرگ و سوداگران روستایی برخاسته بود، نه تنها توانست بخش اعظم زمین‌های باقی‌مانده را در اختیار بگیرد، بلکه با ادغام در فضای بازار و استفاده از منابع جدید (مانند آب)، روابط بهره‌کشی جدیدی (مزدوری و سهم‌بری) را بر دهقانان تهی‌دست تحمیل کرد. دهقانان توانگر از دهقانان، صاحب زمین و ابزار تولید بودند و با برقراری روابط مزدوری و سهم‌بری، از دهقانان تهی‌دست بهره‌کشی می‌کردند. آنها نسبت به دیگر گروه‌های دهقانان ده‌نشین، وضع بهتری داشتند. این دهقانان به دو دسته تقسیم می‌شدند:

۱. **دهقانان سرمایه‌دار:** این گروه از دهقانان، تولیدشان بر پایه مناسبات سرمایه‌داری بود و بازار سهم عمده‌ای در اقتصاد تولیدی آنان داشت. به عبارت دیگر، تولیدشان به‌طور قابل توجهی در فضای بازار شهری ادغام شده بود.

۲. **دهقان- ملاکان:** این گروه از دهقانان عمدتاً از روابط سهم‌بری بهره‌مند می‌شدند و ویژگی‌های پدر-مهری در میان آنها حاکم بود. منشأ اجتماعی تمامی آنها روستایی بود (ملکانیان، ۱۳۶۵: ۸۲-۸۳). منشأ اجتماعی و ویژگی‌های دهقانان مرفه از سه قشر روستایی برخاسته بودند: اول، خرده‌مالکان روستایی سابق، یعنی دهقانانی که پیش از اصلاحات ارضی خرده‌مالک بودند؛ دوم، بهره‌برداران بزرگ پیشین که شامل رعایای سهم‌بر یا اجاره‌کارانی بود که به‌طور نسبی سهم بیشتری از نسق زراعی ده را داشتند و در جریان اصلاحات ارضی مالک حق نسق خود شدند (اشرف، ۱۳۵۸: ۱۹). همچنین، رعایای مرفه، سابق کدخدایان و سربنده‌های سابق دهکده‌ها که در مقایسه با دهقانان معمولی سهم‌بر زمین بیشتری دریافت کرده بودند، اکثراً در این رده قرار می‌گرفتند (فوران، ۱۳۷۸: ۴۷۶)؛ و سوم، سوداگران روستایی سابق که شامل کسبه و صاحبان سرمایه‌های کوچک روستایی بودند که در جریان سلف‌خوری، رباخواری و فروش کالاهای مورد نیاز روستاییان، مالک اراضی زراعی خود شدند و به‌عنوان کشاورزان مرفه درآمدند.

۲. آمار و موقعیت اقتصادی پس از اصلاحات ارضی

این گروه از دهقانان پس از اصلاحات ارضی در وضعیت مناسبی از نظر تعداد و موقعیت قرار گرفتند. پیش از اصلاحات (۱۳۳۹ش)، تعداد این دهقانان حدود ۳۰۱ هزار خانوار بود که ۵.۲ میلیون هکتار از اراضی مزروعی را در اختیار داشتند. پس از

اصلاحات، تعداد آنان به ۴۲۸ هزار خانوار افزایش یافت و مساحت اراضی مزروعی آنان از ۱۶ درصد کل مساحت اراضی مزروعی کشور به ۱۷ درصد رسید. این گروه در کل شامل حدود ۴۲۸ هزار خانوار بهره‌بردار (۱۷ درصد بهره‌برداران ایران) بودند که ۷.۵ میلیون هکتار (۴۵.۵ درصد کل اراضی ایران) را در اختیار داشتند (خسروی، ۱۳۵۸: ۱۹-۲۰).

۱-۲. دلایل حفظ و تقویت موقعیت

این دهقانان به دلیل برخورداری از رفاه مناسب، آشنایی با حیات شهری و داشتن سواد (خود و فرزندانشان)، توانستند از مقررات و قوانین اصلاحات ارضی سود جویند و زمین‌های مناسب را برای خود حفظ کنند. علاوه بر این، آنها با سرمایه‌گذاری‌های خرد، مانند نصب پمپ بر روی رودخانه و حفر چاه‌های عمیق و نیمه‌عمیق، توانستند انحصار منابع حیاتی (آب) را به دست گرفته و به دهقانان کم‌زمین، آب‌فروشی کنند و از زمین‌های اضافی خود نیز با برقراری روابط سهم‌بری و مزدوری با تهی‌دستان روستا کسب درآمد نمایند (خسروی، ۱۳۶۱: ۴۳).

۲-۲. وضعیت خوش‌نشینان بعد از اصلاحات ارضی در پرتو تغییرات ساختار طبقاتی

اگرچه اصلاحات ارضی با هدف بهبود وضعیت دهقانان صاحب نسق به اجرا درآمد، تأثیرات آن بر ساختار طبقاتی و روابط قدرت در روستا بسیار پیچیده و متضاد بود و موجب دوقطبی شدن جامعه روستایی شد. این پدیده، منافع طبقات مختلف را در جهت‌های متضاد قرار داد و ضرورت پژوهش درباره‌ی رویکرد هر طبقه نسبت به این تحولات و تبعات ناشی از آن را آشکار می‌سازد. در یک سو، مالکان بزرگ از صحنه قدرت اقتصادی کنار گذاشته شدند و دهقانان زمین‌دار شده (زارعین صاحب نسق) قرار گرفتند که با کسب مالکیت زمین، موضعی جدید در ساختار روستا یافتند. با این حال، در سوی دیگر، طبقه خوش‌نشینان (غیرزمین‌دار) قرار گرفتند که با اینکه همه روستاییان بی‌زمین، خوش‌نشین نامیده می‌شدند، اما از لحاظ موقعیت اجتماعی و اقتصادی در یک سطح نبودند و چهار دسته متمایز را تشکیل می‌دادند که مشتمل بر سوداگران (خرده بورژوازی ده)، کارگران کشاورزی، کارگران ده و پیشه‌وران بودند. پیامدهای متضاد و ناهمگونی که اصلاحات ارضی برای این طبقه در پی داشت، به وضوح قابل مشاهده بود:

گروه منتفع: سوداگران، کسبه و دکان‌داران ده: این گروه از خلاء مالی ایجادشده پس از خلع ید مالکان بهره‌بردار کرد و قدرت اقتصادی خود را افزایش دادند.

گروه متضرر: کارگران کشاورزی بی‌زمین و پیشه‌وران: این گروه نه تنها سهمی از زمین نبردند، بلکه با کاهش فرصت‌های شغلی و ورود کالاهای ارزان‌قیمت شهری، وضعیت معیشتی‌شان به شدت رو به وخامت نهاد. بنابراین، تأثیر اصلاحات ارضی بر بافت روستا و وضعیت معیشت، ایجاد منافع متضاد و فاصله اجتماعی میان این طبقات بود. کارگران کشاورزی نه تنها نسبت به طبقه زمین‌دار شده احساس انزوا و عداوت پیدا کردند، بلکه شاهد رشد طبقه سوداگران نیز بودند. در ادامه به بررسی دقیق این تأثیرات متضاد بر هریک از زیرگروه‌های خوش‌نشینان می‌پردازیم:

الف) سوداگران ده (منتفعان از خلاء مالی)

از اثرات اصلاحات ارضی بر طبقه خوش‌نشینان، رشد سریع واسطه‌ها (کسبه و تجار) یا سوداگران ده بود. سوداگران شش درصد خوش‌نشینان را تشکیل می‌دادند و غالباً در رده ثروتمندترین روستاییان قرار داشتند. متداول‌ترین نوع واسطه‌گری دکان‌داری روستا بود (هوگلاند، ۱۳۸۱: ۱۷۳). در واقع، قبل از اصلاحات ارضی گرفتاری مالی زارعان غالباً توسط ارباب رفع می‌گردید. وظایف

نزول خواران و سلف خران را نیز خود مالکان انجام می دادند. اما این الگوی اعتباری بعد از اصلاحات ارضی تا حدود زیادی تغییر پیدا کرد: زیرا نخست، با خلع ید از مالکان در امور روستاها، خلاء مالی برای زارع به وجود آمد؛ و دوم، تعاونی های روستایی نتوانستند در ده جایگزین ارباب از لحاظ مالی و مدیریت شوند و سوم، نیاز مبرم به پول نقد برای پرداخت اقساط خود داشتند. این عوامل به وابستگی هرچه بیشتر زارع به اخذ وام به منظور برآوردن نیازهای اولیه مصرفی و هزینه های کشاورزی کمک کرد؛ این امر به توسعه سوداگری در دهات ایران منجر شد (ازکیا، ۱۳۷۴: ۱۲۹). بنابراین ضعف بخش دولتی از لحاظ منابع اعتباری و ضرورت و نیازمندی زارعان به اعتبارات کشاورزی از مهمترین عوامل رشد قدرت مالی این گروه اجتماعی بود. قدرت مالی سلف خران و نزول خواران پس از اصلاحات ارضی افزایش یافت و بخش خصوصی از لحاظ منابع اعتباری نسبت به بخش دولتی نیرومندتر شد. رباخواران و دکان داران همچنان اعتبار مصرفی جامعه روستایی را در دست داشتند و نقش آنها در نتیجه اصلاحات ارضی در اقتصاد روستا افزایش یافت (هوجلاند، ۱۳۸۱: ۱۷۵-۱۷۶).

ب) کارگران کشاورزی (دهقانان بی زمین و متضرر)

گروهی دیگر از خوش نشینان که از جریان اصلاحات ارضی در ساخت اجتماعی روستا تأثیر پذیرفتند، کشاورزان بی زمین (کارگران کشاورزی) بودند. اگرچه در جریان اصلاحات ارضی وضع سوداگران ده بهتر شد، وضع کارگران کشاورزی بدتر از قبل شد. آنها سومین گروه خوش نشینان بودند که از همه گروه های خوش نشین از پیامدهای اصلاحات ارضی بیشتر زیان دیدند. آنها در همه مراحل اصلاحات ارضی در برنامه تقسیم زمین نادیده گرفته شدند. کارگران کشاورزی قبل از اصلاحات ارضی وجود داشتند، اما اصلاحات ارضی باعث گردید تا به میزان قابل توجهی افزایش یابند. افزایش آنها در اثر چند عامل بود: «اول، مکانیزه شدن بعضی از مزارع و دوم، اینکه در مرحله دوم اصلاحات ارضی بسیاری از زارعان مجبور به فروش نسق زراعی خود به مالکان شدند. چهارمین دلیل، کوچک بودن زمینی بود که هر زارع دریافت می کرد. بنابراین بسیاری از آنها مجبور شدند که زمین های خود را ترک کنند و به جمع کارگران روستایی اضافه شوند» (لهسایی زاده، ۱۳۸۲: ۷۹-۲۷۸).

۲-۳. تبعات اجتماعی و تضاد طبقاتی

قبل از اصلاحات ارضی کارگران کشاورزی و دهقانان در یک سطح قرار داشتند، اما بعد از اصلاحات ارضی موقعیت آنها نسبت به کسانی که زمین دریافت کردند، بدتر شد و دوگانگی و فاصله اجتماعی به وجود آمد و دو طبقه متجانس به وجود آمد که منافعتشان با هم در تضاد بود. چنانچه خوش نشینان به عضویت انجمن های ده در نیامدند و به شرکت های تعاونی راه نیافتند و روحیه عدم-مشارکت شدیدی در بین آنها نسبت به امور مختلف ده، ایجاد شد که تبدیل به نوعی عداوت و کینه نهانی شد (وثوقی، ۱۳۶۸: ۱۰۶). یکی از نتایج اصلاحات ارضی بر این طبقه از خوش نشینان، کاهش میزان اشتغال برای آنان با تقسیم اراضی بین کشاورزان صاحب نسق بود.

پیشه وران (صنعتگران روستایی): گروه دیگر از خوش نشینان که از اصلاحات ارضی تأثیر پذیرفتند پیشه وران بودند. در واقع وضع این گروه از خوش نشینان بعد از اصلاحات ارضی نسبت به قبل از اصلاحات بدتر شد و اصلاحات ارضی صنعتگران روستایی را خرد کرد. اما اصلاحات درهای روستاها را به روی این کالاها گشود. بنابراین تمام اقلام ضروری مانند، کفش، لباس، ظروف که در بازار شهری تهیه می شد با قیمت ارزان به بازار روستاها وارد شدند و چون کالاهای ساخت روستاها قادر به رقابت با آنها نبودند، برای تولید کنندگان روستایی ادامه زندگی از طریق ساخت سنتی این کالاها، مشکل شد (لهسایی زاده، ۱۳۸۲: ۲۷۳).

پیامدهای طبقاتی اصلاحات ارضی بر بافت روستا، تأیید می‌کند که اصلاحات ارضی، یک پدیده یکسان با پیامدهای واحد برای تمامی طبقات روستایی نبود، بلکه موجب بازآرایی ساختار اجتماعی و تشدید تضادهای درونی جدید در بافت روستا شد. تحلیل وضعیت خوش‌نشینان در مقایسه با سایر طبقات، به‌طور منسجم، پیامدهای زیر را آشکار می‌سازد:

الف. تضاد منافع و گسست اجتماعی جدید: نابرابری سنتی «مالک در برابر رعیت» تضعیف شد، اما نابرابری جدیدی بین دهقانان زمین‌دار شده و خوش‌نشینان بی‌زمین (کارگران کشاورزی) شکل گرفت. این تضاد منافع، منجر به انزوای اجتماعی شدید خوش‌نشینان و ایجاد نوعی عداوت نهانی در ساختار اجتماعی روستا شد.

ب. قدرت‌گیری طبقه واسطه (سوداگران ده): با خلع ید از مالکان بزرگ، خلاء مالی و اعتباری گسترده‌ای در روستاها ایجاد شد. این خلاء، فرصتی تاریخی برای زیرگروهی از خوش‌نشینان، یعنی سوداگران و دکان‌داران ده فراهم آورد تا نقش اقتصادی خود را به‌عنوان تنها منبع اعتباری کوتاه‌مدت برای دهقانان زمین‌دار شده گسترش دهند.

ج. وخامت معیشت اکثریت و افزایش مهاجرت: بخش عمده طبقه خوش‌نشینان، یعنی کارگران کشاورزی و پیشه‌وران، وضعیت معیشتی بدتری یافتند. آن‌ها به دلیل کاهش اشتغال و تضعیف تولیدات سنتی در برابر کالاهای ماشینی شهری، با بحران معیشتی مواجه شدند. نتیجه نهایی این پیامدهای منفی، افزایش شدید نرخ مهاجرت از روستا به شهر بود که به‌عنوان یکی از مهم‌ترین تبعات اصلاحات ارضی بر ساختار جمعیتی و حاشیه‌نشینی کشور تلقی می‌شود.

۴-۲. نظام‌های بهره‌برداری از زمین بعد از اصلاحات ارضی

یکی از دیگر پیامدهای اصلاحات ارضی؛ پیدایش انواع نظام‌های بهره‌برداری بود. این نظام‌های بهره‌برداری عبارت بودند از:

الف) بهره‌برداری دهقانی (خرده مالکی خانگی یا بهره‌برداری خانوادگی)

نظام بهره‌برداری خانوادگی شایع‌ترین نظام بهره‌برداری در روستاهای کشور بعد از اصلاحات ارضی است. بهره‌برداری خانوادگی نوعی بهره‌برداری است که در آن رئیس خانواده با کمک افراد خانواده خود بتواند در قطعه زمین مشخص زراعی که مالک آن است، زراعت کند. (خسروی، ۱۳۵۸ ب: ۱۶۹-۱۷۰) در این نظام بهره‌برداری واحد اصلی تولید، خانوار روستایی بود. دلیل پیدایش این سازمان بعد از اصلاحات ارضی این بود که در نتیجه براندازی نظام ارباب - رعیتی، بنه و سایر روابط سنتی دستخوش تغییرات و دگرگونی شدیدی شدند. دهقانان آزاد شده و یا خرده مالکان جدید بریده از روابط کهن و نظام‌های همیاری سابق نه برنامه و روشی برای اداره مزرعه داشتند و نه توان و فرهنگ ایجاد سازمان نوین تولیدی؛ عوامل متنوع از قبیل فشار کار تولیدی چه در زمینه کشاورزی، چه دامداری و صنایع کوچک دستی و خانگی و نیز محدودیت منابع و قهر طبیعت و غیره، این واحدهای کوچک نوپا را کم‌کم به سوی شکلی از تولید کشانید که به نام بهره‌برداری خانوادگی، معروف بود. (ساوولی، ۱۳۶۸: ۹)

این نظام بهره‌برداری، دارای ویژگی‌هایی بود که عبارت بودند از: ۱) در این گونه بهره‌برداری میزان اراضی از نیم هکتار تا ده هکتار بود و نوع مالکیت خصوصی بود (سیمای مالکیت...، ۱۳۸۱: ۶۴). ۲) مالکیت اراضی مزروعی متعلق به دهقانان بود و یا در اجرای قانون اراضی مزروعی به آنان واگذار شد که اصطلاحاً شخصی کار نامیده می‌شد. ۳) خانوار کشاورز ساکن و مقیم ده بود (سیمای مالکیت...، ۱۳۸۱: ۵۲). ۴) پدر خانواده مدیریت کارهای مزرعه را در نظامی مبتنی بر پدرسالاری به عهده داشت و در این واحدها کمتر از تکنولوژی مدرن استفاده می‌شد و تولیدات زراعی و دامداری منبع اصلی درآمد بود (ساوولی، ۱۳۶۸: ۹). ۵) بهره‌برداری‌های دهقانی در رابطه با مقدار اراضی مورد تصرف به چند گروه تقسیم می‌شدند و طبقه همگنی را تشکیل می‌دادند. این

قشر وسیع از مردمان روستایی، برحسب وضع مناطق، مقدار زمین و آب و وسایل و ابزارهای کشاورزی، به دو قشر فقیر و خرده پا تقسیم‌بندی می‌شدند (اشرف، ۱۳۵۸: ۱۹). قبل از تقسیم اراضی تعداد کل کشاورزانی که به صورت بهره‌برداری مستقیم (خرده مالکی) به کار کشاورزی می‌پرداختند، تنها حدود بیست و پنج درصد خانوارهای روستایی را شامل می‌شدند که با اضافه شدن زارعان صاحب نسق و مزارعه‌گران و اجاره‌داران به این گروه، حدود هشتاد و دو درصد به صورت بهره‌برداری خانوادگی به کار می‌پرداختند (ووثقی، ۱۳۶۸: ۱۴۶).

براساس آمار کشاورزی سال ۱۳۵۱ ش. سی و پنج درصد از تولید گندم (آبی و دیمی)، تنها بر عهده این دهقانان قرار داشت؛ میزان تولید جو توسط جامعه دهقانی حدود سی و هفت درصد کل تولید جو در سطح مملکت بود. این گروه همچنین هشتاد و دو درصد تولید برنج و چهل و سه درصد تولید پنبه را به خود اختصاص داده بود، اما در مجموع سی و شش درصد از کل اراضی کشور را در اختیار داشت. به‌طوری که حدود چهل درصد از ارزش افزوده ناخالص بخش کشاورزی در سال ۱۳۵۱ ش. توسط بهره‌برداران دهقانی تولید شده بود. حال آنکه واحدهای بهره‌برداری بیش از صد هکتار فقط سی و شش درصد ارزش افزوده ناخالص کشاورزی را تولید کرده بود. (ازکیا، ۱۳۷۴: ۲۰۱-۲۰۰؛ حسینی کازرونی، ۱۳۶۰: ۵۲) همچنین براساس مطالعه‌ای که توسط عجمی در روستایی به نام شش دانگی صورت گرفته بود، نظام دهقانی از لحاظ کارایی اقتصادی میزان بازده محصول و درجه سودآوری بر نظام بهره‌برداری اربابی برتری قابل ملاحظه‌ای داشت. (عجمی، ۱۳۴۸: ۱۰۳) لمبتون نیز معتقد است که در جاهایی که زمین به زارعان انتقال داده شد و نظام بهره‌برداری دهقانی حاکم بود، زمین بهتر زیرکشت می‌رفت، زیرا آنها خود را مالک زمین‌ها می‌دانستند و انگیزه بیشتری برای کار داشتند. وی همچنین تنوع محصول، افزایش درآمد حاصل از فروش محصولات، افزایش بهره‌گیری بیشتر از کودهای شیمیایی، امنیت بیشتر و افزایش سطح استاندارد زندگی را از نتایج اصلاحات ارضی بر این نظام می‌داند (لمبتون، ۱۹۶۹: ۳۴-۳۵).

ب) بهره‌برداری اجاره‌ای

۱) نیمه‌کاری (مقاسمه)

یک نظام خاص از کشاورزی اجاره‌ای، به نام مقاسمه، قبل از اصلاحات ارضی وجود داشت. این شیوه تغییر کرد و در اثر اصلاحات ارضی گسترش پیدا کرد و بعد از اصلاحات ارضی نیمه‌کاری خوانده شد. این نظام در اثر فعالیت‌های مختلفی به وجود آمد. در بعضی موارد مالک حق نسق سهم‌بران را خریداری می‌کرد و به وسیله زارعان اجاره‌ای به کشت محصولات نقدی می‌پرداخت. در موارد دیگر زمین به وسیله عده‌ای از دهقانان غنی از دهقانان فقیر خریداری و سپس به سایرین اجاره داده می‌شد؛ و بالاخره در بسیاری از موارد، مالکی که زمین‌های خود را از معافیت گذرانده بود، زمین‌ها را به نیمه‌کاری تبدیل می‌کرد. (لهسایی زاده، ۱۳۸۲: ۱۸۶)

در این شیوه اجاره‌دهنده‌ها غالباً از دو گروه طبقاتی متفاوت بودند. گروه اول کشاورزان ضعیفی را شامل می‌شدند که درآمد ناشی از زمین تکافوی هزینه‌های زندگی آنها را نمی‌کرد و معمولاً خارج از مزرعه و بیشتر در شهرها به کار غیر کشاورزی اشتغال داشتند و ناگزیر زمین خود را اجاره می‌دادند. گروه دوم مالکان متوسط و عمده‌ای بودند که محل سکونت آنها شهر بود و عموماً در زمینه‌های غیرکشاورزی اشتغال داشتند. اراضی وسیع این مالکان غایب، اغلب به وسیله کشت و صنعت‌ها و سایر مجتمع‌ها اجاره می‌شد؛ درحالی‌که اراضی کوچک و متوسط به وسیله اجاره‌کاران میانه‌حال و مرفه‌الحال اجاره می‌شد. (ساوولی، ۱۳۶۸: ۱۲)

این واحدها بیشتر به افزایش تولید و کاربرد ابزار وسایل مدرن کشاورزی توجه داشتند. اراضی خود را برطبق شیوه‌های سرمایه‌داری ارضی کشت می‌کردند. در این واحدها اغلب کشاورزی فشرده و بازده زیاد دیده می‌شد. محصولات این واحدها بیشتر کاربر بود و آنها برای کارهای فصلی خود از کارگران کشاورزی استفاده می‌کردند. اکثر این واحدها توسط زارعان متخصص و با تجربه اداره می‌شد (اشرف، ۱۳۵۸: ۲۰۹ و ساولی، ۱۳۶۸: ۱۲). یک نمونه از نظام نیمه‌کاری را می‌توان در ده حصار کالک در نزدیک ورامین مشاهده کرد. در این ده، این شیوه کشت و کار بعد از اصلاحات ارضی توسعه پیدا کرد؛ زارعان اجاره‌دار (نیمه‌کار) فقط در کشت محصولات تابستانی مشارکت داشتند. در حدود شصت هکتار از اراضی به مقاسمه واگذار شده بود. اجاره‌داران، پانزده کارگر زراعی متخصص در امور صیفی و سبزی به مزدوری داشتند که از اطراف تهران و یزد آورده شده بودند (ازکیا، ۱۳۷۴: ۲۱۰). اما این شیوه باعث ایجاد بیکاری در بعضی از روستاها شد، زیرا مقاسمه‌کاران، کارگران مورد نیاز را با خود به روستاها می‌آوردند و این یکی از دلایلی بود که نیمه‌کاران مورد پذیرایی افراد بومی نبودند.

(۲) تلقیه‌کاری

این شیوه نوعی اجاره‌کاری بود که اجاره‌کننده موتور پمپ و اراضی زیر کشت آن را به مدت محدودی اجاره می‌کرد (ازکیا، ۱۳۷۴: ۱۳). براساس یک تعریف دیگر این شیوه عبارت بود از واگذاری حق استفاده از زمین از طرف مالک به کشاورزی که متعهد می‌کرد آب و سایر عوامل تولید زراعی را خود فراهم کند و به کشت و زرع اراضی بپردازد و در موقع برداشت یک دهم محصول را به مالک زمین بدهد (عجمی، ۱۳۴۸: ۳۹). نظام تلمبه‌کاری برای نخستین بار در فاصله سال‌های ۲۰-۱۳۱۴ با کاربرد موتور پمپ برای استفاده در رودخانه کارون مورد، توجه واقع شد. (سوداگر، ۱۳۶۹: ۳۱۲) در این شیوه، آب، زمین تأسیسات، چاه بذر و سایر عوامل تولید متعلق به تلمبه‌کار بود و نیروی انسانی موردنیاز سازمان تولیدی از دو طریق تأمین می‌شد. یکی استفاده از نیروی کار خانواده و دیگر استفاده از کارگران کشاورز یا به صورت پرداخت دستمزد و یا دادن سهمی از محصول که طبق قراردادهای عادی بین کارگران کشاورز و تلمبه‌کاران صورت می‌گرفت (اشرف، ۱۳۵۸: ۳۹).

این شیوه بهره‌برداری بعد از اصلاحات ارضی توسعه یافت. دلایل توسعه این نظام بعد از اصلاحات به این شرح می‌باشد: یکی از دلایل پیدایش تلمبه‌کاری بعد از اصلاحات ارضی همانا ارائه آب زراعی بود. تلمبه‌کاران زمین‌های غیر آبی را اجاره می‌کردند، بعداً به وسیله سرمایه‌گذاری و حفر چاه‌های عمیق آب از چاه می‌کشیدند. این عمل معمولاً در زمین‌های جانبی روستا انجام می‌شد. دلیل دیگر پیدایش این دسته از کشتگران، کافی نبودن زمین، دهقانان فقیر و دسترسی نداشتن به وام‌های زراعی جهت کشت بود. بنابراین دهقانان فقیر ترجیح می‌دادند که زمین‌های خود را به تلمبه‌کاران اجاره دهند و به دنبال شغل در سایر زمین‌ها یا شهرها باشند. متوسط درآمد خالص خانوارهای تلمبه‌کار از محل زراعت و دامداری در سال زراعی ۴۶-۱۳۴۵ بالغ بر صد و سی و دو هزار و پانصد و سی و دو ریال بود که با توجه به مصرف خوراک خانوارهای این طبقه که چهل و چهار درصد درآمد خالص آنها را تشکیل می‌داد، درآمد بالایی بود و مبلغ قابل ملاحظه‌ای نیز برای صرف هزینه‌های جاری کشاورزی و سرمایه‌گذاری جدید برای خانوار باقی می‌ماند. (عجمی، ۱۳۴۸: ۲۲-۲۱)

نتیجه‌گیری

اصلاحات ارضی در ایران، که به‌ویژه در دهه ۴۰ شمسی تحت تأثیر برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی شاهان پهلوی اجرا شد، تحولی بنیادین در ساختار جامعه روستایی ایجاد کرد. این اصلاحات با هدف تغییر نظام زراعی و اجتماعی و کاهش قدرت زمین‌داران و اربابان بزرگ صورت گرفت و اثرات عمیقی در زمینه‌های فرهنگی، سیاسی و حتی ساختار قدرت در روستاها به دنبال داشت. تغییرات عمده‌ای که اصلاحات ارضی بر ساختار اجتماعی و اقتصادی جوامع روستایی ایجاد کرد، نه تنها باعث دگرگونی در روابط میان اقشار مختلف روستاییان شد، بلکه موجب بهبود وضعیت معیشتی و درآمدی بسیاری از کشاورزان و دهقانان نیز گردید. این اصلاحات با حذف نظام ارباب-رعیتی و واگذاری زمین به رعایای صاحب نسق، باعث شد که بسیاری از کشاورزان از وابستگی به اربابان و کدخدایان رهایی یابند و در نتیجه استقلال و آزادی بیشتری در امور کشاورزی خود پیدا کنند. قبل از اصلاحات ارضی، جوامع روستایی به‌طور عمده از سه قشر تلمبه‌کار، رعیت و خوش‌نشین تشکیل می‌شدند. تلمبه‌کاران یا همان خرده‌مالکان کشاورز، که به‌واسطه مالکیت کوچک خود بر زمین‌ها از نظر اجتماعی و اقتصادی در جایگاه بالاتری قرار داشتند، در رأس هرم اجتماعی روستا قرار داشتند. در مقابل، رعیت‌ها که ارتباط نزدیکی با اربابان داشتند، از برخی حمایت‌ها برخوردار بودند، اما به دلیل وابستگی شدید به زمین‌های اربابی، وضعیت اقتصادی و اجتماعی‌شان شکننده بود. کارگران کشاورز که نه از مالکیت زمین برخوردار بودند و نه روابط حقوقی مشخص با آن داشتند، وضعیت معیشتی دشواری داشتند و زندگی آنها دائماً در معرض تغییرات و نوسانات اقتصادی قرار داشت. پس از اجرای اصلاحات ارضی، کشاورزان زمین‌های خود را دریافت کردند و بدین‌وسیله در مسیر استقلال اقتصادی گام برداشتند. این امر هم باعث افزایش درآمد خانوارهای دهقان شد و هم شرایط معیشتی آنان را به‌طور قابل توجهی بهبود بخشید.

با این حال، این تغییرات مثبت در همه مناطق به یکسان مشاهده نشد. در برخی از مناطق، کشاورزان با مشکلاتی چون کمبود آب، نداشتن ابزار و فناوری‌های پیشرفته کشاورزی و نبود زیرساخت‌های مناسب برای بهره‌برداری بهینه از زمین‌ها مواجه شدند. این مسائل باعث شد که برخی از کشاورزان نتوانند از زمین‌های واگذار شده، بهره‌برداری کاملی داشته باشند و در نتیجه، نتایج مثبت اصلاحات در کوتاه‌مدت کاهش یابد. همچنین، با اینکه اصلاحات ارضی به‌طور رسمی روابط حقوقی و اقتصادی ناشی از رژیم ارباب-رعیتی را منسوخ کرد، در برخی مناطق و در موارد خاص، زمین‌های واگذار شده همچنان تحت کنترل نهادهای دولتی و برخی افراد خاص باقی ماند. این امر باعث شد که نابرابری‌های طبقاتی در برخی روستاها همچنان پابرجا بماند. اصلاحات ارضی همچنین اثرات اجتماعی و فرهنگی گسترده‌ای در جامعه روستایی به‌جا گذاشت؛ تا پیش از اصلاحات، اربابان و کدخدایان نقش اصلی را در مدیریت و حکمرانی روستاها ایفا می‌کردند و بسیاری از تصمیمات اجتماعی و اقتصادی روستاها تحت نظر آنان بود. اصلاحات ارضی با حذف این ساختار سنتی دولت تلاش کرد تا جایگزین‌هایی نظیر تشکیل شرکت‌های تعاونی روستا و خانه‌های انصاف را برای مدیریت بهتر روستاها ایجاد کند. این اقدامات منجر به تقویت وابستگی روستاییان به نهادهای دولتی شد و در بسیاری از موارد، رابطه میان روستاییان و نهادهای دولتی مستحکم‌تر شد.

در سطح سیاسی نیز اصلاحات ارضی تأثیرات فراوانی به‌جا گذاشت. حذف اربابان و کدخدایان به معنای از دست دادن قدرت محلی برای بسیاری از گروه‌ها و تغییر در توزیع قدرت بود. این اصلاحات که از سوی دولت مرکزی اجرا شد، با تغییر در ساختار قدرت محلی، در برخی موارد، دولت توانست جایگاه خود را در روستاها تقویت کند. این تغییرات به‌ویژه در مناطقی که اصلاحات به‌طور کامل اجرا نشد، با مقاومت‌هایی روبه‌رو شد که نشان می‌دهد اصلاحات ارضی تنها در صورت اجرای گسترده و هماهنگ می‌توانست به‌طور کامل ساختارهای قدرت را دگرگون کند. در نهایت، اصلاحات ارضی به‌طور کلی موجب دگرگونی‌های عمیق در

ساختار اجتماعی و اقتصادی جوامع روستایی ایران شد. با واگذاری زمین‌ها به دهقانان، وابستگی آنان به نظام ارباب-رعیتی کاهش یافت و شرایط اقتصادی و معیشتی بسیاری از آنان بهبود یافت. اما این تغییرات در برخی موارد نتوانست به طور کامل موجب تحقق اهداف اولیه اصلاحات گردد و وابستگی‌های جدیدی به نهادهای دولتی ایجاد کرد. همچنین، اصلاحات ارضی نتوانست به طور کامل نابرابری‌های اجتماعی و طبقاتی را از میان بردارد و در برخی موارد به ظهور ساختارهای جدید قدرت انجامید. پیامدهای طبقاتی اصلاحات ارضی بر بافت روستا، نشان می‌دهد که اصلاحات ارضی، یک پدیده یکسان با پیامدهای واحد برای تمامی طبقات روستایی نبود، بلکه موجب بازآرایی ساختار اجتماعی و تشدید تضادهای درونی جدید در بافت روستا شد. تحلیل وضعیت خوش‌نشینان در مقایسه با سایر طبقات، به طور منسجم، تضاد منافع و گسست اجتماعی جدید را در پی داشت و باعث تضعیف نابرابری سنتی مالک در برابر رعیت شد. افزون بر این، نابرابری جدیدی بین دهقانان زمین‌دار شده و خوش‌نشینان بی‌زمین (کارگران کشاورزی) نیز شکل گرفت. این تضاد منافع، منجر به انزوای اجتماعی شدید خوش‌نشینان و ایجاد نوعی عداوت نهانی در ساختار اجتماعی روستا شد. در نتیجه، هرچند اصلاحات ارضی در کاهش قدرت اربابان و بهبود شرایط اقتصادی برخی از کشاورزان موفق بود، در سطح کلان نتایج آن در تغییرات اجتماعی و ساختار قدرت به طور کامل نهایی نشد.

منابع

- ازکیا، مصطفی (۱۳۶۵)، جامعه‌شناسی توسعه و توسعه‌نیافتگی روستایی ایران. تهران: مؤسسه اطلاعات.
- ازکیا، مصطفی (۱۳۷۴)، مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی توسعه روستائی. تهران: مؤسسه اطلاعات.
- اشرف، احمد (۱۳۵۱)، دهقانان، زمین و انقلاب در کتاب مسایل ارضی و دهقانی. تهران: آگاه
- اشرف، احمد (۱۳۵۸)، کتاب آگاه (مجموعه مقالات درباره ایران و خاورمیانه). تهران: انتشارات آگاه.
- بررسی واحدهای کشت و صنعت اداره بررسی‌های اقتصادی. (بی‌تا). تهران: بانک مرکزی ایران.
- حجتی کیا، محمد جواد (۱۳۸۱)، کشاورزی، فقر و اصلاحات ارضی در ایران. تهران: نی.
- حسینی کازرونی، محمدرضا (۱۳۶۰)، تصویری از مسأله ارضی ایران. تهران: مرکز تحقیقات روستایی.
- خسروی، خسرو (۱۳۵۷الف)، جامعه دهقانی در ایران. تهران: انتشارات پیام.
- خسروی، خسرو (۱۳۵۸ب)، جامعه‌شناسی روستایی ایران. تهران: انتشارات پیام.
- خسروی، خسرو (۱۳۵۸ج)، دهقانان خرده‌پا. تهران: نشر قطره.
- خسروی، خسرو (۱۳۵۸د)، مسأله دهقانی و مسأله ارضی. تهران: انتشارات پیوند.
- خسروی، خسرو (۱۳۶۱هـ)، دهقانان توانگر. تهران: نشر میترا.
- خسروی، خسرو (۱۳۶۷و)، بررسی آماری وضعیت ارضی ایران در شش استان. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- خسروی، خسرو (۱۳۶۷ز)، مسأله ارضی و دهقانان تهیدست در ایران. تهران: نشر بیداری.
- خسروی‌ار، علی (۱۳۸۱)، اصلاحات ارضی پهلوی دوم. (پایان نامه کارشناسی ارشد)، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- دیگار ژان، پیر؛ هوردکارد، برنارد و ریشار، یان (۱۳۷۷)، ایران در قرن بیستم. ترجمه عبدالرضا هوشنگ مهدوی، تهران: نشر البرز.
- رزاقی، ابراهیم (۱۳۶۷)، اقتصاد ایران، تهران: نشر نی.
- ساوولی، یدالله (۱۳۶۸)، سیر تحولات در نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایرا. ن تهران: معاونت امور مناطق و دفتر برنامه ریزی منطقه ای.

- سوداگر، محمد (۱۳۵۸)، بررسی اصلاحات ارضی. تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی.
- سوداگر، محمد (۲۵۳۷)، نظام ارباب رعیتی در ایران. تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی و اجتماعی پازند.
- سوداگر، محمدرضا (۱۳۶۹)، رشد روابط سرمایه داری در ایران (مرحله گسترش ۱۳۵۷-۱۳۴۲). تهران: نشر شعله اندیشه.
- سیمای مالکیت اراضی مزروعی در ایران (۱۳۸۱)، تهران: صندوق مطالعاتی نظام‌های بهره‌برداری کشاورزی در ایران.
- صفی نژاد، جواد (۱۳۵۴)، بنه. تهران: انتشارات توس.
- طرح قانونی تشکیل شرکت‌های سهامی زراعی (۱۳۴۶)، ایران: ریاست جمهوری.
- عجمی، اسماعیل (۱۳۴۸)، شش دانگی. شیراز: انتشارات دانشگاه پهلوی.
- عجمی، اسماعیل (۱۳۶۱)، سه مقاله در زمینه شناخت جامعه روستایی ایران. شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
- فرهنگ، منوچهر (۱۳۵۵)، زندگی اقتصادی ایران. تهران: انتشارات ابوریحان.
- فوران، جان (۱۳۷۸)، مقاومت شکننده: تاریخ تحولات اجتماعی ایران. ترجمه احمد تدین، تهران: رسا.
- لمبتون، آن (۱۳۶۲)، مالک و زارع در ایران. ترجمه منوچهر امیری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لهسایی زاده، عبدالعلی (۱۳۸۲)، تحولات اجتماعی در روستاهای ایران. شیراز: انتشارات نوید.
- ملکانیان، حسین (۱۳۶۵)، پژوهشی در نظام زمینداری مالکیت‌ها. تهران: معاونت طرح و برنامه.
- مومنی، باقر (۱۳۵۹)، مسأله ارضی و جنگ طبقاتی در ایران. تهران: انتشارات پیوند.
- نیک خلق، علی اکبر (۱۳۷۹)، جامعه شناسی روستایی. تهران: نشر کلمه.
- هالیدی، فرد (۱۳۵۸)، دیکتاتوری و توسعه سرمایه داری در ایران. ترجمه فضل الله نیک آئین، تهران: نشر امیر کبیر.
- هوگلاند، اریک (ج ۱۳۸۱). زمین و انقلاب در ایران (۱۳۶۰-۱۳۴۰)، ترجمه فیروزه مهاجر، تهران: شیرازه.
- وثوقی، منصور. (۱۳۶۸). جامعه شناسی روستایی. تهران: انتشارات کیهان.
- Abrahamian, E. (2008). *History of Modern Iran*. Cambridge University Press.
- Bernstein, H. (1977). "Notes on Capital and Peasantry." *Review of African Political Economy*, 10, 60–73.
- Frank, A. G. (1967). *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. Monthly Review Press.
- Scott, J. C. (1976). *The Moral Economy of the Peasant*. Yale University Press.
- Hojati, A. (2020). *Revisiting the White Revolution: Land Reform and Rural Change in Iran, 1960–1980*. Palgrave Macmillan.
- Amin, S. (1976). *Unequal Development*. Monthly Review Press.

Studying the structure and function of the endowments of the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardebili

Masumeh Dorsar¹

Abstract

The tomb of Sheikh Safi al-Din Ardebili, as one of the most important religious and cultural centers of Iran, has numerous endowments that have played a key role in its economic, social, and cultural sustainability. The importance and sanctity of this tomb has led to various gifts and offerings being collected in this complex over the years. After the Safavid dynasty came to power, the value and importance of this monument increased, but with the fall of the Safavid dynasty, the attention and care of the Iranian kings to this monument decreased. This article aims to examine the structure and function of these endowments, examines the types of endowments, the role of the leaders and trustees in the administration and exploitation of the endowments, and also the effects of these endowments on society. This research was conducted using a descriptive-analytical method and based on library data. The findings show that the endowments of Sheikh Safi's tomb were not only effective in terms of economy and financial resources, but also in terms of social and cultural aspects, and the proper management of the endowments by the leaders and trustees has led to the continuation of the tomb's activities and the preservation of its position in society.

Keywords: Endowments, Sheikh Safi's tomb, Ardabil, mentors, trustees

1- PhD Graduate, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: masumehdorsar@iau.ac.ir
Date received: 02.11.2025, Date of accepted: 06.12.2025

Introduction

Sheikh Safi al-Din Ardabili (735-650 AH) was a prominent mystic and founder of the Safavid order, whose monastery in Ardabil became one of the main centers for training disciples and promoting mystical teachings in the 8th to 10th centuries AH. After the establishment of the Safavid state by his descendants, the tomb became known as the center of religious and spiritual legitimacy of the state, and with the support of the Safavid kings, a series of extensive endowments were formed for it. These endowments have been one of the main pillars of the stability and development of this center. Endowments, as an economic and social institution, have played a key role in providing financial resources for the shrine and supporting cultural, religious, and charitable activities.

The study of endowments and their role in the cultural and social life of Islamic Iran has a long history in historical, social, and architectural research. However, most of these studies have examined the endowment system in Iran in general, and few studies have specifically addressed the structure and function of endowments in a specific religious institution such as the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardebili. It is not possible to study the endowments of Sheikh Safi's tomb and its spiritual and administrative organization without considering the historical, political, and cultural context of the Safavid era. To better understand this complex system, it is necessary to refer to numerous historical studies and sources that have examined the social, judicial, and architectural dimensions of the Safavid era. Referring to these sources shows that although each of these works has shed light on a part of the historical reality, no comprehensive research has been conducted to date that simultaneously examines the structure, role, and function of the endowments of Sheikh Safi's tomb in its historical and organizational context. Therefore, the present study, using previous studies, research sources, and travelogues, attempts to present a coherent picture of how the endowments of this monument were formed, organized, and functioned, and to represent the link between the leaders, trustees, and the endowment structure in an analytical framework. Accordingly, the main research questions are: How was the organizational and legal structure of the endowments of Sheikh Safi's tomb formed? What was the role of the leaders and trustees in the continuity and functioning of these endowments? What impact have the tomb's endowments had on cultural, economic, and social sustainability? The research hypothesis is that the endowments of Sheikh Safi's tomb, beyond its economic function, have a social and cultural role, and its organizational system is based on the interaction between religious authority and executive efficiency. The aim of the research is to extract the relationships between the structure of endowments, their function, and the role of trustees and mentors. In summary, the study of the endowments of Sheikh Safi's tomb, beyond a historical study, is a reflection of the connection between religion, society, and economy in Iranian history. The institution of endowment in this complex has served as a foundation for cultural, social, and economic sustainability and is an example of the indigenous mechanism of managing religious resources in Iranian-Islamic civilization.

Method

In terms of methodology, this research is of a qualitative, historical-analytical type. The data were collected and analyzed through the examination of multiple sources.

Findings

The mentors and their role in the developments of Sheikh Safi's tomb: In summary, it can be said that the mentors, as spiritual and religious leaders in the Sheikh Safi monastery, were responsible for the religious, moral, and social guidance of the followers. Their role in the Sheikh Safi shrine went beyond spiritual guidance and included overseeing endowments and utilizing resources. They ensured that the income from endowments was spent for religious and social purposes by overseeing the proper implementation of endowments. The elders also played the role of educational and cultural advisors and supervisors. This means that a portion of the endowment resources were allocated for education, the establishment of libraries, and the support of cultural activities. Hence, these combined roles of the leaders strengthened the shrine both financially and in terms of maintaining its social legitimacy and prestige.

Types of endowments of Sheikh Safi's tomb and their use: The endowments of Sheikh Safi's tomb can be divided into two categories: movable and immovable endowments. Since this tomb belonged to the ancestors of the Safavid dynasty, the kings of this dynasty paid special attention to expanding and making it more luxurious. Therefore, many exquisite works were donated to the tomb of Sheikh Safi. The largest and most valuable movable wealth of Sheikh Safi's tomb was gold and silver that Shah Abbas I had donated to the tomb out of love and devotion to his great ancestor Sheikh Safi (Khamushi, 2009: 74-75). Royal and popular endowments, along with various kinds of vows and alms, and financial contributions from disciples and their countless endowments to Sheikh Safi's monastery, always provided the financial strength of the monastery, so that the monastery was always striving to support the vast mass of poor people (Jafarian, 2008: 72).

Trustees of endowments and their functions: During the Safavid period, the administration of endowment affairs was entrusted to one of the elders who had both a spiritual and a civil and administrative aspect. The administrators of the endowments were called Sadr, Minister of Endowments, and Mustofi of Endowments (Shahabi, 1964: 10). The Safavid kings themselves were at the head of the administration of the endowments of the Sheikh Safi tomb, so that the king's representative, as the trustee, performed the duties of managing the affairs of the tomb and its endowments. Among the most important trustees in Ardabil, we can mention Sheikh Abdal Zahedi, his brother Sheikh Sharif Bek, and Morteza Qoli Khan Qorchi Bashi (according to Azin, 2004: 80). In general, it can be said that the trustees, as the executive agents of the endowments, were responsible for supervising the proper utilization of the endowment resources. They have played an important role in preserving and developing endowments by efficiently managing the endowment's financial and property resources, monitoring service performance, and providing regular reports to the leaders and the community.

Conclusion

An examination of the structure and function of the endowments of Sheikh Safi's tomb shows that this religious and cultural center was one of the most active historical institutions in Iran, not only from an economic perspective, but also from a social and organizational perspective. Historical analysis shows that the endowments of this tomb were not merely a financial tool for maintaining a religious complex, but rather a platform for the continuation of the cultural, educational, and social life of Ardabil. The structure of the tomb's endowments was a combination of financial, property, and service resources,

each of which played a specific role in the dynamics of this system. Financial endowments were dedicated to covering daily expenses and holding religious ceremonies. Real endowments, such as land and agricultural properties, were considered a source of stable income. Service endowments were also dedicated to ensuring public welfare, cultural development, and supporting vulnerable segments of society. This structure allowed the shrine to remain not only financially independent, but also to withstand economic and political crises. In addition to this material structure, the human factor also played a decisive role. The elders, as spiritual and intellectual leaders, were the link between the endowments and the spiritual goals of the shrine. Relying on their religious status, they supervised how resources were used. The religious leaders, in fact, elevated the institution of endowment from a purely economic system to a moral and social system in which spirituality and organizational planning were present at the same time. On the other hand, there were the trustees of the endowments, who were responsible for the executive and administrative role of the endowments. They were responsible for maintaining documents, handling the properties, supervising the economic performance, and covering the expenses of the shrine. In fact, the leaders were responsible for the supervisory and religious aspects, and the trustees for the executive and financial duties. From a historical perspective, the endowments of the Sheikh Safi tomb played an important role in establishing the power and legitimacy of the Safavids. Because through this tomb, the Safavids were able to create a kind of link between religious legitimacy and political authority. The endowments allowed the mausoleum to have economic independence without the need for court or government resources, and this independence paved the way for the continuation of the Safavid dynasty's social and religious influence even after their political decline. The endowment institution in this tomb established a kind of balance between religion, economy, and society, and for this reason was able to maintain its position over the centuries. This research shows that the endowments of Sheikh Safi's tomb have the potential to provide efficient models for the management of endowments and cultural centers in Iran in the future.

Bibliography

- Elvarios, Adam, (1984), *Travelogue*, translated by Hossein Kord Bacha, Tehran, Book Publishing House for Everyone.
- Anvar, Abdullah, (1993), *List of Manuscripts*, No. 2734/F, Tehran, National Library.
- Be Azin, Dariush, (2004), article on the endowments of Sheikh Safi's tomb, collection of articles of the Safavid conference in the history of Iran, edited by Maqsood Ali Sadeghi, Tabriz, Sotoudeh.
- Cambridge History of Iran; Safavid Period, (2011), translated by Timur Ghaderi, Tehran, Mahtab.
- Jamei, Buyuk, (1995), *A look at the historical buildings of Ardabil*, Tehran, scientific and cultural.
- Jafarian, Rasoul, (2008), *The Role of the Karaki Family in the Establishment and Continuation of the Safavid State*, Tehran, Alam.
- Jawaher al-Kalam, Abdul Aziz, (1932), *Iranian Libraries*, Bija, Ferdowsi Printing House.
- Jahangoshay Khaqan, (1985), by Allah Datta Motzar, Islamabad, Persian Research Center of Iran and Pakistan.
- Jahangir Mirza, (2005), *Modern History*, edited by Abbas Eqbal Ashtiani, Tehran, Alam.
- Hosseini Astarabadi, Seyyed Hossein bin Morteza, (1987), *History of the Sultanate from Sheikh Safi to Shah Safi*, with the help of Ehsan Ishraqi, Bi-jat, scientific.

- Hosseini Qomi, Mirza Ahmad bin Sharaf al-Din, (1970), Summary of the Chronicles, edited by Ehsan Eshraqi, Tehran, University of Tehran.
- Hakim, Mohammad Taqi Khan, (1987), Treasure of Knowledge: Historical Geography of Iranian Cities, edited by Mohammad Ali Saati and Jamshid Kianfar, Tehran, Zarrin.
- Khamushi, Leila, (2009), How objects were dedicated to the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardebili and their entry into the National Museum of Iran, Endowment of Immortal Heritage, Year 17, No. 66.
- Rumloo, Hassan Bek, (1978), Ahsan al-Tawarikh, edited by Abdolhossein Navai, Tehran, Babak.
- Pirzadeh Abdal Zahedi, Hossein, (1972), Safavid Lineage, Tehran, Javad Iqbal Publishing.
- Samia, Mirza, (1989), Tazkirah al-Muluk, with Minorusky's comments, edited by Masoud Rajab-Niya, edited by Mohammad Dabir Siyaghi, Tehran.
- Seyyed Bankadar, Seyyed Masoud and Vahid Emami Juma, (2019), The status of objects and works belonging to the tomb of Sheikh Safi al-Din Ardabili from the Safavid period to the first Pahlavi period based on documents, Cultural History Studies; Research Journal of the Iranian History Association, Year 11, No. 44.
- Sivari, Roger, (2014), Iran in the Safavid Era, translated by Kambiz Azizi, Tehran, Markaz Publishing House.
- Shamloo, Wali Qoli bin Dawood Qoli, (1374), Al-Khaqani Stories, Tehran, Ministry of Culture and Islamic Guidance.
- Shahabi, Ali Akbar, (1964), History of Endowment in Islam, Tehran, Ministry of Culture.
- Shirvani, Zain al-Abidin ibn Iskander, (Bita), Bostan al-Siyaha, Tehran, Sana'i.
- Safavid Scholars, (1984), edited by Yadollah Shokri, Tehran, Etelaat Publications.
- Flor, Willem, (2011), Judicial System of the Safavid Era, translated by Hassan Zandiyeh, Qom, Hawza and University Research Center.
- Mostofi, Hamdollah, (1983), Selected History, edited by Abdolhossein Navai, Tehran, Amirkabir.
- Mostofi, Mohammad Hossein, (1375), Zabdeh at-Tawarikh, edited by Behrouz Goodarzi, Tehran, Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
- Yazdi Astrologer, Mulla Jalal al-Din Muhammad, (1987), Abbasid History or Mulla Jalal's Newspaper, with the help of Seifullah Vahidnia, Bija, Vahid.
- Mirkhwand, Amir Mahmoud, (1993), Iran in the time of Shah Ismail and Shah Tahmasp Safavi, Tehran, Afshar Endowment Foundation.
- Nakhjavani, Hossein, (1953), A decree from the Mongol period, Faculty of Literature, University of Tabriz, Fifth Volume, No. 27.
- Hamedani, Rashid al-Din Fadlallah, (1979), Biography of Rashidi's Thoughts, edited by Mohammad Taghi, Tehran, Tehran University Central Library Publications.

بررسی ساختار و کارکرد موقوفات بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی^۱

معصومه درسار^۲

چکیده

بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، به عنوان یکی از مهمترین مراکز مذهبی و فرهنگی ایران، دارای موقوفات متعددی است که نقش کلیدی در پایداری اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی آن ایفا کرده‌اند. اهمیت و قداست این بقعه، موجب شد هدایا و نذورات مختلفی در طی سال‌ها در این مجموعه جمع‌آوری شود. پس از به قدرت رسیدن سلسله صفویه، ارزش و اهمیت این بقعه افزون‌تر شد، اما با سقوط صفویه از توجه و رسیدگی پادشاهان ایران به این بقعه کاسته شد. این مقاله با هدف تحلیل ساختار و کارکرد این موقوفات، به بررسی انواع موقوفات، نقش مرشدان و متولیان در اداره و بهره‌برداری از موقوفات و همچنین تأثیرات این موقوفات بر جامعه می‌پردازد. این پژوهش با روش تاریخی با رویکرد توصیفی - تحلیلی و بر پایه داده‌های کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که موقوفات بقعه شیخ صفی، نه تنها از جنبه اقتصادی و تأمین منابع مالی تأثیرگذار بوده‌اند، بلکه از جنبه اجتماعی و فرهنگی نیز مؤثر بوده‌اند و اداره صحیح موقوفات توسط مرشدان و متولیان، باعث تداوم فعالیت‌های بقعه و حفظ جایگاه آن در جامعه شده است.

واژه‌های کلیدی: موقوفات، بقعه شیخ صفی، اردبیل، مرشدان، متولیان

۱- درسار، معصومه (۱۴۰۴)، بررسی ساختار و کارکرد موقوفات بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، تهران: ص ۷۷-۹۲.

۲- دانش‌آموخته گروه تاریخ، واحد خوی، دانشگاه آزاد اسلامی، خوی، ایران. پست الکترونیک: masumehdorsar@iau.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۹

مقدمه

شیخ صفی الدین اردبیلی (۷۳۵-۶۵۰ ق.)، از عارفان برجسته و مؤسس طریقت صفویه بود که خانقاه او در اردبیل، در قرون هشتم تا دهم هجری، به یکی از مراکز اصلی تربیت مریدان و ترویج تعالیم عرفانی بدل شد. پس از تأسیس دولت صفوی توسط نوادگان او، این بقعه به عنوان مرکز مشروعیت دینی و معنوی دولت شناخته شد و با حمایت پادشاهان صفوی، مجموعه ای از موقوفات گسترده برای آن شکل گرفت. این موقوفات، یکی از ارکان اصلی پایداری و توسعه این مرکز بوده است. موقوفات، به عنوان یک نهاد اقتصادی و اجتماعی، نقش کلیدی در تأمین منابع مالی بقعه و حمایت از فعالیت‌های فرهنگی، مذهبی و خیریه داشته‌اند. شیخ صفی مریدان و پیروان بسیاری داشت که آنان در خانقاه گرد هم می‌آمدند و از دانش و فضایل شیخ صفی بهره‌مند می‌شدند. هم‌اکنون آن مکان به بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی معروف است و آرامگاه شیخ صفی و تعدادی از اهل خاندان وی می‌باشد. بخش اصلی بنا توسط جانشین و فرزند شیخ صفی، شیخ صدرالدین موسی احداث شد که شامل قسمت‌های مختلف می‌باشد. در زمان دیگر شاهان صفوی نیز، الحاقاتی به این بنا افزوده شد (حکیم، ۱۳۶۶: ۵۰). وی حامی فقرا و ضعفا بود و خانقاهش پناهگاه و مأمن مظلومان و محرومان بود. وی محبوبیت خود را نه تنها به آوازه‌اش در پرهیزگاری، معجزه‌گری و پیشگویی‌هایش، بلکه از اقتدار سیاسی و ثروتی که از راه موقوفات و هدایای فراوان حامیان و مشوقانش به دست می‌آورد، کسب کرد (تاریخ ایران کمبریج، ۱۳۹۰: ۱۱/۶).

مطالعه موقوفات و نقش آن‌ها در حیات فرهنگی و اجتماعی ایران اسلامی، سابقه طولانی در پژوهش‌های تاریخی، اجتماعی و معماری دارد. با این حال، بخش عمده‌ای از این مطالعات به بررسی کلی نظام وقف در ایران پرداخته و کمتر پژوهشی به طور خاص، ساختار و کارکرد موقوفات در یک نهاد مذهبی خاص مانند بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی را مورد توجه قرار داده است. مطالعه موقوفات بقعه شیخ صفی و تشکیلات روحانی و اداری آن بدون توجه به زمینه تاریخی، سیاسی و فرهنگی دوران صفویه امکان‌پذیر نیست. برای درک بهتر این نظام پیچیده، لازم است به پژوهش‌ها و منابع تاریخی متعددی که به بررسی ابعاد اجتماعی، قضایی و معماری عصر صفوی پرداخته‌اند، رجوع شود. کتاب «نقش خاندان کرکی در تأسیس و تداوم دولت صفوی» اثر رسول جعفریان (۱۳۸۷)، به بررسی جایگاه علمای جبل عامل در شکل‌دهی نهادهای مذهبی صفویه می‌پردازد. جعفریان تأکید می‌کند که روحانیون لبنانی به ویژه خاندان کرکی، در تثبیت ایده دولت شیعی مبتنی بر مشروعیت دینی، نقش بنیادی داشتند. در این چارچوب، بقعه شیخ صفی به عنوان نماد مشروعیت دینی صفویان، از حمایت ویژه این خاندان برخوردار بود. حضور مرشدان و متولیان مرتبط با خاندان‌های دینی، ساختار موقوفات بقعه را به الگویی از تعامل میان عرفان صفوی و فقه شیعی تبدیل کرد. بنابراین، پژوهش جعفریان کمک می‌کند تا فهم عمیق‌تری از رابطه بین نهادهای دینی، سیاسی و اقتصادی در سازماندهی موقوفات این بقعه حاصل شود. کتاب «نگاهی به ابنیه تاریخی اردبیل» اثر بیوک جامعی (۱۳۷۴)، یکی از منابع مهم در شناخت کالبد و تاریخ ساختاری بقعه شیخ صفی است. جامعی در این اثر، ضمن بیان ویژگی‌های معماری بقعه، به ارتباط میان اجزای کالبدی مجموعه با عملکردهای مذهبی و موقوفاتی اشاره می‌کند. او معتقد است که طراحی فضایی بقعه بر مبنای مفهوم وقف و خدمت اجتماعی شکل گرفته است. کتاب «نظام قضایی عصر صفوی» نوشته ویلم فلور (۱۳۹۰)، یکی از منابع ارزشمند است که فلور در این اثر به تحلیل ساختارهای حقوقی و قضایی دولت صفوی، و نقش نهادهای دینی و روحانی در اداره امور عمومی اشاره می‌کند. او توضیح می‌دهد که نهاد وقف در این دوره، نه تنها کارکرد اقتصادی، بلکه کارکرد سیاسی و اجتماعی نیز داشت و ابزاری برای تحکیم پیوند میان مردم و دولت بود. ژان شاردن (۱۳۶۲) در «سفرنامه شاردن» به توصیف عینی و جزئی از اوضاع اجتماعی و فرهنگی شهرهای

ایران در دوره صفوی پرداخته است. وی ضمن بیان شکوه مذهبی اردبیل و بقعه شیخ صفی، از موقوفات گسترده این مجموعه یاد می‌کند و آن را مرکزی برای آموزش، پذیرایی از زائران و خدمات اجتماعی معرفی می‌کند. گزارش‌های شاردن به روشنی نشان می‌دهد که موقوفات بقعه نه تنها جنبه عبادی، بلکه کارکرد اجتماعی و اقتصادی مؤثری داشته‌اند. مقاله «وضعیت اشیاء و آثار متعلق به بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی از دوره صفویه تا پهلوی اول بر پایه اسناد» نوشته سید محمود سید بنکدار و وحید امامی جمعه (۱۳۹۹)، یکی از منابع ارزشمند درباره بررسی مجموعه اموال و نفایس ارزشمند بقعه شیخ صفی است و نشان می‌دهد که در دوره‌های مختلف تاریخی، بخشی از املاک و اشیای وقفی مصادره یا به نهادهای دولتی منتقل شد. این تحولات، کارکرد مذهبی و اجتماعی مجموعه را تضعیف کرد و آن را به بنایی صرفاً تاریخی تبدیل ساخت.

مرور منابع فوق نشان می‌دهد که اگرچه هر کدام از این آثار بخشی از واقعیت تاریخی را روشن کرده‌اند، اما تاکنون پژوهشی جامع که به طور هم‌زمان ساختار، نقش و کارکرد موقوفات بقعه شیخ صفی را در بستر تاریخی و تشکیلاتی آن بررسی کند، صورت نگرفته است. از این رو، تحقیق حاضر با بهره‌گیری از مطالعات پیشین، منابع پژوهشی و سفرنامه‌ها، می‌کوشد تا تصویری منسجم از چگونگی شکل‌گیری، سازماندهی و کارکرد موقوفات این بقعه را ارائه دهد و پیوند میان مرشدان، متولیان و ساختار وقف را در چارچوبی تحلیلی بازنمایی کند. بر این اساس، پرسش‌های اصلی پژوهش عبارتند از: ساختار سازمانی و حقوقی موقوفات بقعه شیخ صفی چگونه شکل گرفته‌اند؟ نقش مرشدان و متولیان در تداوم و کارکرد این موقوفات چه بوده است؟ موقوفات بقعه چه تأثیری بر پایداری فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی داشته‌اند؟ فرضیه تحقیق بر این است که موقوفات بقعه شیخ صفی، فراتر از کارکرد اقتصادی، دارای نقش اجتماعی و فرهنگی بوده و نظام تشکیلاتی آن بر پایه تعامل میان مرجعیت دینی و کارآمدی اجرایی شکل گرفته است. از لحاظ روش‌شناسی، این پژوهش از نوع کیفی، تاریخی-تحلیلی است. داده‌ها از طریق بررسی منابع متعدد، جمع‌آوری و تحلیل شده‌اند. هدف آن، استخراج روابط بین ساختار موقوفات، کارکرد آن‌ها و نقش متولیان و مرشدان است. در مجموع، بررسی موقوفات بقعه شیخ صفی، فراتر از مطالعه تاریخی، بازتابی از پیوند دین، جامعه و اقتصاد در تاریخ ایران است. نهاد وقف در این مجموعه، به عنوان بنیانی برای پایداری فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی عمل کرده و نمونه‌ای از سازوکار بومی اداره منابع دینی در تمدن ایرانی-اسلامی است.

۱. مرشدان و نقش آنان در تحولات بقعه شیخ صفی

شیخ صفی الدین اردبیلی (متوفی ۷۳۵ ق.) یکی از عرفا و مشایخ مشهور بود که در نیمه دهه سوم زندگی خویش، در جستجوی مرشدی می‌گشت تا او را ارشاد کند. وی در سال ۶۷۵ ق. مرشد و مقصود خود را در شیخ زاهد گیلانی یافت و بیست و پنج سال در خدمت وی به تعلیم و تذهیب پرداخت و پس از درگذشت او، بر مسند مرشدی نشست. شیخ صفی در دوران ریاست معنوی خود که دامنه نفوذش در مناطق مختلف توسعه پیدا کرده بود، مورد اعتنا و احترام شاهان و وزیران و امیران بود (جعفریان، ۱۳۸۷: ۷۲-۷۱؛ سیوری، ۱۳۹۳: ۶-۷). از آنجا که شیخ صفی جد صفویان، از بزرگ مردان زمان خود بود، به ویژه در نزد اهل تصوف، لذا اهل طریقت بر مزار او وقف بسیاری می‌نمودند (انوار، ۱۳۷۲: ۳۴۲/۶). مستوفی که در زمان حیات و ممات شیخ صفی به اردبیل مسافرت کرده، درباره شیخ صفی می‌نویسد: «شیخ صفی اردبیلی در حیات است و مردی صاحب وقت و قبول عظیم دارد و به برکت آنکه مغول را به او ارادتی تمام است بسیاری از آن قوم را از ایذاء بمردم رسانیدن باز دارد» (مستوفی، ۱۳۶۲: ۶۷۵). تجلیلی که دو وزیر مقتدر دولت ایلخانی، خواجه رشیدالدین فضل‌الله و خواجه غیاث‌الدین در حق شیخ صفی روا داشته‌اند حاکی از عظمت، حرمت و جنبه روحانی و معنوی شیخ صفوی است. بنا به خواست خواجه رشیدالدین فضل‌الله، ایلخانان مغول به شیخ

صفی و خانقاه او توجه خاصی داشتند و موقوفات بسیاری می‌دادند. شیخ فضل الله خود نیز هدایا و تحفه‌های فراوانی برای شیخ صفی می‌فرستاد (همدانی، ۱۳۵۸: ۲۴۴، ۲۸۰-۲۶۸). در واقع مسأله موقوفات نقش مهمی در نفوذ مذهبی، اجتماعی و سیاسی خانقاه شیخ صفی داشته است. حتی وجود برخی فرمان‌ها، از جمله فرمان سلطان ابوسعید بهادر خان (۷۳۶-۷۱۶ ق.)، نشان از توجه ویژه در آن دوره به خانقاه شیخ صفی بوده است. در این فرمان برای حفظ و حراست املاک موقوفه بقعه شیخ صفی حکم اکید صادر شده است که هیچ کس از جماعت مغولان و سلحشوران تاجیک حق مداخله و تجاوز به املاک موقوفه بقعه شیخ صفی را ندارند و حتی المقدور در حفظ و حراست آن املاک بکوشند. از مضمون آن فرمان، آشکار مشود که مالیات و بدهی دیوانی آن املاک نیز موقوف المطالبه بوده است (نخجوانی، ۱۳۳۲: ۴۱-۴۰).

اداره خانقاه شیخ صفی بعد از مرگ وی به فرزندش شیخ صدرالدین (متوفی ۷۹۴ ق.) رسید. بدین ترتیب، وی اداره نذورات، اموال و املاک خصوصی طریقت را بر عهده گرفت و مسئول ادامه اطعام فقرا در خانقاه شد. ظاهراً در سال‌های ۷۷۴-۷۷۳ ق. که، امیر جلایری، احمد بن اویس، اردبیل را به عنوان سیورغال از طرف پدرش در اختیار داشت، مشایخ صفوی تحت حمایت وی بوده اند. زیرا در فرمانی که به تاریخ ۷۷۳ ق. به حکام و دیگر مقامات رسمی که در حوزه قانونی وی قرار دارند، گفته شده است که از مواضعی که در دست مریدان شیخ صدرالدین است، مطالبتی نکنند و بر آنجا برات ننویسند. بدین ترتیب اموال طریقت صفوی مدت‌ها از معافیت مالیاتی برخوردار بوده است. زیرا فرمان اشاره دارد که مالیات املاک و اوقاف خانقاه شیخ صفی به موجب مقررنامه دیوانی بمسلمی قدیم مقرر است. دوران طولانی ریاست شیخ صدرالدین (۷۹۳-۷۳۵ ق.) شاهد یک واقعه مهم بود و آن بنای خانقاه خاندان صفوی در اردبیل بود. مرشد بعدی خانقاه اردبیل، خواجه علی سیاهپوش (متوفی ۸۳۲ ق.) فرزند صدرالدین بود که پس از مرگ پدر ریاست خانقاه را عهده دار شد. نوشته‌اند که کرانات خواجه علی تأثیری شگرف بر تیمور گذاشت و به موجب آن، تیمور در سال ۸۱۴ ق. به دیدار خانقاه آمد و با خواجه علی دیدار کرد و زمین‌هایی نیز برای خانقاه اردبیل وقف کرد. تیمور یا از روی اعتقاد یا سیاست درباره مشایخ صوفیه و خانقاه‌ها چنین برخوردهایی داشت. شاهرخ پسر تیمور نیز احترام خواجه علی را مرعی می‌داشت. وی حتی در سال ۸۲۳ ق. مزار شیخ صفی را زیارت کرد و از خواجه علی تقاضای تبرک کرد. جانشین خواجه علی، فرزندش شیخ ابراهیم (متوفی ۸۵۱ ق.) بود که بعد از پدر ریاست معنوی مریدان این خانقاه را بر عهده داشت (جعفریان، ۱۳۸۷: ۷۳-۷۲؛ سیوری، ۱۳۹۳: ۹، ۱۴-۱۲). عثمانی‌ها همان‌طور که به بسیاری از طریقت‌ها کمک می‌کردند، هر ساله به خانقاه اردبیل نیز پول چراغ می‌فرستادند و به خانقاه اردبیل کمک می‌کردند. از جمله بایزید عثمانی که هر ساله شش هفت هزار آقچه برای خانقاه اردبیل می‌فرستاد^۱ (جعفریان، ۱۳۸۷: ۱۰۳) تا این زمان، خاندان شیخ صفی تنها به وظیفه معنوی خویش عمل می‌کردند و از دخالت در سیاست پرهیز می‌کردند. این حرکت، نفوذی گسترده برای خانقاه اردبیل در سراسر آذربایجان و گیلان و در نقاط غربی تر، در آناتولی، به وجود آورده بود. در زمان شیخ ابراهیم ازدحام مریدان برای زیارت مقبره شیخ صفی شدت گرفته بود. وی در رسیدگی به حال فقرا و نیازمندان از اجدادش نیز پیشی گرفت. در زمان وی مقبره به قدری غنی شده بود که در مطبخ‌های آن دیگ‌ها و آلات خوان طلا و نقره وجود داشت (سیوری ۱۳۹۳: ۱۵؛ جعفریان، ۱۳۸۷: ۷۳).

با روی کار آمدن شیخ جنید (متوفی ۸۶۴ ق.)، فرزند شیخ ابراهیم، وی اندک اندک برای دستیابی به قدرت دنیوی کوشید و به سیاست و نظامی‌گری روی آورد و سیرت اجداد خود را تغییر داد و چون شیخ جنید دیگر به قدرت معنوی راضی نبود، با تحریک مریدانش به جهاد علیه کفار، روحیه جنگجویی را در طریقت وارد ساخت. این فعالیت‌ها باعث سوءظن و تشویش جهان‌شاه

۱- عثمانی‌ها تا قبل از تشکیل دولت صفویه، همواره به خانقاه اردبیل کمک‌های بسیاری می‌کردند و بعد از آن نیز کمک‌ها تا زمان شورش شاهقلی ادامه داشت. اما بعد از این شورش نگاه عثمانی‌ها به طریقت صفویه تغییر یافت و صوفیان تابع خانقاه اردبیل تحت تعقیب قرار گرفتند (جعفریان، ۱۳۸۷: ۱۰۳).

قراقویونلو شد و چون جهان‌شاه خطر شورش و حرکت نظامی را حس نمود، شیخ جنید را از اردبیل دور کرده و شیخ جنید به سمت آناتولی رفت (تاریخ ایران کمبریج، ۱۳۹۰: ۲۴/۶-۲۳). این حرکت آغاز سیاسی شدن اردبیل بود. وی سپس به منطقه قرامان رفت که در آنجا شیعیان علوی نفوذ بسیاری داشتند و از همین جا بود که طریقت صفوی با تشیع پیوند برقرار کرد. جانشین شیخ جنید، فرزندش حیدر (متوفی ۸۹۳ ق.) بود که وی به اردبیل رفت و ریاست خانقاه را عهده‌دار شد. زمان او خانقاه، ساختاری استوار داشته و رهبران طوایف علاقه‌مند به خانقاه شیخ صفی و همچنین اوزون حسن، از این تشکیلات حفاظت و حمایت مادی و معنوی می‌کردند. اما وی نیز به عملیات نظامی روی آورد و در نهایت به قتل رسید. نتیجه این تحولات آن بود که خانقاه از صورت یک مرکز معنوی صرف خارج و وارد عرصه سیاست شد و این امر اسباب طعن بر صوفیان اردبیل بود، چرا که از شیخ صوفی انتظار آن نمی‌رفت که وارد عرصه سیاست شود. با این حال ارادت مریدان به شیخ پایدار بود. در برابر این اتهامات، دفاع صوفیان آن بود که هدفشان از این اقدامات، تنها اشاعه مذهب حقه جعفری است. بعد از شیخ حیدر، فرزندش علی رهبری خانقاه را به عهده گرفت، ولی وی با پادشاه خواندن خویش آرزوهای سیاسی صفویه را آشکارتر کرد و نگرانی‌های سلطان رستم را برانگیخت و تحت تعقیب قرار گرفت. خانقاه اردبیل حدود چهار سال بدون مرشد باقی ماند. در این مدت اوضاع سیاسی دولت قراقویونلو در هم ریخت و اسماعیل فرزند دیگر شیخ حیدر، مرشد خانقاه اردبیل شد. وی با عملیات نظامی خود بر سراسر آذربایجان تسلط یافت و وارث تاج و تخت قراقویونلو شد (جعفریان، ۱۳۸۷: ۷۹-۷۳؛ سیوری ۱۳۹۳: ۲۰-۱۵) و مذهب تشیع را نیز به عنوان مذهب رسمی دولت خود شناخت^۱ (جهانگشای خاقان، ۱۳۶۴: ۱۵۳-۱۵۲؛ میرخواند، ۱۳۷۲: ۱۲۶-۱۲۵). بدین ترتیب خانقاه شیخ صفی، به صورت یک نهاد صوفی - سیاسی به کار خود ادامه داد.

در مجموع می‌توان گفت که مرشدان، به عنوان رهبران معنوی و مذهبی در خانقاه شیخ صفی، مسئولیت هدایت دینی، اخلاقی و اجتماعی پیروان را بر عهده داشتند. نقش آنان در بقعه شیخ صفی فراتر از هدایت معنوی بود و شامل نظارت بر موقوفات و بهره‌برداری از منابع نیز می‌شد. آن‌ها با نظارت بر اجرای صحیح وقف‌ها، اطمینان حاصل می‌کردند که درآمدهای حاصل از موقوفات در جهت اهداف مذهبی و اجتماعی صرف شود. مرشدان همچنین نقش مشاور و ناظر آموزشی و فرهنگی نیز داشتند. به این معنا که بخشی از منابع موقوفه برای تعلیم و تربیت، تأسیس کتابخانه‌ها و حمایت از فعالیت‌های فرهنگی اختصاص می‌یافت. از این رو، این نقش‌های ترکیبی مرشدان، بقعه را هم از نظر مالی و هم از نظر حفظ مشروعیت اجتماعی و اعتبار بقعه تقویت می‌کرد.

۲. انواع موقوفات بقعه شیخ صفی و کاربرد آنها

موقوفات بقعه شیخ صفی را می‌توان به دو دسته موقوفات منقول و غیرمنقول تقسیم کرد. از آنجاکه این بقعه متعلق به اجداد خاندان صفوی بود، پادشاهان این سلسله توجه ویژه‌ای برای توسعه و مجلل‌تر کردن آن داشتند. از این رو، آثار نفیس بسیاری برای بقعه شیخ صفی وقف شد. شاه طهماسب اول قالی نفیسی به ابعاد ۵۳۴ در ۱۰۳۴ سانتی‌متر که توسط مقصود کاشانی در ۹۴۶ ق. بافته شده بود، به بقعه تقدیم کرد (سید بنکدار و امامی جمعه، ۱۳۹۹: ۳۵). بیشترین و ارزشمندترین ثروت‌های منقول بقعه شیخ صفی، طلاجات و نقره‌جاتی بود که شاه عباس اول به دلیل علاقه و ارادت به جد بزرگوارش شیخ صفی، به بقعه اهداء کرده بود. وی کتب، پارچه، قالی، محبّر طلا، ظروف فلزی و همچنین ظروف چینی بسیار زیاد و ارزشمندی را نیز وقف بقعه کرد و برای نگهداری این

۱- برای آگاهی بیشتر نگاه کنید به: (روملو، ۱۳۵۷: ۸۶)، (حسینی قمی، ۱۳۵۹: ۶۴/۱)، (عالم‌آرای صفوی، ۱۳۶۳: ۵۶).

مجموعه نفیس چینی، بخشی را به ساختمان بقعه الحاق کرد که به چینی خانه معروف شد. مجموعه چینی های بقعه شیخ صفی، جزء بزرگترین و منحصر به فردترین مجموعه های دنیا محسوب می شود. اثر مهر وقف شاه عباس بر روی ظروف با سجع «بنده شاه ولایت عباس وقف بر آستان شاه صفی نمود» حک شده است (خاموشی، ۱۳۸۸: ۷۵-۷۴؛ مستوفی، ۱۳۷۵: ۱۰۲). اولناریوس نیز در سفرنامه خود می نویسد: «در طاق نماهای این محوطه چند صد ظروف چینی به چشم می خورد که برخی از آنها ظرفیت ده ها قوری آب را داشتند. پادشاهان و بزرگان در صورت اقامت داشتن در آنجا از این ظروف برای خوردن غذا استفاده می کردند. بقعه شیخ یک محل مقدس و موقوفه بود لذا استفاده از ظروف طلا و نقره مجاز نبود لذا غذاهای تبرکی را در این ظروف می ریختند» (اولناریوس، ۱۳۶۳: ۱۳۰). شاه عباس همچنین ۱۲۲۱ قطعه ظروف اهدایی امپراتور سلسله مینگ چین را در سال ۱۰۲۰ ق. وقف بر بقعه شیخ صفی کرد و دستور داد بر پشت ظروف، نام وی را حک کنند (منجم یزدی، ۱۳۶۶: ۴۲۶-۴۲۴؛ سید بنکدار و امامی جمعه: ۱۳۹۹: ۳۵).

شاه عباس که در حفظ و حراست این اموال اهتمام می ورزید، درباره این اموال و موقوفات تأکید کرده بود که هیچ کس حق دخل و تصرف در آن ها را ندارد (شاملو، ۱۳۷۴: ۱۹۴/۱؛ حسینی استرآبادی، ۱۳۶۶: ۱۳۸). از آنجا که ارزش معنوی و اعتبار سیاسی بقعه شیخ صفی بر ارزش مادی آن غلبه داشت، گزارشی از تصرف اموال آن موجود نیست. اما پس از سقوط صفویه و منازعات مختلف داخلی و خارجی، بقعه در وضعیت نامناسبی قرار گرفت و چینی خانه اردبیل در معرض غارت قرار گرفت. مدارک دقیق و مستند که موجودی اصلی بقعه را نشان دهد در دست نیست ولی کتاب های قدیمی و سفرنامه ها همگی آثار موجود در بقعه را به عنوان گنجینه گرانبها و بسیار غنی یاد کرده اند. در زمان شاه طهماسب ثانی بخش زیادی از گنجینه شیخ صفی صرف هزینه قشون شد و در زمان نادرشاه افشار نیز بخشی از اموال تصرف و از بقعه خارج شد. در زمان فتحعلی شاه قاجار نیز بخش دیگری از این اموال موقوفات به عنوان غنیمت جنگی توسط روس ها غارت شد (جامعی، ۱۳۷۴: ۱۸). جدی ترین آسیبی که در دوره قاجار به به بقعه وارد شد، تصرف کتاب های کتابخانه بقعه بود، که قشونی به فرماندهی ژنرال لیتان گراف سوختلن به سمت اردبیل حرکت کرد و پس از تصرف آن جا در سال ۱۲۴۳ ق.، تعداد ۱۱۹ کتاب را از کتابخانه بقعه به تفلیس و سپس به کتابخانه امپراتوری روسیه و موزه ارمنستان در سنت پترزبورگ منتقل کردند (جواهر الکلام، ۱۳۱۱: ۳۹-۳۷؛ جهانگیر میرزا، ۱۳۸۴: ۱۱۳). در بستان السیاحه نیز در این باره چنین آمده است: «لشکر روسیه [...] دمار از کتب خانه و اسباب موقوفات شیخ صفی الدین نیز برآوردند و آنچه آن حضرت از زیب و زینت داشتند بردند» (شیروانی، بی تا: ۶۴).

علاوه بر انواع آسیب ها و غارت ها و سرقت ها، بسیاری از موقوفاتی که هنوز در بقعه باقی مانده بود، تا مدت ها در کف چینی خانه به صورت ترک خورده و شکسته نگهداری می شدند، تا اینکه در سال ۱۳۰۶ خورشیدی به دستور سید عبدالرحیم خلخالی از اشیای باقی مانده صورت برداری شد (جامعی، ۱۳۷۴: ۱۸). در سال ۱۳۱۴ خورشیدی نیز بخشی از اشیای صورت برداری شده، به موزه ایران باستان انتقال داده شد و بعد از احداث ساختمان موزه ملی به این مکان آورده شد. بخش دیگر این مجموعه در سال ۱۳۵۳ خورشیدی به موزه ملی انتقال یافت. در حال حاضر بیشترین حجم این اشیای در موزه ملی، تعدادی از آثار این مجموعه در موزه چینی خانه بقعه شیخ صفی در اردبیل، موزه تبریز و موزه آستان قدس رضوی است. برخی از این آثار نیز در موزه های بزرگ دنیا از جمله آمستردام، رم، لندن و لنینگراد نگهداری می شود (خاموشی، ۱۳۸۸: ۷۶-۷۵).

درباره موقوفات غیرمنقول بقعه شیخ صفی، اولناریوس که در زمان شاه صفی جانشین شاه عباس اول به اردبیل آمده بود، در سفرنامه خود چنین آورده است که در سال ۱۰۵۷ ق. در اردبیل ۲۰۰ خانه، ۹ حمام، ۸ کاروانسرا، بیش از ۱۰۰ دکان، بازار بزرگ قیصریه، میدان ها از جمله میدان دواب، میدان غله و نمک و روغن، همه ثروت بقعه را تشکیل می دادند. به علاوه فروشنده هایی که فاقد دکان

بودند، به بقعه شیخ صفی اجاره محل پرداخت می‌کردند (اولناریوس، ۱۳۶۳: ۲۳۶). در سال ۱۰۸۲ ق. نیز، در آذربایجان ۴۰ قریه، از دهات اطراف اردبیل ۳۲ قریه، در سراب ۵ دهکده، در تبریز ۶۰ خانه و ۱۰۰ دکان، در قزوین چندین کاروانسرا و حمام، در مغان و گیلان و گرگان و آستارا و سایر مناطق، موقوفات و درآمدهایی برای بقعه شیخ صفی بودند. در اواخر قرن ۱۱ ق. مقدار اراضی مؤسسات مذهبی و موقوفات افزایش یافت و زمین‌های بسیاری وقف شد. مساحت املاک خاصه شاهی نیز در این زمان فزونی یافت. بزرگترین املاک موقوفه در آذربایجان در قرن ۱۱ ق. متعلق به بقعه شیخ صفی در اردبیل بود، چرا که این بقعه مورد احترام خاصی بود و حتی پادشاهان صفوی هرازگاهی برای زیارت مزار اسلاف خویش به اردبیل سفر می‌کردند (به آذین، ۱۳۸۳: ۷۸). می‌توان گفت موقوفات غیرمنقول علاوه بر درآمدزایی، مکان مناسبی برای فعالیت‌های اقتصادی و فرهنگی فراهم می‌کردند. درآمد حاصل از این موقوفات نیز، نقش مهمی در استقلال مالی بقعه داشت.

موقوفات سلطنتی و مردمی به همراه انواع نذورات و صدقات، و کمک‌های مالی مریدان و وقف‌های بی‌شمار آنان برای خانقاه شیخ صفی، همواره بنیه مالی خانقاه را از نظر مالی تأمین می‌کرد، به طوری که خانقاه برای حمایت توده گسترده مردم فقیر همواره در تلاش بود (جعفریان، ۱۳۸۷: ۷۲). اولناریوس در این مورد می‌گوید: نذر کردن در میان ایرانیان رسم بسیار متداولی است. هنگامی که به مسافرت‌های طولانی می‌روند یا هنگام کارهای مهم و موقع بیماری یا بحران‌های دیگر نذوراتی را به بقعه هدیه می‌کنند. در مواقعی هم که حاجت آنان برآورده شد و یا به موفقیت‌هایی دست یافتند به زیارت بقعه می‌روند و هدایایی به بقعه می‌دهند. گاهی نیز در وصیت‌نامه خود جایی یا چیزی را وقف بقعه شیخ صفی می‌کنند. از این رو هر روز پول نقد، اسب، الاغ، شتر، گوسفند و سایر حیوانات و نیز اجناس مختلف به عنوان نذر و صدقه وقف بقعه می‌شود. وی درباره آشپزخانه بقعه شیخ صفی می‌نویسد که روزانه برای بیش از هزار نفر غذا می‌پختند و روزی سه وعده غذا آماده می‌شد که دو غذای اول از بودجه بقعه شیخ صفی و سومی از بودجه شاه پرداخت می‌شد (اولناریوس، ۱۳۶۲: ۱۳۳). متولیان نیز در برخی مواقع احسان می‌دادند به طوری که در سلسله النسب صفویه آمده است: «در سنه ۱۰۵۹ هـ که فتح قلعه قندهار گردید بشکرانه این نعمت عظمی که حق سبحانه و تعالی، مرشد و مقتدای ما را بر اعدا مظفر گردانید هر شب جمعه بقدر میسور که بمنزله ران ملخ و خوان سلیمان است دیک جوش درویشانه می‌کند و فقرای باب الله بر او جمع شده صرف می‌نمایند» (پیرزاده ابدال زاهدی، ۱۳۵۱: ۱۳۱). زوار بسیاری نیز از جاهای مختلف برای زیارت بقعه می‌آمدند و آن‌ها نیز هدایا و نذرها و موقوفاتی را به بقعه تقدیم می‌کردند. وجوه نقد و سرمایه‌های نقدی وقف شده، برای تأمین هزینه‌های جاری بقعه، نظیر حقوق کارکنان، هزینه‌های نگهداری و مرمت بناها، برگزاری مراسم مذهبی و حمایت از نیازمندان مورد استفاده مورد می‌گرفتند. فزونی موقوفات باعث شده بود که از محل درآمد موقوفات برای عمران و آبادی استفاده شود. به طوری که برخی عمارت‌ها و مدارس بازسازی و مستحکم شدند. مزرعه‌هایی که رو به خرابی بودند، آباد شدند. در قریه‌هایی که مشکل کم آبی داشتند، کاریز احداث شد (همان: ۱۱۴-۱۱۳).

۳. متولیان موقوفات و کارکردهای آنان

در دوره صفوی اداره امور اوقاف به یکی از بزرگان که هم جنبه روحانی و هم جنبه دیوانی و اداری داشته، واگذار می‌شد. متصدیان موقوفات به نام صدر، وزیر اوقاف و مستوفی موقوفات خوانده می‌شدند (شهابی، ۱۳۴۳: ۱۰). در کتاب تذکره الملوک نیز که درباره تشکیلات و سازمان اداری و مشاغل و مناصب عصر صفوی نوشته شده است، این مسأله بیان شده است (سمیعا، ۱۳۶۸: ۴۵). صفویان از سال ۹۲۹ ق. به بعد، انتصاب بیش از یک صدر، به منصب صدر را رویه خود کردند. به طوری که منصب صدر مرکزی، به صورت مشترک بر عهده دو نفر گذاشته می‌شد که تحت عنوان یار یا نصف صدر شناخته می‌شدند و حتی از سال ۹۱۵ ق.، این

منصب را همیشه سادات عهده‌دار می‌شدند. در سال ۹۷۰ ق.، شاه طهماسب اول وظایف این منصب را تقسیم‌بندی کرد و این انشعاب معمولی صدارت را رسمیت بخشید. او آن‌ها را تحت عناوین صدر خاصه و صدر ممالک منصوب کرد. صدر خاصه عهده‌دار نظارت بر اموال موقوفات سلطنتی (وقف تقویضی) و صدر ممالک عهده‌دار نظارت بر موقوفات شخصی بود. موقوفات سلطنتی در اختیار سرکار فیض آثار بودند. نوع دیگر وقف‌های مشابه در اختیار سرکار محبت آثار بودند. صدر خاصه اهمیت بیشتری از صدر ممالک داشت، چرا که وی رئیس دیوان روحانیت ولی صدر ممالک دومین شخصیت روحانی و معاون صدر خاصه محسوب می‌شد. گاهی ممکن بود یک شخص هم زمان صدر خاصه و نایب صدر ممالک باشد. گاهی نیز شاه برای مدت چند سال، هیچ صدري انتخاب نمی‌کرد. به طوری که در اواخر دوره سلطنت شاه عباس دوم، این وضعیت پدید آمد. در سال ۱۰۹۱ ق. به بعد، شاه سلیمان به خاطر اتهامی که به صدر خاصه وارد شده بود، خودش منصب صدر خاصه را به مدت چند سال عهده‌دار شد. برای نظارت بر امور موقوفات، فقط مستوفی موقوفات بود که هم برای صدر خاصه و هم برای صدر ممالک کار می‌کرد. مستوفی موقوفات و وزیر اوقاف، دو مسئول برجسته اداره امور مالی موقوفات در دفتر موقوفات بودند، که در سطح محلی توسط متصدی موقوفات مساعدت می‌شدند. وزیر موقوفات از مقام و موقعیت بسیار برتری نسبت به مستوفی موقوفات برخوردار بود (فلور، ۱۳۹۰: ۱۰۸-۹۸).

پادشاهان صفوی، خود در رأس اداره امور موقوفات بقعه شیخ صفی قرار داشتند، به طوری که نماینده شاه با عنوان متولی در اداره امور بقعه و موقوفات آن انجام وظیفه می‌کرد. از مهمترین متولیان در اردبیل، می‌توان به شیخ ابدال زاهدی، شیخ شریف بیک برادر او و مرتضی قلی خان قورچی باشی اشاره کرد. هر زمان که متولیان دچار رفتار ناهنجار یا مورد شکایت مردم قرار می‌گرفتند و یا در موقوفات بقعه تصرف می‌کردند، از کار برکنار می‌شدند (به آذین، ۱۳۸۳: ۸۰). به طور کلی می‌توان گفت، متولیان به عنوان عوامل اجرایی موقوفات، مسئولیت نظارت بر بهره‌برداری صحیح از منابع موقوفه را بر عهده داشتند. آن‌ها با اداره کارآمد منابع مالی و ملکی موقوفه، نظارت بر عملکرد خدماتی و ارائه گزارش‌های منظم به مرشدان و جامعه، نقش مهمی در حفظ و توسعه موقوفات ایفا کرده‌اند.

نتیجه‌گیری

بررسی ساختار و کارکرد موقوفات بقعه شیخ صفی نشان می‌دهد که این مرکز مذهبی و فرهنگی، نه تنها از منظر اقتصادی، بلکه از لحاظ اجتماعی و تشکیلاتی نیز یکی از فعال‌ترین نهادهای تاریخی ایران بوده است. از تحلیل تاریخی برمی‌آید که موقوفات این بقعه، صرفاً ابزار مالی برای نگهداری یک مجموعه مذهبی نبودند، بلکه بستری برای تداوم حیات فرهنگی، آموزشی و اجتماعی اردبیل محسوب می‌شدند. ساختار موقوفات بقعه، ترکیبی از منابع مالی، ملکی و خدماتی بود که هر کدام نقش خاصی در پویایی این نظام ایفا می‌کردند. موقوفات مالی به تأمین هزینه‌های روزمره و برگزاری مراسم مذهبی اختصاص داشتند. موقوفات ملکی همچون زمین‌ها و املاک کشاورزی، منبع درآمد پایدار محسوب می‌شدند. موقوفات خدماتی نیز با هدف تأمین رفاه عمومی، توسعه فرهنگی و حمایت از اقشار آسیب‌پذیر جامعه وقف شده بودند. این ساختار باعث شد که بقعه نه تنها از نظر مالی مستقل بماند، بلکه در برابر بحران‌های اقتصادی و سیاسی نیز پایداری نشان داد. در کنار این ساختار مادی، عامل انسانی نیز نقش تعیین‌کننده داشت. مرشدان به عنوان رهبران معنوی و فکری، حلقه اتصال بین موقوفات و اهداف معنوی بقعه بودند. آنان با تکیه بر جایگاه دینی خود، بر چگونگی مصرف منابع نظارت داشتند. مرشدان در واقع نهاد وقف را از یک نظام صرفاً اقتصادی، به نظام اخلاقی و اجتماعی ارتقا دادند که در آن، معنویت و تدبیر تشکیلاتی هم‌زمان حضور داشت. در سوی دیگر، متولیان موقوفات قرار داشتند که

نقش اجرایی و اداری موقوفات را بر عهده داشتند. آنان مسئول نگهداری اسناد، رسیدگی به املاک، نظارت بر عملکرد اقتصادی و تأمین هزینه‌های بقعه بودند. در واقع مرشدان جنبه نظارتی و شرعی را عهده‌دار بودند و متولیان وظیفه اجرایی و مالی را. از منظر تاریخی، موقوفات بقعه شیخ صفی نقش مهمی در تثبیت قدرت و مشروعیت صفویان ایفا کرد. چراکه صفویان از طریق این بقعه، توانستند نوعی پیوند میان مشروعیت دینی و اقتدار سیاسی ایجاد کنند. موقوفات به بقعه امکان می‌دادند تا بدون نیاز به دربار یا منابع دولتی، استقلال اقتصادی داشته باشد، و همین استقلال، زمینه‌ساز استمرار نفوذ اجتماعی و دینی خاندان صفوی حتی پس از زوال سیاسی‌شان شد. نهاد وقف در این بقعه، نوعی تعادل بین دین، اقتصاد و جامعه برقرار کرد و به همین دلیل توانست در طول قرن‌ها، جایگاه خود را حفظ کند. این پژوهش نشان می‌دهد که موقوفات بقعه شیخ صفی ظرفیت ارائه الگوهای کارآمد برای اداره موقوفات و مراکز فرهنگی ایران را در آینده دارا هستند.

منابع

- الوئاریوس، آدم، (۱۳۶۳)، سفرنامه، ترجمه حسین کرد بچه، تهران، انتشارات کتاب برای همه.
- انوار، عبدالله، (۱۳۷۲)، فهرست نسخ خطی، شماره ۲۷۳۴/ف، تهران، کتابخانه ملی.
- به آذین، داریوش، (۱۳۸۳)، مقاله موقوفات بقعه شیخ صفی، مجموعه مقالات همایش صفویه در گستره تاریخ ایران زمین، به اهتمام مقصود علی صادقی، تبریز، ستوده.
- تاریخ ایران کمبریج؛ دوره صفوی، (۱۳۹۰)، ترجمه تیمور قادری، تهران، مهتاب.
- جامعی، بیوک، (۱۳۷۴)، نگاهی به ابنیه تاریخی اردبیل، تهران، علمی و فرهنگی.
- جعفریان، رسول، (۱۳۸۷)، نقش خاندان کرکی در تأسیس و تداوم دولت صفوی، تهران، علم.
- جواهرالکلام، عبدالعزیز، (۱۳۱۱)، کتابخانه‌های ایران، بی‌جا، چاپخانه فردوسی.
- جهانگشای خاقان، (۱۳۶۴)، به کوشش الله دتا مضطر، اسلام آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- جهانگیر میرزا، (۱۳۸۴)، تاریخ نو، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران، علم.
- حسینی استرآبادی، سید حسین بن مرتضی، (۱۳۶۶)، تاریخ سلطانی از شیخ صفی تا شاه صفی، به کوشش احسان اشراقی، بی‌جا، علمی.
- حسینی قمی، میرزا احمد بن شرف الدین، (۱۳۵۹)، خلاصه التواریخ، تصحیح احسان اشراقی، تهران، دانشگاه تهران.
- حکیم، محمدتقی خان، (۱۳۶۶)، گنج دانش: جغرافیای تاریخی شهرهای ایران، به اهتمام محمدعلی صوتی و جمشید کیانفر، تهران، زرین.
- خاموشی، لیلا، (۱۳۸۸)، چگونگی وقف اشیاء بر بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی و وارد شدن آنها به موزه ملی ایران، وقف میراث جاویدان، سال هفدهم، شماره ۶۶.
- روملو، حسن بیگ، (۱۳۵۷)، احسن التواریخ، به کوشش عبدالحسین نوایی، تهران، بابک.
- پیرزاده ابدال زاهدی، حسین، (۱۳۵۱)، سلسله النسب صفویه، تهران، چاپ جواد اقبال.
- سمیعا، میرزا، (۱۳۶۸)، تذکره الملوک، با تعلیقات مینوروسکی، به کوشش مسعود رجب‌نیا، به کوشش محمد دبیر سیاقی، تهران.
- سید بنکدار، سید مسعود و وحید امامی جمعه، (۱۳۹۹)، وضعیت اشیاء و آثار متعلق به بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی از دوره صفویه تا پهلوی اول بر پایه اسناد، مطالعات تاریخ فرهنگی؛ پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ، سال یازدهم، شماره ۴۴.

- سیوری، راجر، (۱۳۹۳)، ایران عصر صفوی، ترجمه کامبیز عزیزی، تهران، نشر مرکز.
- شاملو، ولی قلی بن داوود قلی، (۱۳۷۴)، قصص الخاقانی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- شهابی، علی اکبر، (۱۳۴۳)، تاریخچه وقف در اسلام، تهران، وزارت فرهنگ.
- شیروانی، زین العابدین بن اسکندر، (بی‌تا)، بستان السیاحه، تهران، سنایی.
- عالم آرای صفوی، (۱۳۶۳)، به کوشش یدالله شکری، تهران، انتشارات اطلاعات.
- فلور، ویلم، (۱۳۹۰)، نظام قضایی عصر صفوی، ترجمه حسن زندیه، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- مستوفی، حمدالله، (۱۳۶۲)، تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر.
- مستوفی، محمدحسین، (۱۳۷۵)، زبدة التواریخ، تصحیح بهروز گودرزی، تهران، بنیاد موقوفات محمود افشار.
- منجم یزدی، ملا جلال الدین محمد، (۱۳۶۶)، تاریخ عباسی یا روزنامه ملا جلال، به کوشش سیف الله وحیدنیا، بی‌جا، وحید.
- میرخواند، امیرمحمود، (۱۳۷۲)، ایران در روزگار شاه اسماعیل و شاه طهماسب صفوی، تهران، بنیاد موقوفات افشار.
- نخجوانی، حسین، (۱۳۳۲)، فرمانی از فرامین دوره مغول، دانشکده ادبیات دانشگاه تبریز، دوره پنجم، شماره ۲۷.
- همدانی، رشیدالدین فضل الله، (۱۳۵۸)، سوانح الافکار رشیدی، به کوشش محمدتقی دانش پژوه، تهران، انتشارات کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.

The Rentier State during the Reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi and the Transformation of Social Classes (1973–1978)

Shaghayegh Fathali Zadeh¹

Abstract

Tax collection is the most important source of government revenue and one of the most important elements in the bond between the government and the people. If a government independent of society, based on underground resources, etc., can meet public expenses, that is, if the tax revenue is insignificant or does not receive any taxes, the nature of the government and its relationship with society changes, and it becomes a rentier country. Iran has been considered a rentier country since 1974 due to its underground resource revenues. The relations between the government and the people in political, economic, and social issues are different in rentier governments. This article attempts to explain the nature of the rentier government in Iran, study its relationship with the changes in social classes in a historical process, and answer the main question of how the structure and nature of the rentier government can be considered an important factor in the changes in social classes in the second Pahlavi period. The present article is organized based on the historical research method, based on description and analysis, and the data were collected based on the aforementioned method and analyzed using the content analysis method. The main findings of the article indicate that the imbalance between the social spheres of a political system is the main factor in the emergence of social class developments.

Keywords: rentier government, second Pahlavi, social classes, oil

1- PhD Graduate, Department of History and Archaeology, Science and Research Branch, Islamic Azad University, Tehran, Iran. Email: fathalizade.ir@iau.ac.ir
Date received: 11.10.2025, Date of accepted: 06.12.2025

Extended Abstract

This study examines the nature of the rentier state during the reign of Mohammad Reza Shah and investigates its impact on the transformation of Iran's social classes between 1973 and 1978. During this period, the unprecedented rise in oil revenues fundamentally reshaped the structure of the state, the economy, the pattern of wealth distribution, and the state-society relationship. The starting point of this research is the foundational assumption that when exogenous revenues (particularly oil) account for more than 40 percent of the government's budgetary income, the state shifts from a tax-based system to a rentier state. This transformation not only alters economic mechanisms but also produces profound social, political, and class-related consequences. Historical data on state revenues show that from 1974 onward, oil income in Iran consistently exceeded the 40-percent threshold and, at its peak, accounted for nearly 50 percent of the gross national product – a turning point widely recognized in the political economy literature as the consolidation of the rentier state.

Method

This study uses a historical, descriptive-analytical method and relies on economic data, official statistics, development plan documents, and scholarly works in political economy. Based on these sources, the research shows that the transformation of social classes and the social deficiencies of the Mohammad Reza Shah era cannot be understood without considering the rentier structure of the state. The state's dependence on oil revenues shaped not only the economy but also Iran's social organization, civil institutions, and historical trajectory.

Findings

The Rentier State Theory and the Conceptual Framework

The theory of the rentier state was first introduced in Iranian political economy by Hossein Mahdavy. According to this theory, the formation of a rentier state – due to its reliance on external revenues, particularly from the sale of natural resources – reshapes the state's relationship with society, weakens government accountability, and increases the state's autonomy from social classes. This research, drawing on the works of Mahdavy, Beblawi, Luciani, Katouzian, Tanzi, Davoodi and other classical and contemporary theorists, analyzes state-society developments in Iran during the reign of Mohammad Reza Shah within this theoretical framework. In this context, oil rent is not merely an economic factor; rather, it is a structural force that shapes the nature of the state, its relationship with society, the behavior of social classes, economic institutions, the labor market and even the trajectory of rising social discontent.

Oil Revenues and Their Impact on State Structure

Statistical analysis for the years 1965–1978 shows that oil revenues exhibited unstable but increasing growth compared to tax incomes. This pattern, while generating both inflationary and recessionary cycles, significantly reduced the state's incentive to develop an efficient tax system – an outcome consistent with international studies by Tanzi, Davoodi, Bornhorst, and Tigrina. These studies show that governments reliant on natural resource revenues are far less inclined to collect taxes, whereas tax-based states are compelled to establish political accountability, economic transparency, and close

interaction with social classes. Thus, the Iranian government's dependence on oil under Mohammad Reza Shah represented not merely a fiscal shift but a paradigmatic transformation in state–society relations.

Social Analysis: The Transformation of Social Classes in the 1970s

Using analytical historiography and documentary analysis, this study examines the transformation of three major social classes – the traditional middle class, the new middle class, and the working class – during the Pahlavi period. The findings indicate that each of these classes experienced different trajectories under the impact of rising oil revenues and the changing functional role of the Pahlavi state, ultimately contributing to a widening state–society gap and the escalation of social discontent.

The traditional middle class – including bazaar merchants and the clergy – was among the first groups affected by Pahlavi economic and cultural policies. The sudden oil price boom of 1974 and the subsequent expansion of state-led development policies directed most credits and economic opportunities to large industries and affiliated companies. As imports increased and state monopolies grew, the bazaar and artisans – once central to the urban economy – were gradually sidelined, weakening their economic position and social influence. The anti-profiteering campaign of 1976, which resulted in mass fines and arrests of bazaaris, further widened the gap between this class and the state. Additionally, land reforms and modern educational policies undermined the institutional authority of the clergy. Consequently, the traditional middle class, which historically held deep cultural and social roots in Iranian society, was deprived of state support and subjected to political marginalization during the 1970s.

In contrast, the new middle class – expanded through higher education, administrative modernization, and development programs – grew significantly in size. The increase in administrative labor, civil servants, experts, teachers, and university students transformed the structure of urban society. The state, empowered by vast oil revenues, implemented extensive programs to secure the support of this class: raising wages, providing loans, constructing affordable housing, and granting study scholarships. Yet authoritarian development and political non-participation imposed severe constraints on this class. The establishment of the Rastakhiz Party and the monopolization of the political sphere in 1975 eliminated opportunities for independent political participation. Thus, while the state improved the material welfare of this class, it simultaneously restricted its social and political participation – a contradiction that deepened dissatisfaction among the new middle class.

The working class grew considerably as a result of industrial expansion and dependent capitalism. Despite this numerical growth, the government did not permit independent labor unions, and official labor organizations remained under state supervision. To preempt labor unrest, the government introduced benefits such as profit-sharing, the establishment of the Workers' Welfare Bank, increases in minimum wages, and the expansion of social insurance. Although these policies temporarily maintained stability, they did not enhance workers' political or social participation; rather, they kept the working class as a controllable unit within the rentier state structure.

The expansion of bureaucracy, patronage, and the deepening of the state-society gap

At the macro level, the study shows that during Mohammad Reza Shah's reign emerged as a centralized actor responsible for allocating resources, and its financial independence from society enabled it to position itself above social classes. Through increased development expenditures,

bureaucratic expansion and the formation of quasi-democratic organizations, the state sought controlled forms of social support. Bureaucratic growth—from 150,000 to over 300,000 employees between 1963 and 1977—reflected efforts to generate numerical support and manage human resources. Yet this expansion did not result in institutionalized political participation; instead, it further burdened and weakened bureaucratic efficiency. Patronage policies played a critical role across all three classes. By offering low-interest loans, industrial privileges, tariff protections and exclusive resource allocations, the Pahlavi regime cultivated networks of economic dependence. However, the distribution of rents was highly unequal: groups close to the state benefited the most, while bazaaris, the clergy and peasants suffered significant disadvantages. This unequal distribution of rents intensified social dissatisfaction and fueled deep political fissures, culminating in widespread social mobilization in the final years of the Pahlavi regime.

Conclusion

The findings indicate that although Mohammad Reza Shah's rentier state achieved remarkable economic growth, its distributive and non-productive nature hindered balance across economic, social, and political domains. Rather than building a productive economy, the state relied on distributing oil revenues, thereby weakening social organisation. Consequently, social classes emerged – and were weakened – not through natural mechanisms of production and competition, but through varying degrees of proximity to state resources. The simultaneous absence of an active civil society, an effective tax system, and political accountability mechanisms placed the state above social classes, making the recovery of social legitimacy increasingly difficult.

Overall, the research shows that the rentier state under Mohammad Reza Shah, empowered by financial independence from oil, was able to subordinate and control social classes through distributive policies. Yet these policies failed to generate social cohesion; instead, unequal rent distribution, domination over independent institutions, and the weakening of traditional and civil classes deepened the state–society divide. The eventual outcome was widespread social and political discontent that contributed to the collapse of the Pahlavi regime. In this regard, the article introduces the concept of the “social dysfunction of the rentier state,” emphasizing that rentier states—owing to their ability to distribute rents without societal engagement—are unable to achieve sustainable development in the long term and inevitably face crises of legitimacy, inefficiency and social fragmentation.

Bibliography

- ‘Adībī, Ḥosayn, *Ṭabaqa-ye Mīāna-ye Jadīd dar Īrān*, Tehrān, Jāme‘a, 1385.
- Azğandī, ‘Alī-Rezā, *Darāmadī bar Jāme‘a-shenāsī-ye Sīāsī-ye Īrān*, Tehrān, Qomās, 1389.
- Ābrāhāmīyān, Yervānd, *Maqālātī dar Jāme‘a-shenāsī-ye Īrān*, tr. Sohaylā Torābī Fārsānī, Tehrān, Shirāz, 1376.
- Bānk-e Markazī-ye Īrān, *Ḥesābhā-ye Millī-ye Īrān*, 1338–1356.
- Baḥrānī, Moḥammad-Ḥosayn, *Ṭabaqa-ye Mīāna va Taḥawwulāt-e Sīāsī dar Īrān-e Mo‘āṣer (1320–1380)*, Tehrān, Negāh, 1388.
- Barkhordārī, ‘Aref & ‘Alī-Rezā Ṣadrā, “Zamīna-hā-ye Sākhtārī-ye Dawlat-e Pahlavī va Ta’sīr-e Ān bar Shekl-gīrī-ye Enqelāb-e Eslāmī-ye Īrān,” *Pazhūhesh-hā-ye Mo‘āṣer-e Enqelāb-e Eslāmī*, 1/1, 1394.
- Bashīriyeh, Ḥosayn, *Mavāne‘-e Towse‘a-ye Sīāsī dar Īrān*, Tehrān, Gām-e Now, 1382.

- Pūr-Moqīm, Javād, Tehrān, Nashr-e Nī, 1369.
- Čaman-Kvāh, Leylā, Delāyil-e ‘Adam-e Mowaffaqīyyat-e Režīm dar Jalb-e Hemāyat-e Ṭabaqa-ye Mīāna-ye Jadīd (1342–1357), M.A. thesis, Tehrān, Dāneshgāh-e Tarbiyat-e Modarres, 1380.
- Ḥosayn Kāshānī, Moḥammad, Dawlat-e Rantīr va Ta’sīr-e Ān bar Gostaresh-e Nākārāmādī-ye Dawlat dar Īrān, Tehran University, 1388.
- Rūbīn, Bārī, Jang-e Qodrat-hā dar Īrān, tr. Maḥmūd Mošarrafi, Tehrān, Āshtīānī, 1363.
- Markaz-e Āmār-e Īrān, Sar-shomārī-ye 1335–1345.
- Sodāgar, Moḥammad-Rezā, Barrasi-ye Ešlāḥāt-e Arzī (1340–1350), Tehrān, Pāzand, 1358.
- Shekāri, ‘Abd-al-Qayyūm, Nazariyya-ye Dawlat-e Taḥsīldār va Enqelāb-e Eslāmī, Tehrān, Markaz-e Asnād-e Enqelāb-e Eslāmī, 1379.
- ‘Alavī, ‘Abbās, Qeshr-bandī-ye Ejtemā’ī va Sākht-e Ṭabaqātī, in: Taḥawwulāt-e Sīāsī–Ejtemā’ī-ye Īrān (1320–1357), ed. Mojtabā Maqṣūdī, Tehrān, Rozaneh, 1380.
- ‘Eyvozi, Moḥammad-Rezā, Ṭabaqa-ye Mīāna-ye Jadīd, in: Taḥawwulāt-e Sīāsī–Ejtemā’ī-ye Īrān (1320–1357), ed. Mojtabā Maqṣūdī, Tehrān, Rozaneh, 1380.
- Farhī, Farīdeh, “Forūpāshī-ye Dawlat va Enqelāb-hā-ye Shahrī,” Rāhbord, 10, 1375.
- Forān, Jān, Moqāvemāt-e Shekanandeh, tr. Aḥmad Tadayyon, Tehrān, Rosā, 1377.
- Qaṭmīrī, Moḥammad-‘Alī & Karīm Eslāmlūyān, “Barāvard-e Talāsh-e Mālīyātī dar Īrān...,” Taḥqīqāt-e Eqtsādī, no. 83, 1387.
- Kātūzīān, Moḥammad-‘Alī Homāyūn, Eqtsād-e Sīāsī-ye Īrān, tr. Moḥammad-Rezā Nafīsī & Kāmbīz ‘Azīzī, Tehrān, Markaz, 1390.
- Kātūzīān, Homāyūn, “Eqtsād-e Sīāsī-ye Kešvarhā-ye Šāder-konande-ye Naft,” tr. ‘Alī-Rezā Ṭayyeb, Eṭṭelā’āt-e Sīāsī–Eqtsādī, 95–96, 1374.
- Kešavarzī-ye Šokarī, ‘Abbās & Elāhe ‘Ābedīnī Najaf-Ābādī, “Vežeghā-ye Dawlat-e Pahlavī-ye Duvvom va Āsīb-pazīrī-ye Ān...,” Jāme’a-shenāsī-ye Tārīkhī, 6/2, 1393.
- Gāzīoroskī, Mārḵ J., Sīāsāt-e Khārejī-ye Āmrīkā va Shāh, tr. Jamshīd Zangeneh, Tehrān, Rosā, 1373.
- Lājvardī, Ḥabīb, Eteḥādīyehā-ye Kārgarī va Ḳodkāmīgī dar Īrān, Zīyā-Šadeqī, Tehrān, Nashr-e Now, 1369.
- Majmū’a-ye Qavānīn-e Būdjeh va Barnāmeḥ (1344–1357), ed. Manūchehr Zīā’ī, Vezārat-e Barnāmeḥ va Būdjeh.
- Ma’dal, Maṣṣūr, Ṭayfa, Sīāsāt va Īde’olūzī dar Enqelāb-e Īrān, tr. Moḥammad Sālār Kesarā’ī, Tehrān, Yāz, 1382.
- Hāllīdī, Ferīd, Īrān: Deḳtetūrī va Towse’a, trs. ‘Alī Ṭolū’ī & Moḥsen Yalfānī, Tehrān, n.p., n.d.
- Mahdavy, H., The Patterns and Problems of Economic Development in Rentier States: the Case of Iran, 1970.
- Rezā Qoddos, Iran in the Twentieth Century, Boulder, Lynne Rienner, 1989.
- Dunning, John H., Multinational Enterprises and the Global Economy, Edward Elgar, 2008.
- Tanzi, Public Finance, Trade and Development, Proceedings..., Istanbul, 1988.
- Chenery, Hollis, Handbook of Development Economics, North Holland, 1988.
- Tanzi & Davoodi, Corruption, Growth, and Public Finances, 2000.
- Tijerina & Paddgan, Tejanos and Texas under the Mexican Flag, 1821–1836, Texas A&M University Press.
- Bornhorst et al., “Natural Resource Endowments and the Domestic Revenue Effort,” European Journal of Political Economy, 2009.

دولت رانتیر در دوره محمدرضا شاه پهلوی و تحولات طبقات اجتماعی (۱۳۵۷-۱۳۵۳ ش)^۱

شقایق فتحعلی زاده^۲

چکیده

کسب مالیات مهم‌ترین منبع تولید درآمد حکومت‌ها و یکی از با اهمیت‌ترین عناصر در پیوند دولت و مردم است. چنانچه دولتی مستقل از جامعه بر پایه منابع زیرزمینی و غیره بتواند هزینه‌های عمومی را تامین کند، یعنی اگر مالیات دریافتی ناچیز باشد و یا مالیاتی دریافت نکند، ماهیت دولت و رابطه آن با جامعه تغییر می‌کند و به کشوری رانتیر تبدیل می‌شود. ایران از سال ۱۳۵۳ ش. به واسطه درآمدهای منابع زیرزمینی خود جزو کشورهای رانتیر محسوب می‌شود. مناسبات دولت و مردم در مسائل سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در دولت‌های رانتیر متفاوت است. در این مقاله تلاش شده است تا با تبیین ماهیت دولت رانتیر در ایران، ارتباط آن با تحولات طبقات اجتماعی در یک روند تاریخی مورد بررسی قرار گیرد و به این پرسش اصلی پاسخ داده شود که چگونه ساختار و ماهیت دولت رانتیر می‌تواند عاملی مهم برای تحولات طبقات اجتماعی در دوره پهلوی دوم تلقی شود؟ این مقاله براساس روش تحقیق تاریخی و مبتنی بر توصیف و تحلیل ساماندهی شده است. داده‌ها با استفاده از این شیوه گردآوری و به روش تحلیل محتوا مورد بررسی قرار گرفته‌اند. یافته‌های اصلی مقاله نشان می‌دهد که عدم تعادل بین حوزه‌های اجتماعی یک نظام سیاسی، عامل اصلی پیدایش تحولات طبقات اجتماعی است.

واژه‌های کلیدی: دولت رانتیر، محمدرضا شاه پهلوی، تحولات طبقات اجتماعی، نفت

۱- فتحعلی‌زاده، شقایق (۱۴۰۴)، دولت رانتیر در دوره محمدرضا شاه پهلوی و تحولات طبقات اجتماعی (۱۳۵۷-۱۳۵۳ ش)، فصلنامه مسکویه، دوره هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۵۹)، تهران: ص ۹۳-۱۱۲.

۲- دانش آموخته گروه تاریخ، واحد یادگار امام خمینی (ره) شهر ری، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران. پست الکترونیک: fathalizade.ir@iau.ac.ir
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۹/۱۵

مقدمه

حکومت محمدرضا شاه از سال ۱۳۵۳ ش. به بعد، بیش از ۴۰ درصد درآمد خود را از منابع طبیعی کسب می‌کرد و این منبع به‌عنوان بخشی از سرمایه کشور در تابع تولید کل وارد شد. این روند موجب شد که درآمد حاصل از صادرات منابع طبیعی به بخش تولیدی کشور لطمه بزند و رشد اقتصادی ایران با منابع طبیعی گسترده، نسبت به کشورهای دیگر تناقضی فاحش داشته باشد. بر اساس آمار و اطلاعات موجود، درآمدهای نفتی سهم بسیار زیادی از درآمدهای دولت را به خود اختصاص داده است. با توجه به ثبات نسبی سهم درآمد نفتی و سهم درآمد مالیاتی از کل درآمدهای دولت، این موضوع قابل تأمل است. مجموع این سهم‌ها نشان‌دهنده رویه و رفتار نسبتاً ثابت و پیش‌بینی‌پذیر سایر درآمدهای دولت است که نکته‌ای حائز اهمیت به شمار می‌رود. برای بررسی ثبات و پایداری اجزای عمده تشکیل‌دهنده درآمدهای دولت، می‌توان از نرخ رشد سالانه متغیرهای درآمد نفتی و درآمدهای مالیاتی به‌عنوان شاخص پایداری استفاده کرد. زیرا تغییرات منظم و برخوردار از روند مشخص هر متغیر، نشانگر پایداری نرخ رشد آن متغیر بوده و پراکندگی و بی‌نظمی نرخ رشد، حاکی از بی‌ثباتی رفتار یک متغیر است. جدول شماره ۱ و نمودار شماره ۱ که در متن مقاله قرار داده شده است، نرخ رشد متغیرهای درآمدهای نفتی و درآمدهای مالیاتی دولت را در بازه زمانی ۱۳۵۷-۱۳۴۴ ش. نشان می‌دهد. کشورهای با این شرایط اقتصادی، کشورهای رانتیر نامیده می‌شوند و دیدگاهی که این شرایط را در علم اقتصاد توصیف می‌کند، نظریه تناقض فراوانی یا بیماری هلندی است. بیماری هلندی مفهومی ذهنی با ابعاد و پیامدهای گوناگون در بخش‌های مختلف است. اقتصاد ایران به‌دلیل اتکا بیش از حد به درآمدهای نفتی، همواره با این بیماری و پیامدهای آن مواجه بوده است (مجموعه قوانین بودجه، ۱۳۴۴-۱۳۵۷).

امروزه در مباحث توسعه در کشورهای در حال توسعه و شناخت علل توسعه‌نیافتگی، رویکردهای مختلفی مطرح شده که از آن جمله مکاتب فکری نوسازی، وابستگی، نظام جهانی و رویکردهای مارکسیستی است. در این میان، توجه به نظریه وابستگی در بحث رانتیرسم حائز اهمیت است (سریع‌القلم، ۱۳۶۹: ۲۶)؛ هرچند نظریات توسعه، از جمله نظریه وابستگی، به دلیل غربی بودن مدل‌های توسعه مورد انتقاد قرار گرفته‌اند، اما مفهوم رانتیرسم و طرح «دولت رانتیر» در رویکرد اقتصاد سیاسی به تشریح علل توسعه‌نیافتگی کشورهایی که به عنوان «جهان سوم» شناخته می‌شوند، پرداخته است. بنابراین، شناخت مفهوم رانت و پیشینه تاریخی آن در کشورهای رانتیر اهمیت ویژه‌ای دارد. باید افزود که نظریه دولت رانتیر غالباً به‌دنبال پاسخ به این سوال است که چرا چنین دولت‌هایی از نفرین منابع در زمینه‌های اقتصادی و سیاسی رنج می‌برند. به عبارت دیگر، چرا این دولت‌ها با وجود برخورداری از ثروت سهل‌الوصول، غالباً در رکود اقتصادی گرفتار شده‌اند. از دیگر مباحث مطرح در این نظریه، طبیعت رانت‌های اقتصادی و تفاوت ذاتی آنها با منابع سنتی درآمد دولت‌ها یعنی مالیات است.

دانینگ (Dunning, 2008) معتقد است که رانت‌ها به‌طور اساسی از مالیات متفاوت هستند، زیرا جمع‌آوری منابع رانتی برای دولت نسبت به دیگر منابع درآمدهای عمومی بالقوه، هزینه‌ای ندارد. تانزی (Tanzi and Davoodi, 2000) براساس نتایج پژوهش خود به این نتیجه رسیده است که سیاست‌های کلان اقتصادی در توضیح نوسانات درآمدهای مالیاتی در کشورهای در حال توسعه، عامل اصلی به شمار می‌رود. قررا (Hollis, 1988) با استفاده از داده‌های ۳۹ کشور آفریقایی به این نتیجه رسیده است که افزایش درجه آزادی تجاری و درآمد، سبب افزایش درآمدهای مالیاتی شده است؛ اما افزایش تورم و سهم بخش کشاورزی، کاهش درآمدهای مالیاتی را به همراه داشته است. او همچنین شواهدی مبنی بر تأثیر منفی فساد و تأثیر مثبت سرمایه انسانی بر درآمدهای مالیاتی ارائه داده است.

تانزی و داوودی (Tanzi and Davoodi, 2000) با استفاده از داده‌های ۹۰ کشور به این نتیجه رسیده‌اند که فساد تأثیر منفی و معناداری بر درآمدهای مالیاتی دولت دارد، اما بر درآمدهای غیرمالیاتی تأثیری ندارد. تیجرینا و پادگان (Tijerina and Padgan, 1821) نیز به بررسی روابط بین درآمدهای مالیاتی، درآمدهای نفتی و مخارج دولت در مکزیک پرداخته‌اند. براساس نتایج تحقیق آنها، کاهش ناگهانی درآمدهای نفتی در اقتصادهای وابسته به نفت می‌تواند منجر به عدم تعادل و فشار مالی شود. استفاده از تابع واکنش تحریک نشان از وجود یک رابطه جانشینی میان درآمدهای نفتی و درآمدهای مالیاتی در مکزیک است.

بورنهورست و دیگران (Bornhorst et al, 2009)، با استفاده از داده‌های ۳۰ کشور به این نتیجه رسیده‌اند که کشورهایی که از استخراج منابع طبیعی درآمد زیادی به دست می‌آورند، به‌طور قابل ملاحظه‌ای از تلاش خود برای اخذ مالیات می‌کاهند. درآمد ناشی از منابع طبیعی یکی از عوامل تعیین‌کننده نسبت درآمد مالیاتی به تولید ناخالص داخلی است. پژوهش حاضر در نظر دارد که با بهره‌مندی از اسناد و اطلاعات تاریخی، پژوهش اقتصاددانان و مدل‌های مورد بررسی آنها؛ علل تحول طبقات اجتماعی در دوره مذکور را ذکر نماید. مفروض این است که ساختار دولت رانتیری ایران سبب تحولات و نارسایی اجتماعی شده است. بنابراین، هدف این پژوهش نشان دادن تغییرات دولت رانتیر ایران در دوره پهلوی به دلیل وابستگی به رانت و نیز نشان دادن این است که چگونه چنین ساختاری، باعث تحولات اجتماعی شده است. برای دستیابی به اهداف مقاله، ابتدا داده‌ها گردآوری شده‌اند. در این پژوهش از روش تحقیق تاریخی مبتنی بر توصیف و تحلیل استفاده شده است و همچنین اسناد تاریخی به روش تحلیل محتوا مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

۱- مفهوم دولت رانتیر و نارسایی اجتماعی

هم‌زمان با تکامل نظریه دولت رانتیر، اقتصاددانان به کشورهای خاورمیانه که از منابع نفتی و گازی سرشاری برخوردار بودند نیز توجه کردند. یکی از نخستین کسانی که ادبیات دولت رانتیر را در اقتصاد سیاسی ایران مطرح کرد، حسین مهدوی است. پیشنهاد تئوری دولت رانتیر و عملکرد آن در اقتصاد سیاسی ابتدا توسط وی مطرح شد و سپس توسط دیگر اقتصاددانان، مانند حازم بلاوی و لوسیانی مورد استفاده قرار گرفت (Zareie, 29). بنابراین ایده مهدوی به شکل یک نظریه مرجع، در زمینه اقتصاد سیاسی یکی از مهم‌ترین و بنیانی‌ترین نظرات در خصوص حکومت‌های رانتیر در خاورمیانه است. او در پژوهشی، با تفکیک درآمدهای مالیاتی به اجزای مختلف، اقدام به برآورد توابع درآمدهای مالیاتی کرده و نشان داد برخی از متغیرها بر سطح و بر اجزای درآمدهای مالیاتی تأثیر یکسانی دارند، درحالی‌که برخی متغیرها اثر متفاوت از آنچه بر سطح کل درآمدهای مالیاتی دارند، بر اجزای درآمدهای مالیاتی به جای می‌گذارند. او ایده خود را با توجه به وقایع دهه‌های ۵۰ و ۶۰م. ارائه کرد و تحولات عظیم دهه ۷۰ را پیش‌بینی نکرده بود. افزایش توان اپک، تحریم نفتی ۱۹۷۳م. و سقوط نظام شاهنشاهی در ایران از جمله تحولاتی بودند که فشار مضاعفی بر نیروهای بازار در جهت افزایش قیمت نفت و همچنین افزایش رانت ناشی از آن وارد کردند.

پس از او، پورمقیم (۱۳۶۹) با الهام از پژوهش‌های تانزی به بررسی عوامل مؤثر بر سطح وصول مالیات در ایران پرداخت. در مدل تجربی این پژوهش، تولید ناخالص داخلی، ارزش افزوده بخش نفت، نرخ ارز و نرخ تورم به عنوان عامل تعیین‌کننده درآمدهای مالیاتی در ایران در نظر گرفته شده است. نتایج ناشی از این برآورد نشان می‌دهد تمام متغیرها به جز نرخ ارز در بلند مدت بر درآمدهای مالیاتی تأثیر دارد. سرانجام قطمیری و اسلاملوینیان (قطمیری، ۱۳۸۷: ۱۶۴-۱۸۶) با استفاده از داده‌های پانل برای ۱۵ کشور به این نتیجه رسیده‌اند که تورم و سهم بخش کشاورزی بر نسبت مالیاتی تأثیر منفی و سهم ارزش افزوده، بخش‌های صنعت،

خدمات و تجارت خارجی بر نسبت مالیاتی تأثیر مثبت دارد. براساس این تحقیق، ایران به لحاظ بهره‌برداری از ظرفیت‌های مالیاتی در میان ۱۵ کشور مورد بررسی، رتبه ۱۵ را به خود اختصاص داده است.

بررسی تحقیقات انجام شده در خصوص دولت رانتیر و تأثیرات منابع نفتی بر اخذ مالیات، لزوم بررسی و تحلیل داده‌های تاریخی را مشخص می‌سازد. چرایی و چگونگی تبدیل ایران به دولتی رانتیر در طول دوره حکومت محمدرضا شاه از مباحث مهمی است که در فرایند پژوهش روشن می‌گردد. از سوی دیگر پیشینه تاریخی دولت‌های رانتیر برای تحلیل تأثیرات آنها بر تحولات جامعه در دوره‌های بعدی هدف پژوهش را روشن می‌سازد. بر طبق این نظریه، چنانچه بیش از ۴۰ درصد درآمد کشوری از منابع خارجی (از طریق فروش مواد خام و منابع زیرزمینی یا کمک‌های سایر دولت‌ها و یا برخی موارد دیگر) به دست آید و وابسته به منابع داخلی همچون مالیات نباشد، ساختار دولت تغییر می‌کند و به دولتی رانتیر (تحصیل‌دار) تبدیل می‌گردد (ازغندی، ۱۳۸۹: ۳۹). این نظریه در ابتدا بیشتر بر تأثیرات نوسانات قیمت منابع طبیعی و بیماری هلندی تمرکز داشته، اما نظریات جدیدتر مربوط به نفرین منابع بر آثار توسعه ناشی از رفتار رانت‌گرایی (تحصیل‌گرایی) دولت‌ها تأکید دارند. یکی از مباحث عمده فرضیه نفرین منابع این است که درآمد حاصل از منابع، تأثیر مستقیمی بر روی اجتماع و گروه‌های اجتماعی دارد (کاشانی، ۱۳۸۸: ۵۵).

از پایه‌های استوار جامعه مدنی که به ایجاد نهادهای خودجوش مدنی و به‌طورکلی مدنیت کمک می‌کند، حضور پررنگ و مؤثر طبقات اجتماعی مستقل و با هویت است. مراد ما در این مقاله از طبقه اجتماعی، گروه پایداری است که اعضای آن در مناسبات تولید و سازمان اجتماعی تولید، توزیع کالاها و خدمات، بهره‌گیری از مازاد اقتصادی جامعه، برخورداری از سرمایه‌های اقتصادی، اجتماعی - فرهنگی و سیاسی و همچنین سهم‌بری در توزیع قدرت، موقعیت یکسانی داشته باشند؛ نسبت به موقعیت و منافع خود آگاه بوده، به اتحادی هرچند نسبی و غیر رسمی رسیده باشند و برای نگه داشتن منافع و قدرت یا به‌دست آوردن آن با حاکمیت یا دیگر گروه‌های اجتماعی در چالش باشند (بحرانی، ۱۳۸۸: ۸۲).

دولت‌های رانتیر به تناسب افزایش درآمدهای رانتی دولت، نیروها و طبقات اجتماعی را به خود وابسته می‌سازند. این وابستگی با ایجاد اشتغال، اعطای کمک‌های مستقیم، پرداخت یارانه‌های مختلف تولیدی و مصرفی، اعطای وام برای سرمایه‌گذاری، دستیابی به بازارهای پررونق داخلی، اجرای طرح‌های عمرانی و رفاه عمومی در زمینه‌های آموزشی، بهداشتی و... عملاً همه طبقات اجتماعی از بورژوازی صنعتی و تجاری تا طبقه متوسط، طبقه کارگر و توده‌های فقیر را در بر می‌گیرد. در چنین شرایطی سیاست‌های دولت تعیین‌کننده موجودیت و سرنوشت مختلف طبقات اجتماعی است. این سیاست‌ها می‌تواند به نحو مؤثر بر روی یک طبقه و ایجاد طبقه دیگر یا تضعیف یک طبقه و تقویت یک طبقه دیگر بینجامد (شکاری، ۱۳۷۹: ۳۳).

کاتوزیان معتقد است که در دولت‌های رانتیر سه گروه اجتماعی عمده را می‌توان از هم تشخیص داد: «الف) گروه تحت‌الحمایگان دولت که بزرگترین منافع و مزایا را از رانت دریافت می‌کنند. ب) توده جمعیت شهری که این گروه هم از آثار افزایش هزینه‌های دولتی بر اقتصاد داخلی نفع بسیار می‌برند. ج) جمعیت روستایی که این گروه کمترین میزان دریافت را از رانت‌ها دارا می‌باشند.» (کاتوزیان، ۱۳۷۴: ۹۵-۹۴) دولت‌های رانتیر به عنوان سرمایه‌گذار اصلی در اقتصاد داخلی و در حقیقت سرچشمه قدرت اقتصادی و اجتماعی محسوب می‌شوند. بدین روی گروه‌ها و طبقات اجتماعی به‌دلیل فقدان و ضعف منابع اقتصادی و اجتماعی نمی‌توانند با دولت به رقابت بپردازند و در نتیجه به دولت وابسته می‌گردند. بنابراین زمانی که یک دولت از جامعه خود استقلال می‌یابد، به‌طور طبیعی از نفوذ گروه‌های اجتماعی خارج می‌شود.

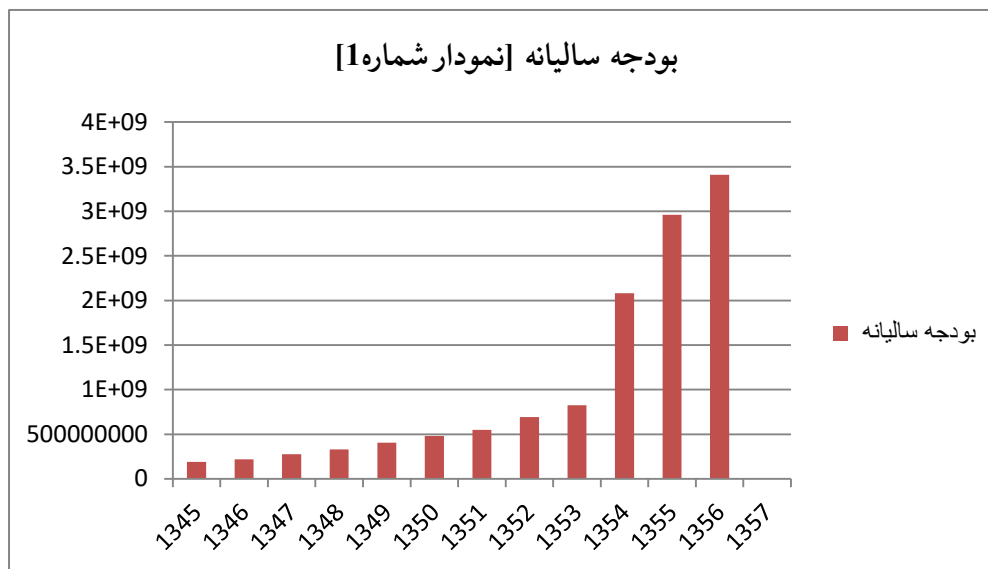
۲- دولت رانتیر در دوره محمدرضا شاه پهلوی

درآمد حکومت‌ها در ایران از املاک وسیع دولتی و نیز اخذ مالیات‌های مختلف بر محصولات ارضی غیردولتی تأمین می‌گردید. منابع مختلف درآمد و دارایی دولت می‌توانست هزینه‌های نسبتاً متناهی اداری، نظامی و اجتماعی خود را تأمین کند و در عین حال با تخصیص زمین و امتیازات و یا پس گرفتن آنها به‌دلخواه خویش، طبقات دیوانی و ثروتمند را پاداش دهد یا مجازات کند. از سال ۱۳۰۰ش. و به‌ویژه از سال ۱۳۱۱ش، عواید نفت منبع درآمد به‌نسبت مطمئنی برای تأمین نیازهای مالی دولت بود. ارزش و سهم کل نفت در صادرات و تولیدات ایران نیز از همین دوران رو به افزایش نهاد. بر طبق آمار ارائه شده، میزان درآمدهای نفتی و درآمدهای مالیاتی (درآمدهای داخلی) از سال ۱۳۱۱ تا ۱۳۵۲، با رشدی مثبت به‌دلیل رشد سریع حجم نفت صادراتی و افزایش نسبتاً متعادل قیمت‌ها (کاتوزیان، ۱۳۹۰: ۲۸۰) رو به جلو حرکت می‌کرد، اما انفجار عواید نفت در اواخر سال ۱۳۵۲ش. به‌وقوع پیوست. عواید نفت که در سال ۱۳۴۲ش. برابر ۴۰۰۰۰۰ میلیون ریال یا کمی بیش از ۱۲ درصد تولید ناخالص ملی بود، با نرخ بالایی افزایش یافت و ناگهان در سال ۱۳۵۲ش. انفجار قیمت آن را به ۱۳۳۳۳۰۰ میلیون ریال رساند (همان، ۱۳۲۰) و سهم عواید نفت به‌واسطه چهار برابر شدن قیمت نفت به ۵۰ درصد تولید ناخالص ملی رسید. بنابراین به کمک جدول پایین می‌توان شرایط اقتصادی ایران را تجزیه و تحلیل کرد و روند تغییرات و میزان درآمد حکومت پهلوی را نگرست. سهم درآمدهای نفتی (به عنوان یک نوع از درآمدهای رانتی) در درآمدهای دولت ایران همواره بیش از ۴۰ درصد بوده است (شکاری، ۱۳۷۹: ۶۶) و آنچه به‌عنوان بیماری هلندی یا نفرین منابع یاد شد، در نمودار زیر مشخص است که خود می‌تواند گویای تغییرات اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در آن دوران باشد.

جدول شماره ۱- وضعیت درآمدهای دولت پهلوی در بازه زمانی (۱۳۵۳-۱۳۴۴)

درآمدهای عمومی قطعی	مالیات‌های مستقیم و غیرمستقیم	درآمد حاصل از نفت	
۵۸۱۰۰۴۴۱	۲۹۲۹۸۳۰۷	۱۲۳۶۴۹۵۴	۱۳۴۴
۷۲۳۸۸۷۴۹	۳۵۹۹۹۳۵۱	۱۲۹۹۲۵۳۷	۱۳۴۵
۷۸۴۰۰۷۹۷	۴۰۲۷۸۸۷۷	۱۳۰۳۴۷۸۸	۱۳۴۶
۹۳۵۴۷۲۸۸	۵۰۲۴۵۱۶۲	۱۵۰۲۲۰۶۲	۱۳۴۷
۲۱۸۲۸۶۲۷۹	۶۱۷۶۷۱۰۰	۷۶۳۷۷۶۳۹	۱۳۴۸
۲۳۸۹۲۵۰۳۲	۷۱۸۲۶۰۵۴	۸۵۵۶۱۳۶۲	۱۳۴۹
۲۹۶۴۲۱۱۶۵	۸۲۹۶۹۴۳۳	۱۵۵۳۲۲۸۶۲	۱۳۵۰
۴۳۲۸۷۸۳۹۳	۱۰۳۷۹۱۱۷۰	۱۷۸۱۹۶۱۹۸	۱۳۵۱
۵۹۴۳۸۰۸۴۱	۱۳۲۵۸۹۸۵۰	۳۱۱۲۵۰۵۸۰	۱۳۵۲
۱۴۲۸۵۲۶۲۹۶	۱۵۸۸۶۱۲۶۶	۱۱۲۰۵۲۴۵۳۹۴	۱۳۵۳

۱. مجموعه قوانین بودجه، برنامه و عناوین سایر قوانین و مصوبات مربوط از سال ۱۳۴۴ تا سال ۱۳۵۷، تهیه و تدوین: منوچهر ضیائی، ناشر وزارت برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی-اجتماعی و انتشارات، چاپ اول، ۱۳۶۷، صفحات متعدد.

تبدیل دولت ایران به دولتی رانتیر از سال ۱۳۵۳ش. تبعات اجتماعی بسیاری بر جای گذاشت و سه طبقه عمده اجتماعی که عبارتند از: طبقه متوسط سنتی، طبقه متوسط جدید و طبقه کارگر بودند از این شرایط تأثیر پذیرفتند.

۲-۱ - طبقه متوسط سنتی

یکی از مهم‌ترین نیروهای اجتماعی که دست کم از اواسط سده سیزدهم شمسی در سیاست و حکومت، به‌ویژه تحولات سیاسی-اجتماعی ایران نقش داشته است، طبقه متوسط سنتی می‌باشد. در این دوره، طبقه متوسط سنتی در اغلب تحولات و منازعات سیاسی-اجتماعی یا نقش اول را ایفاء کرده و یا نقش قابل ملاحظه‌ایی داشته است (بشیریه، ۱۳۸۲: ۱۶۳) که می‌توان آنها را به دو گروه بازاریان و علما و روحانیون تقسیم کرد.

در اوایل دوران پهلوی پیشه‌وران و کاسبان، هسته خرده‌بورژوازی سنتی را در ایران تشکیل می‌دادند. در ایران از اواخر قرن نوزدهم نیروهای بازار از عناصر سیاسی قابل ملاحظه در دوره‌های بحران، شورش و انقلاب بودند. به‌طور کلی این دوره و دوره‌های بعد، بازار یکی از پایگاه‌های اجتماعی عمده واکنش بر ضد نفوذ اقتصادی و فرهنگی سرمایه‌داری غرب در ایران به‌شمار می‌رفت و از جنبش‌های اقتصادی، فرهنگی و مذهبی علیه سلطه غرب در ایران حمایت می‌کرده است (همان، ۱۶۸). در نتیجه برنامه‌های اقتصادی و اجتماعی بازار، در تقابل دائمی با نظام پهلوی قرار گرفت. رقابت سرمایه‌داران بزرگ و نوسان صادرات و واردات کالا توسط سرمایه‌داری وابسته در معرض تهدید قرار داشتند و سر رشته بازار و دادوستد به‌مرور از دست طبقه متوسط سنتی خارج می‌شد و در دست سرمایه‌داران قرار می‌گرفت، به‌ویژه به دنبال افزایش قیمت نفت در سال ۱۳۵۲ش، دولت محمدرضا شاه به حمایت مداوم از پروژه‌ها و مقاطعه‌کاری‌های عظیم ادامه داد و حمایت مالی از دارایی‌های کوچک را کنار گذاشت. بنگاه‌های کوچک که اغلب در بازار متمرکز بودند، هیچ یک اعتبارات دولتی را دریافت نکردند و در نتیجه به سوی نهادهای سنتی وام‌دهنده نزول‌خوار در بازار متمایل شدند (Ghodos, 1989: 200). در دوره ۱۳۵۷-۱۳۵۲ش، طبقه متوسط سنتی به لحاظ سیاسی ضعیف شد و به لحاظ اقتصادی خارج از چتر حمایت حکومت قرار گرفت. همچنین در مقابل بنای صنعتی نوین با یک روند فروپاشی و انقیاد

مواجه شد، به طوری که در سال ۱۳۵۵ش، ۲۱۹۰۰۰ کارگاه سنتی موجود در کشور در مجموع ۲۴ درصد از محصولات صنعتی را تولید کردند در حالی که در همان سال ۶۶۲۶ واحد صنعتی جدید، ۷۶ درصد محصولات صنعتی را تولید نمودند. علاوه بر آن کارگاه های بازار از تعرفه حمایتی و یارانه هایی که برای صاحبان منابع جدید فراهم آمده بود، برخوردار نبودند و در نتیجه تولیدات کوچک دچار فروپاشی بیشتر شدند (روبین، ۱۳۶۳: ۱۹۳).

سیاست های اقتصادی دولت در حمایت از بخش وابسته، نارضایتی آنها را از حکومت افزایش داد. از دیگر سیاست های حکومت علیه طبقه متوسط سنتی، تضعیف نقش این نهاد در توزیع کالا بود. همچنین به دنبال افزایش قیمت نفت، دولت در سال های ۱۳۵۳ و ۱۳۵۴ش، به رغم هشدارهای اقتصاددانان، سرمایه گذاری های توسعه خود را سه برابر کرد و موجودی پول را بیش از ۶۰ درصد افزایش داد و این افزایش منجر به تورم شد. با وجود پیچیدگی علل تورم، حکومت یک راه حل ساده پیدا کرد و تقصیر را بر دوش جامعه تجاری گذاشت. بدین ترتیب در تابستان ۱۳۵۵ش، شاه مبارزه با گران فروشی را آغاز کرد. دولت نظارت های سختی بر قیمت بسیاری از کالاهای اساسی اعمال کرد و مقادیر عظیمی گندم، شکر و گوشت وارد کرد تا به قیمت ارزانتری از فروشندگان محلی بفروشد و هر مغازه دار و بازرگان و تولیدکننده ای را که از نرخ تعیین شده توسط اداره تثبیت قیمت ها تخلف کرده بود جریمه، تعهد و زندانی کرد (کاشانی، ۱۳۸۸: ۱۳۲).

گروه دیگر در طبقه متوسط سنتی، علما و روحانیان بودند. با آغاز دهه ۱۳۵۰ش. تقریباً دولت پهلوی همراه با افزایش درآمدهای نفتی و به دنبال آن افزایش خود مختاریش، با بعضی اقدامات نابخردانه، موجب تشدید فشار بر روحانیان شد. در مجموع اصلاحات ارضی، رابطه روحانیان بلندپایه با طبقه ملاکان را قطع کرد. همچنین نظام جدید، مدارس دینی خود را به صورت جدیدی سازمان داده بود. دولت مستقیم و غیرمستقیم قدرت روحانیان را تضعیف می کرد و شاه را یک رهبر مترقی جلوه می داد. به طور کلی واقعیت این است که در سال های پیش از انقلاب اسلامی، طبقه متوسط سنتی و روحانیان با اینکه در عرصه اقتصادی منافعی هم برده بودند، روی هم رفته، نه تنها نقش درجه اول خود را در صحنه اقتصادی ایران از دست داده بودند، بلکه موقعیت آنها به طور نسبی در قیاس با برخی طبقات دیگر، مانند طبقه سرمایه دار وابسته و سطوح بالای طبقه متوسط جدید تنزل پیدا کرده و به لحاظ اجتماعی و فرهنگی نیز تحت فشار بودند (کاتوزیان ۱۳۹۰: ۳۱۳-۳۰۳).

۲-۲- طبقه متوسط جدید

طبقه متوسط جدید مفهومی است که برای مطالعه گروه های اجتماعی نوین به کار رفته است. دانشمندان علوم اجتماعی خصوصیات متعدد و مختلفی را برای این طبقه برشمرده اند. چون این صفات از دیدگاه های متفاوتی منشأ گرفته اند، به ناچار نه تنها با یکدیگر هماهنگی ندارند؛ بلکه تضادهایی نیز میان آنها به چشم می خورد. به طور کلی در اغلب این مطالعات ظهور طبقه متوسط جدید را با دگرگونی های تکنولوژیکی و توسعه آموزش و پرورش و خدمات عمومی همراه می دانند (ادیبی، ۱۳۸۵: ۹۲). عده ای بر این عقیده اند که طبقه متوسط جدید در ایران، از زمان رضاشاه شکل گرفت و از برجسته ترین تحولات این دوران به شمار می رود. تازه پا بودن و بالطبع عدم ریشه دار بودن این طبقه در قیاس با نیروهای اجتماعی عمده از عواملی بود که موجب رشد و گسترش این طبقه در زمان پهلوی دوم شد. با این تفاوت که در زمان پهلوی دوم درآمدهای کلان نفت توان دولت را برای انجام تغییر و تحولات افزایش داد؛ اصراری که وی بر اجرای سیاست های نوسازی داشت، موجب افزایش شمار کارمندان اداری، محصلان، دانشجویان و بوروکرات ها شد (سرشماری ۱۳۳۵ - کل کشور و ۱۳۴۵؛ مرکز آمار ایران).

بر طبق اولین سرشماری کشور در سال ۱۳۳۵ش، میزان نیروی کار در حدود ۶۰۶۶۰۰۰ (شش میلیون و شصت و شش هزار) نفر بود که این رقم در ده سال بعد یعنی در سال ۱۳۴۵ش، در دومین سرشماری کشور به رقم ۷۵۸۴۰۰۰ (هفت میلیون و پانصد و هشتاد و چهار هزار نفر) رسید. به علاوه به علت رشد سریع اقتصادی، در فاصله سال‌های ۱۳۴۵-۱۳۳۵ش، میزان مزدبگیران در اقتصاد از ۴۵.۶ درصد به ۴۸.۱ درصد رسید و رقم مطلق آن به بیش از ۱۲۵۰۰۰ نفر افزایش یافت. در سال ۱۳۴۰ش. تعداد دانشجویان در مؤسسات آموزش عالی از ۱۹۸۰۰ به ۶۰۰۰۰ نفر در سال ۱۳۵۰ش. رسید که این رقم در سال ۱۳۵۳ش. به ۱۲۳۱۱۴ نفر بالغ شد. ادیبی معتقد است که اکثریت این افراد به لحاظ شغلی در گروه‌هایی مانند تکنسین، کارمند دفتری و معلم جای گرفته در واقع محور اصلی طبقه متوسط جدید را تشکیل می‌دادند. علاوه بر این تعداد، شماری از آنها نیز شامل کارمندان عالی رتبه، مدیران کل، مقامات بلندپایه اداری و متخصصان بودند (ادیبی، ۱۳۸۵: ۹۶-۹۴). آمارها نشان می‌دهد که در دهه ۱۳۵۰ش. باز هم این افزایش کمی ادامه یافته به طوری که بیشتر رشد جمعیت شهری ایرانی در میان طبقه متوسط رخ داد که از ۴۹.۴ درصد کل جمعیت شهری در ۱۳۴۵ش. به ۶۰.۳ درصد ۱۳۵۵ش. ترقی کرد. رشد سریع طبقه متوسط جدید و رشد کندتر طبقه کارگر صنعتی، توانایی هر دو طبقه را برای درگیری در عمل جمعی سیاسی افزود (گازپوروسکی، ۱۳۷۳: ۲۵۲).

طبقه متوسط در زمان پهلوی دوم همچنان به رشد خود ادامه داده و گسترش یافت. شاید از لحاظ کمیت تنها طبقه اجتماعی که با آن برابری می‌کرد طبقه کارگر بود؛ مضافاً به اینکه سیاست‌های شاه، به‌ویژه در دهه ۱۳۴۰ش، وزن سیاسی و اجتماعی، تعداد ملاکان و دیگر طبقات سنتی را کاهش داد. شاه به‌خاطر دوام و ثبات حکومت خود و تعقیب برنامه‌های نوسازی به همکاری طبقه متوسط جدید نیاز داشت و بالطبع می‌بایست موجبات رفاه آنها را فراهم می‌کرد و موقعیت مالی آنها را بهبود می‌بخشید، بدین‌روی از طریق برنامه‌ها و سیاست‌هایی که به اجرا گذاشت سعی کرد پشتیبانی آنها را به دست آورده و برای خود حامیانی بیابد (چمن‌خواه، ۱۳۸۰: ۱۵۷). از جمله اقداماتی که به‌واسطه رشد درآمدهای نفتی، توسط حکومت به‌کار رفت، می‌توان از برنامه‌های اقتصادی، شامل ساختن خانه‌های ارزان قیمت برای کارمندان و معلمان، اجرای تسهیلات آموزشی و رفاهی برای دانشجویان، اعطای بورس‌های مختلف تحصیلی به دانش‌آموزان و دانشجویان، بالا بردن سطح دستمزدهای کارمندان دولت و... اشاره کرد، اما در مقابل، اعضای طبقه متوسط جدیدی که خواهان مشارکت سیاسی در روند نوسازی بودند، با محدودیت‌هایی مواجه شدند. ملاک مشارکت در روند نوسازی اطاعت محض و تبعیت از دولت برای کسب مشروعیت بود، شرط ورود به دستگاه اداری کشور، به‌ویژه پس از سال ۱۳۴۲ش، وفاداری نسبت به شاه و تبعیت از خواسته‌ها و اهداف سیاسی-اقتصادی حکومت بود.

توسعه آمرانه شاه که می‌بایست از بالا صورت گیرد، باعث شکاف بین دولت و طبقه متوسط جدید گردید و هیچگاه به شکل‌گیری نهادهای مشارکتی لازم برای گسترش ظرفیت مادی و انسانی منجر نشد. ضمن اینکه محمدرضا شاه در جهت کنترل و جذب طبقه متوسط جدید در ابتدای دهه ۱۳۵۰ش، از طریق احزاب فرمایشی همچون حزب ایران نوین و حزب مردم کوشید تا پایگاه خود را بین دانشجویان، حرفه‌مندان و سایر اعضای طبقه متوسط جدید گسترش دهد. در ادامه این سیاست در اواخر سال ۱۳۵۳ش، شاه احزاب سیاسی را منحل کرد و اقدام به تشکیل حزب واحدی به نام حزب رستاخیز ملت ایران نمود. هدف شاه در تشکیل این حزب کنترل مشارکت سیاسی اقشار اجتماعی بود، اما در اقداماتش با شکست مواجه شد (عیوضی، ۱۳۸۰: ۳۳۵). حکومت شاه امتیازات اقتصادی و مادی لازم را برای بهبود وضع این طبقه را در اختیار آنها نگذاشت، اما از پاسخگویی اجتماعی و سیاسی به آنها خودداری کرد، این ناکامی حکومت به شکل اجتناب‌ناپذیر، شکاف میان حکومت و این طبقه را باعث گردید، به‌ویژه که بالا رفتن درآمدهای نفتی در دهه ۵۰ باعث تقویت ابزار سرکوب و همچنین تقویت قدرت یارگیری شد و خود مختاری دولت را نسبت به این طبقه و دیگر طبقات افزود (گازپوروسکی، ۱۳۷۳: ۲۵۷).

۲-۳- طبقه کارگر

در اوایل قرن بیستم، ۹۰ درصد نیروی کار ایران در بخش کشاورزی شاغل بودند و فقط ۱۰ درصد از نیروی کار در بخش صنایع و کارخانه‌ها کار می‌کردند، ولی این وضعیت به تدریج دچار تغییرات شد. کشاورزی ایران در فاصله سال‌های ۱۳۵۷-۱۳۳۲ش، دستخوش دگرگونی کیفی عظیمی گردید که از اثرات پدیده برنامه اصلاحات ارضی دهه ۱۳۴۰ش بود، برنامه‌ای که در محور انقلاب سفید قرار می‌گرفت. وجه تولید دهقانی و سهم‌بری که قرن‌ها و شاید هزاره‌ها در ایران مرسوم بود، با برنامه اصلاحات ارضی در طول یک دهه، دستخوش دگرگونی سریعی شد و جای خود را به کشاورزی سرمایه‌داری داد که تأثیرش بر زمین‌داری، ساختار طبقاتی روستاها و عملکرد کشاورزی بسیار بارز و عمدتاً منفی بود (فوران، ۱۳۷۷: ۴۷۲).

به‌طوری‌که در سال ۱۳۴۵ش، ۴۷ درصد در بخش کشاورزی و ۵۳ درصد در بخش صنایع فعالیت می‌نمودند. در اواسط دهه ۱۳۵۰ش، این نسبت به ۳۳ و ۶۷ درصد رسید. بدین ترتیب با یک جمع‌بندی در برهه خاص از زمان، اقتصاد ایران کمابیش بر کشاورزی متکی بود و عمده‌ترین صنایع بعد از صنعت نفت به صنایع دستی و صنایع کارخانجات کوچک محدود می‌شد. کارگاه‌های کوچک، تعداد کمی از کارخانه‌های نساجی و غذایی دولتی، مجموعه وضعیت صنعتی ایران بود (عیوضی، ۱۳۸۰: ۳۳۹). اما گسترش صنایع و به وجود آمدن بورژوازی صنعتی که نیاز روز افزونی به نیروی کار داشت، عامل گسترش کمی کارگران در سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ش. و همچنین افزایش میزان جمعیت کارگری بخش‌های مختلف فعالیت‌های اقتصادی شد. جدول ۲ جمعیت شاغل و فعال در فعالیت‌های اقتصادی را در بین سال‌های ۱۳۴۱-۱۳۵۶ش، نشان می‌دهد.

جدول شماره ۲- جمعیت شاغل و فعال در فعالیت‌های اقتصادی ۱۳۴۱-۱۳۵۶ (هزار نفر)

	۱۳۴۱		۱۳۵۶	
	تعداد	درصد	تعداد	درصد
کشاورزی	۳۲۳۲	۴۸/۶	۲۹۶۶	۳۲/۱
صنایع و معادن	۱۵۱۶	۲۲/۸	۳۰۸۵	۳۳/۴
نفت	۳۶	۰/۶	۵۶	۰/۶
خدمات	۱۶۲۶	۲۴/۵	۲۸۶۷	۳۱
بیکاری	۲۳۵	۳/۵	۲۷۰	۲/۹
جمعیت شاغل	۶۴۱۰	-	۸۹۷۴	-
جمعیت فعال	۶۶۴۵	۱۰۰	۹۲۴۴	۱۱۰۰

از آنجا که این تغییر در توزیع بخش‌های مختلف با بسط روابط سرمایه‌داری همراه بود و اکثریت جمعیت فعال اقتصادی به شکلی از اشکال، کارگر مزدبگیر بودند. بنابراین حکومت با یک نیروی اجتماعی نوین قابل توجه مواجه بود. با وجود این، به‌رغم قدرت کمی روز افزون طبقه کارگر از هنگام کودتای سال ۱۳۳۲، هرگز اجازه داده نشد که این طبقه نقش سیاسی مستقلی بازی کند یا بتواند موجودیت مستقل خود را اعلام دارد. دقت و مراقبت دولت در راضی کردن طبقه کارگر، به‌رغم جلوگیری از ابتکارات سیاسی مستقل آن، نشان از آگاهی حکومت از نقش این طبقه در جامعه ایران بود (هالیدی، بی‌تا: ۱۸۳). در طول دهه‌های ۴۰ و ۵۰، حکومت پهلوی سعی فراوان در اقداماتی داشت تا از بسیج کارگران به‌صورت اعتصاب خودجوش و یا تقاضای تشکیل سازمان‌های کارگری

جلوگیری و در عوض آنان را تحت نظارت و کنترل خود درآورد. بدین‌روی در این دوران شاه به عنوان حامی و پشتیبان کارگران در مقابل کارفرمایان ظاهر شد و هر از چندی با یک قانون یا سازمان جدید، نوعی دفاع از حقوق کارگران را نشان می‌داد. از جمله قانون سهام شدن کارگران در سود ویژه، تأسیس بانک رفاه کارگران، قانون حداقل دستمزد که محمدرضا شاه اعلام کرد تا پایان برنامه پنجم حداقل دستمزدها ۱۲۰۰۰ ریال خواهد شد که محاسبه نشان می‌دهد برای اجرای آن، افزایش ۵۰ درصد در سال لازم بود تا دستمزد ۳۶۰۰ ریالی سال ۱۳۵۴ به ۱۲۰۰۰ ریال در سال ۱۳۵۷، یعنی پایان برنامه پنجم برسد (لاجوردی، ۱۳۶۹: ۴۲۲-۴۲۳) و گسترش مالکیت واحدهای صنعتی (سوداگر، ۱۳۵۸: ۷۶۰) صورت پذیرد.

۳- تحولات اجتماعی و دولت رانتیر در دوره محمدرضا پهلوی

از آنجایی که دولت تنها دریافت‌کننده درآمد نفت بود و درآمد نفت بخش اصلی بودجه دولت و مبادلات خارجی را تشکیل می‌داد، نفوذ دولت در بسیاری از مسائل تعیین‌کننده بود (کشاورزی شگری، ۱۳۹۳: ۲۷۲-۲۷۳). رانت در دوره پهلوی دوم نقش اصلی در اداره جامعه داشت و نه تنها در عرصه سیاست و قدرت سیاسی، بلکه در دیگر عرصه‌های اجتماعی نیز ایفای نقش می‌کرد. مهمترین ویژگی دولت پهلوی دوم قبل از انقلاب، استقلال از طبقات داخلی بود. مانند بسیاری از کشورهای پیرامونی، این استقلال ناشی از ناتوانی صنعتگران محلی در ایفای نقش پیش روی بورژوازی بود. در ایران، سنت سلطه دولت بر ابزار تولید، مانع رشد طبقه بورژوازی توانمند و منسجم بود. علاوه بر ضعف تاریخی بورژوازی، نقش روزافزون دولت در فرایند تولید را نیز می‌توان به‌عنوان منشأ استقلال و خودمختاری دولت ایران از جامعه مدنی مطرح کرد.

دولت ایران، در عرصه اقتصادی حضور فعالی داشت و در تولید مازاد اقتصادی و انباشت آن نقش مهمی ایفا می‌کرد. چنانچه ذکر شد، استقلال از طبقات داخلی به دلیل نظارت مستقیم دولت بر تولید نفت و درآمد حاصل از فروش آن در بازارهای بین‌المللی به وجود آمده بود (فرهی، ۱۳۷۵: ۱۷۸-۱۷۹). درآمد نفت میزان استقلال مادی و قدرت سیاسی دولت را از طبقات دارا و نهادهای مذهبی افزایش داد. عواید نفت بهره مالکانه‌ای بود که یکجا و مستقیماً به دولت پرداخت می‌شد. این عواید هنگامی که تا حد زیادی افزایش یابد و دست کم ۱۰ درصد تولید ملی را تشکیل دهد، استقلال غیرعادی اقتصادی - سیاسی دولت را از نیروهای مولد و طبقات اجتماعی فراهم می‌آورد. به دلیل توان اقتصادی بالای دولت رانتی، دولت شاه، با اعطای امتیازات به طبقات اجتماعی اصلی، در تلاش بود تا تعادل اجتماعی - اقتصادی را برقرار سازد، اما این اقدامات عمدتاً معطوف به بسیج حمایت سیاسی برای حکومت بودند. در همین راستا حکومت رانتیری به منظور جلوگیری از رشد بورژوازی تجاری و تشویق تولید داخلی، محدودیت‌های تجاری و تعرفه‌های بالایی را وضع کرد. در همین راستا، سیاست اعطای امتیازات مالی، حمایت تعرفه‌ای، وام‌ها و اعتبارات آسان، امتیازات صنعتی، معافیت مالیاتی و امتیازات انحصاری در پیش گرفته شد. در حد فاصل سال‌های ۱۳۴۰ تا ۱۳۵۳ش، وام‌های بانک صنعت به بخش خصوصی از ۲۰ میلیون به ۲۰۰۰۰ میلیون ریال افزایش یافت. همچنین، محدودیت تجارت خارجی وجود قیمت‌های بالا، به‌ویژه، برای صنایع انحصاری محلی را تضمین می‌کرد.

بدین ترتیب، با توجه به تشویق‌های دولت، بورژوازی صنعتی بزرگی به تدریج پدیدار شد. دربار در مقام جابه‌جاکننده امتیازات، پوشش و دسترسی به سرمایه را برای کارآفرینان فراهم می‌کرد. به عبارت بهتر با نفوذ حکومت اقتدارگرای رانتی، مناسبات دولت و طبقه سرمایه‌دار جنبه توزیعی داشت، بدین معنا که حکومت منابع را در میان کارآفرینان به شکل وام‌های آسان، معافیت و امتیازات انحصاری تقسیم می‌کرد. کارآفرینان نیز به منظور کسب منافع بیشتر از حکومت می‌کوشیدند در سیاست‌های دولت نفوذ کنند. به‌طورکلی حکومت از طریق سازمان ابرشرکت‌سالاری (کورپوراتیستی) (حاتمی، ۱۳۹۴: ۱۰-۹) خود کوشید هم‌زمان

با توزیع رانت به کسب حمایت طبقه متوسط جدید بالا دست زده و از این طریق آن را کنترل کند (بشیریه، ۱۳۸۲: ۷۰-۷۴). همین روند کنترل از طریق توزیع رانت در قبال طبقه کارگر نیز دنبال شد. حکومت خواهان سازمان‌دهی مناسبات با طبقات پایین از بالا بدون سیاسی کردن آنها بود. طبقه کارگر صنعتی به واسطه تحمیل سازمان‌های رسمی به آن، هدف اصلی کنترل دولت بود. هم‌زمان حکومت کوشید با تمهید منافع نمادین، حمایت این طبقه را به دست آورد. از سوی دیگر، رویکرد دولت رانته پهلوی در قبال طبقه دهقانان که بخشی از طبقه کارگر بودند نیز همان روند توزیع رانت در جهت بسیج حمایت سیاسی بود. درحالی‌که در نتیجه اصلاحات ارضی یک طبقه متوسط روستایی پدیدار و به هدف بسیج حکومت تبدیل شد، طبقه پایین روستایی دست‌نخورده باقی‌ماند و نادیده گرفته شد.

حکومت کوشید حمایت دهقانان را از طریق کنترل و توزیع سود در میان آنها به دست آورد. تعاونی‌های دهقانی در رابطه عمودی با دولت قرار داشتند و دهقانان در معرض کنترل اقتصادی و سیاسی بودند. شاه با ترویج خورده مالکی کوشید یک پایگاه حمایت روستایی برای خود دست و پا کند. این حمایت دهقانی تا حدودی در طول و پس از انقلاب وجود داشت (همان، ۷۷-۷۵). دولت با انتقال غیرمستقیم عواید نفتی به برخی طبقات و گروه‌های اجتماعی تلاش می‌کرد برای حکومت خود مشروعیت کسب کند. وجود درآمدهای زیاد حاصل از عواید نفتی به دولت کمک می‌کرد تا هزینه‌هایش را افزایش دهد و از این راه بخش عمومی را توسعه دهد و با عرضه خدمات رفاهی، طبقات فرودست را راضی نگاه دارد. دولت پهلوی، درآمدهای نفتی را از طریق هزینه‌های مصرفی منتقل می‌کرد. شایان ذکر است دولت این درآمدهای نفتی را بیشتر برای طبقاتی هزینه می‌کرد که از سیاست‌های او حمایت می‌کردند. این طبقات شامل طبقه متوسط جدید و کارگران صنعتی جدید بودند. در واقع، گروه‌ها و طبقات اجتماعی جامعه به یک اندازه از درآمدهای نفتی بهره‌مند نمی‌شدند. این راهبرد توزیعی دولت پهلوی، باعث ایجاد نابرابری در میان طبقات اجتماعی و سرانجام، نارضایتی این طبقات از توزیع ناعادلانه ثروت در میان جامعه شد.

علاوه بر رویکرد ابرسازمانی، حکومت به دلیل داشتن منابع عظیم رانته به رویکرد حامی‌پروری نیز روی آورد. حامی‌پروری یک فرایند غیررسمی مبتنی بر روابط فردی میان منافع خصوصی و نهادهای دولتی است. شاه با تکیه بر درآمدهای نفتی توانست نقش حامی بزرگ را برای گروه‌های وابسته به دربار و همین‌طور طبقه متوسط شهری بازی کند. راهبرد شاه برای حفظ حلقه‌های حامی‌پروری، گسترش بوروکراسی و دخالت در اقتصاد بود. میزان سرمایه‌گذاری‌های دولتی، شاخص مناسبی برای میزان دخالت دولت پهلوی در اقتصاد است. طی برنامه سوم از ۶۶ میلیارد ریال سرمایه‌گذاری، ۲۰ میلیارد ریال (۳۰.۳ درصد) متعلق به بخش دولتی بود. در برنامه چهارم سرمایه‌گذاری دولتی به ۱۲۵ میلیارد ریال (۴۱.۷ درصد) رسید و طی برنامه پنجم از مجموع سرمایه‌گذاری ۵۵۶.۶ میلیارد ریالی ۲۴۶.۴ میلیارد (۴۴.۳ درصد) متعلق به بخش دولتی بود (معدل، ۱۳۸۲: ۴۴). روند افزایشی دخالت دولت در اقتصاد به طور طبیعی زمینه گسترش بوروکراسی را فراهم آورد. در طول سال‌های ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۶ش، بوروکراسی دولتی از ۱۲ وزارتخانه با ۱۵۰۰۰۰ کارمند به ۱۹ وزارتخانه با بیش از ۳۰۴۰۰۰ کارمند گسترش یافت (آبراهامیان، ۱۳۷۴: ۴۰۱). محمدرضاشاه با در دست داشتن منابع نفتی، خود را از سایر طبقات جامعه مستقل کرد و در چنین وضعیتی، برخی از طبقات داخل جامعه را به دلیل داشتن پول نفت، تحت‌الحمایه و وابسته به خود کرد و باعث تضعیف برخی طبقات جامعه شد.

همچنین برای توزیع رانت در میان طبقات و گروه‌های اجتماعی، کسب مشروعیت و حفظ ثبات سیاسی، نوعی نظام بوروکراسی دولتی به وجود آورد: جواد صباغ جدید، معتقد است که «دولت رانته پهلوی اقدام به جذب برخی گروه‌های اجتماعی از جمله بورژوازی کمپرادور (وابسته)، طبقه متوسط جدید و برخی از روشنفکران در نظام سیاسی کرد؛ اما درعین حال، به دلیل استقلال از گروه‌های اجتماعی و غرور ناشی از درآمدهای نفتی، گروه‌ها و طبقات سنتی دارای نفوذ از جمله روحانیان و بازاریان را نادیده

گرفت و همین دو طبقه توانستند متحد شوند و استقلال خود را از دولت حفظ کنند و بعداً چالشی بزرگ برای حکومت به وجود آوردند» (برخورداری، ۱۳۹۴: ۲۸). به طور کلی در دوران حکومت پهلوی دوم، رابطه بین دولت و جامعه مدنی، نامتوازن، نامتناسب، غیرقابل رشد و یک طرفه بود؛ دولت فاقد حداقل زمینه‌های لازم برای گسترش مردم‌سالاری و مشارکت مردمی بود و در قبال جامعه و مردم مسئولیتی احساس نمی‌کرد. درآمد رانتی دولت پهلوی دوم تأثیر مستقیم و منفی بر روی اجتماع و گروه‌های اجتماعی داشت.

نتیجه‌گیری

انفجار عواید نفت در اواخر سال ۱۳۵۲ش، دولت ایران را به کشوری رانتیر، بی‌نیاز به درآمد مالیاتی و مستقل از جامعه، تبدیل کرد. استقلال یک حکومت را می‌توان از دو بعد داخلی و خارجی مورد بررسی قرار داد؛ زمانی یک حکومت از جامعه مستقل می‌شود که در سایه دریافت رانت‌ها، دیگر به منابع داخلی درآمد مالیات‌ها، عوارض و صدور کالاهای صنعتی احساس نیاز نمی‌کند. از تبعات این موضوع بی‌نیازی دولت به ایجاد دموکراسی و نهادهای دموکراتیک است. این استقلال به نوبه خود باعث می‌شود دولت قدرت انحصاری کسب کند و نیازی به دخالت دادن گروه‌ها و طبقات مختلف در قدرت نبیند. وابستگی زیاد یک حکومت به رانت باعث کاسته شدن فشار مالی دولت بر جامعه می‌شود؛ زیرا دولت هیچ‌گونه مالیاتی از جامعه دریافت نمی‌کند و یا اگر مالیات اخذ می‌کند مقدار آن ناچیز است.

در چنین شرایطی چنین فرض می‌شود که دولت به علت عدم دریافت مالیات از جامعه، نیاز به اعطای دموکراسی به جامعه نخواهد داشت. دولت رانتیر پهلوی با استفاده از درآمدهای نفتی، اقدام به جذب اغلب گروه‌های اجتماعی در نظام سیاسی خود کرد و دولت خود را براساس حمایت گروه‌های وابسته به دولت و طبقه متوسط جدید بنا گذاشت. دولت توانست به علت استقلال از جامعه و درآمدهای نفتی کلان، گروه‌ها و طبقات سنتی دارای نفوذ مانند روحانیت و بازار را نادیده بگیرد و نه تنها سعی در جذب آنان در سیستم سیاسی خود نکرد، بلکه درصدد تضعیف و نابودی آنها نیز برآمد. در پی این اتفاقات، دولت در فراطبقات قرار گرفت و شاه در سطح اجتماعی- اقتصادی دست به نوسازی زد، به این ترتیب طبقه متوسط جدید و طبقه کارگر صنعتی را گسترش داد، اما نتوانست در سطح اجتماعی- اقتصادی دست به نوسازی بزند و این ناکامی به شکل اجتناب‌ناپذیر، شکاف میان حکومت و ساختار اجتماعی را باعث گردید. شاه، طبقات را برای منفعت‌رسانی بالاتر به نظام و نه بسط نهادمندی‌های جامعه مدنی ایجاد کرد. در همین راستا شاهدیم که در عین تقویت بعضی از طبقات متوسط جدید و طبقه کارگر، مواضع طبقه متوسط سنتی و روحانیون و علما را بیش از پیش مورد هجوم قرار داد. بنابراین ضعف گروه‌بندی‌های اجتماعی در این دوره نتیجه عملکرد اقتدارطلبانه دولت بود که زمینه بسیاری از چالش‌های بعدی با دولت وی گردید.

منابع

- ادیبی، حسین (۱۳۸۵)، طبقه متوسط جدید در ایران، تهران: جامعه.
- ازغندی، علیرضا (۱۳۸۹)، درآمدی بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران، تهران: نشر قومس.
- آبراهامیان، یرواند (۱۳۷۶)، مقالاتی در جامعه‌شناسی ایران، ترجمه سهیلا ترابی فارسانی، تهران: نشر شیراز.
- بانک مرکزی حساب‌های ملی ایران، ۱۳۵۶-۱۳۳۸.

- بحرانی، محمدحسین (۱۳۸۸)، طبقه متوسط و تحولات سیاسی در ایران معاصر (۱۳۸۰-۱۳۲۰) (پژوهشی در گفتمان‌های سیاسی قشرهای میانی در ایران)، تهران: موسسه انتشارات نگاه، چاپ یکم.
- برخورداری، عارف و علیرضا صدرا (۱۳۹۴)، «زمینه‌های ساختاری دولت پهلوی و تاثیر آن بر شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران»، پژوهش‌های معاصر انقلاب اسلامی، دوره اول، شماره ۱.
- بشیری، حسین (۱۳۸۲)، موانع توسعه سیاسی در ایران، تهران: گام‌نو.
- پور مقیم، جواد (۱۳۶۹)، اقتصاد بخش عمومی، تهران: نشر نی.
- چمن‌خواه، لیلا (۱۳۸۰)، دلایل عدم موفقیت رژیم در جلب و حمایت طبقه متوسط جدید ۵۷-۱۳۴۲، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی.
- حسین کاشانی، محمد (۱۳۸۸)، دولت رانتیر و تاثیر آن بر گسترش ناکارآمدی دولت در ایران، استاد راهنما دکتر کیومرث اشتریان، مشاور دکتر صادق زیباکلام، دانشگاه تهران، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
- روبین، باری (۱۳۶۳)، جنگ قدرتها در ایران، ترجمه محمود مشرفی، تهران: آشتیانی.
- سرشماری ۱۳۳۵ - کل کشور و ۱۳۴۵؛ مرکز آمار ایران
- سوداگر، محمدرضا (۱۳۵۸)، بررسی اصلاحات ارضی (۱۳۵۰-۱۳۴۰)، تهران: پازند.
- شکاری، عبدالقیوم (۱۳۷۹)، نظریه دولت تحصیلدار و انقلاب اسلامی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- علوی، عباس (۱۳۸۰)، قشر بندی اجتماعی و ساخت طبقاتی، تحولات سیاسی، اجتماعی ایران (۱۳۵۷-۱۳۲۰)، مجموعه تحولات سیاسی- اجتماعی ایران ۱۳۵۷-۱۳۲۰، گردآوری: مجتبی مقصودی، تهران: روزنه.
- عیوضی، محمدرضا (۱۳۸۰)، طبقه متوسط جدید، تحولات سیاسی، اجتماعی ایران (۱۳۵۷-۱۳۲۰)، مجموعه تحولات سیاسی- اجتماعی ایران ۱۳۵۷-۱۳۲۰، گردآوری: مجتبی مقصودی، تهران: روزنه.
- فرهی، فریده (۱۳۷۵)، «فروپاشی دولت و انقلاب‌های شهری: تحلیلی تطبیقی از انقلاب‌های ایران و نیکاراگوئه»، راهبرد، شماره ۱۰.
- فوران، جان (۱۳۷۷)، مقاومت شکننده، ترجمه احمد تدین، تهران: خدمات فرهنگی رسا.
- قطمیری، محمدعلی، اسلام‌لویان، کریم (۱۳۸۷)، «برآورد تلاش مالیاتی در ایران و مقایسه آن با کشورهای در حال توسعه منتخب»، تحقیقات اقتصادی، شماره ۸۳.
- کاتوزیان، محمد علی همایون (۱۳۹۰)، اقتصاد سیاسی ایران، ترجمه محمد رضا نفیسی و کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز، چاپ هفدهم.
- کاتوزیان، همایون (۱۳۷۴)، «اقتصاد سیاسی کشورهای صادر کننده نفت»، ترجمه علیرضا طیب، اطلاعات سیاسی-اقتصادی، شماره‌های ۹۵-۹۶، مرداد و شهریور.
- کشاورزی شگری، عباس و عابدینی نجف‌آبادی، الهه (۱۳۹۳)، «ویژگی‌های دولت پهلوی دوم و آسیب‌پذیری آن در مقابل بسیج انقلابی»، جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۶، شماره ۲.
- گازیوروسکی، مارک. جی (۱۳۷۳)، سیاست خارجی آمریکا و شاه، ترجمه جمشید زنگنه، تهران: نشر رسا.
- لاجوردی، حبیب (۱۳۶۹)، اتحادیه‌های کارگری و خودکامگی در ایران، ضیاءصدقی، تهران: نشر نو.

- مجموعه قوانین بودجه، برنامه و عناوین سایر قوانین و مصوبات مربوط از سال ۱۳۴۴ تا سال ۱۳۵۷، تهیه و تدوین: منوچهر ضیائی، ناشر وزارت برنامه و بودجه، مرکز مدارک اقتصادی-اجتماعی و انتشارات، چاپ اول.
- معدل، منصور، طیفه (۱۳۸۲)، سیاست و ایدئولوژی در انقلاب ایران، ترجمه محمد سالار کسرای، تهران: یاز.
- هالیدی، فرد (بی تا)، ایران: دیکتاتوری و توسعه، مترجمان علی طلوعی و محسن یلفانی، تهران: بی نا.
- Mahdavy, H (۱۹۷۰), *The Patterns and Problems of Economic Development in Rentier States: The Case of Iran*, n.p.: n.p.
- Ghodos, Reza (1989) "Iranian the Twentieth Century", London: Boulder, Lynne Rienner Publisher.
- Dunning, John H (2008), *Multinational Enterprises and the Global Economy*, Edward Elgar Publishing.
- Tanzi, Public Finance, Trade and Development: Proceedings of the 44th Congress of the International Insitute of Public Finance, Istanbul, Wayne State University Press, 1988
- Chenery, Hollis (1988), *Handbook of Development Economics*, North Holland.
- Tanzi and Davoodi (2000), *Corruption, Growth, and Public Finances*, n.p.: n.p.
- Tijerina and Padgan, *Tejanos and Texas under the Mexican Flag, 1821-1836*, Texas A&M University Press.
- Bornhorst at el(2009), *Natural resource endowments and the domestic revenue effort*, European Journal of Political Economy.

Meskwayh

Quarterly Scientific Journal - Volume ۱۷ Issue ۳ ۵۹th Consecutive Year

2008-0859 : ISBN

The use of kooshk (pavilion) during the Ghaznavid era, based on Bayhaqi history

Shahrzad Sasanpur

The social circumstances of Gilan's lower classes during the Constitutional era

Abbas Panahi

A Comparative Study of Women's Press in Isfahan and Gilan

Elaheh Bagheri

The structure of Iranian rural society after land reforms

Mohammad Kalhor

**Studying the structure and function of the endowments of the tomb of
Sheikh Safi al-Din Ardebilin**

Zamaneh hasannezhad

The Rentier State during the Reign of Mohammad Reza Shah Pahlavi

Shaghayegh Fathalizade

